

**LOLLAND-FALSTERS
HISTORISKE SAMFUND**

1967

LOLLAND-FALSTERS
HISTORISKE SAMFUND

På omslaget:

Polske piger aftopper roer.

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

ÅRBOG 1967

TRYK:
A/S LOLLANDS-POSTEN

Indhold

Overarkivar Dr. phil. <i>Erik Kroman</i> :	
Bukkehave. En Landsbys Historie	7
Museumsinspektør <i>George Nellemann</i> :	
De polske indvandrere på Lolland-Falster	29
<i>Småstykker</i> :	
Endnu en beretning om stormfloden	152
Sogneforstanderne holder møde	153
En landsbylærers møde med politik	155
<i>Fra Bogverdenen</i> ved Rud. Bertouch-Lehn	159
<i>Museumsnyt</i>	165
<i>Lolland-Falsters historiske Samfund</i> :	
Generalforsamlingen	167
Uddrag af regnskabet for 1965/66	171
Samfundets bestyrelse	172
Nye medlemmer	172
Årbøger og historiske skrifter	174
Person- og stedregister	177

Bukkehave — en Landsbys Historie

af

Erik Kroman

Under et Ophold paa Ærø for et Par Aar siden fik jeg Lejlighed til at stifte Bekendtskab med en Levnedsbeskrivelse forfattet af en tidligere Ejer af Vester Mølle ved Søbygaard Christian Nissen. Levnedsbeskrivelsen var nogle faa Aar før paa et hængende Haar ved at gaa tabt. Det oprindelige Manuskript havde i længere Tid været udlaaant, og da Laaneren i Mellemtiden var død, lod det sig ikke længere efterspore. Til alt Held viste det sig, at Læreren i Søby, som ogsaa i sin Tid havde haft Haandskriftet til Laans, havde ladet sine Elever afskrive det som Øvelse i gotisk Skrift, og paa Grundlag af disse Afskrifter lykkedes det at rekonstruere Levnedsbeskrivelsen, som derefter blev maskinskrevet i nogle Eksemplarer. En fotografisk Kopi af et af disse findes nu i Rigsarkivet.

Christian Nissen havde, inden han 1811 overtog Vester Mølle fra sin Fader, været Ejer af en større Gaard i Bukkehave i Nebbelunde Sogn paa Lolland, og Levnedsbeskrivelsen har en udførlig Skildring af denne Periode af hans Liv. Da Skildringen foruden at give et interessant Tidsbillede indeholder adskilligt til Belysning af Forholdene i Bukkehave i Begyndelsen af 19. Aarhundrede, som ikke tidligere har været almindelig kendt, skal i det følgende det paagældende Afsnit af Levnedsskildringen meddeles i Forbindelse med en Oversigt over Ejendomsforholdene i Bukkehave gennem Tiderne, som ikke er uden historisk Interesse, idet de har gennemgaaet en for en Landsby i nyere Tid ikke helt sædvanlig Udvikling.

Der fandtes fra gammel Tid i Bukkehave en Selvejergaard (Ejendomsgaard, jordegens Gaard). Selvejergaardene var ikke Selveje i Nutidsforstand. Ejendomsretten var

stærkt begrænset, idet »Herligheden« tilhørte Kongen, hvorfor de regnedes med til det kongelige Gods. De ydede tilsvarende Afgifter som Fæstegaardene og svarede endogsaa Hoveri eller som Afløsning herfor, Hoveripenge. Forskellen bestod i det væsentlige deri, at de kunde sælges og gaa i Arv. Der betaltes ikke som ved Fæstegaardene Indfæstning (Stedsmaal), naar den nye Ejer overtog Gaarden, men i Stedet maatte Arvtageren betale et Beløb til de øvrige Arvinger. Selvejerne udgjorde en Overklasse inden for Bondestanden, og i ældre Tid kunde kun disse udtages til at være Herredsfogeder, Nævninger og Tingsvidner. Det er utvivlsomt Selvejergaarden, der er Tale om, da Erik af Pommern 1429 — første Gang Bukkehave forekommer i Kilderne — sammen med andet Krongods paa Lolland gav sin »Mand og Raad« Herman vamme Haghen »et Gods« i Bukkeballe, som beboedes af Pether Houed, i Pant for hans og Hustruens Levetid¹). Slægten Hoved (Houeth, Hoffuet, Houit o. lign.) i Bukkehave møder man gentagne Gange op igennem det 15. Aarhundrede. Foruden Peder Hoved nævnes 1464 og senere Anders Hoved, som 1470-1489 var Foged (Herredsfoged) i Fuglse Herred²), og 1478 og 1482 Niels Hoved³). Andre af Slægten, utvivlsomt ligeledes Selvejerbønder, træffer man i Landsbyerne i Nabolaget. I Begyndelsen af 17. Aarhundrede ejedes Gaarden af Præster i Nebbelunde, 1610 Hr. Hans og 1618 Hr. Knud, men fra Begyndelsen af 1620erne til Midten af 1650erne tilhørte den Poul Nielsen, som 1657 var afløst af Hans Rasmussen⁴). Afgiften af Gaarden var i 1640erne og 1650erne 2½ Mark 3 Skill. 1½ Penning, 1 Daler, 1 Lam, 5 Høns, 1 Gaas, 1 Skæppe Korn (deraf ⅓ Rug), 3 Skæpper Korn (hvoraf ⅓ Byg) og 13 Skæpper Havre⁵). De enkelte Poster svarer til forskellige middelalderlige Afgifter.

De øvrige Gaarde i Byen var i den tidligere Del af 17. Aarhundrede kongelige Fæstegaarde med Undtagelse af en enkelt Gaard, som var i adelig Besiddelse. Den hørte 1618 til Rudbjerggaard i Tillitse Sogn. Jytte Gyldenstierne, Enke efter Jacob Rosenkrantz, som 1616 havde købt

Bliv medlem af støtteforeningen

Stiftsmuseets Venner

15 kr. for familier,
10 kr. for enkeltpersoner.

6 kr. for pensionister og unge under
uddannelse.

—

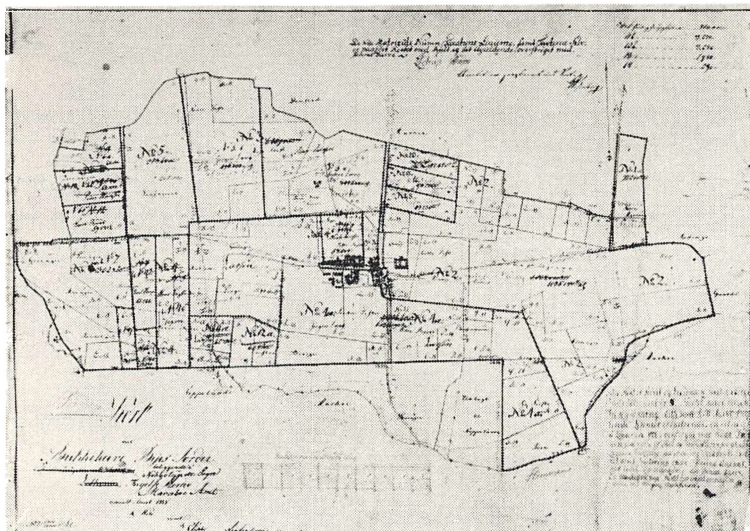
De modtager Stiftsmuseets årsskrift, og
De får gratis adgang til Hovedmuseet,
Frilandsmuseet og til museets fore-
dragsaftener.

Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo,
telf. 1101, giro 48 645, modtager ind-
meldelser.

(Klip her)

Undertegnede ønsker at blive medlem

Markkort kort efter Udskiftningen. Matrikelsarkivet.

Rudbjerggaard, søgte det nævnte Aar at opnaa et Mageskifte med Kronen om forskelligt Bøndergods paa Lolland⁶). Blandt det Gods, hun tilbød som Bytte, var en Gaard i Bukkehave. Mageskiftet synes imidlertid ikke at være kommet i Stand, og først ved et Mageskifte 27. Juli 1634 med en senere Ejer af Rudbjerggaard Øllegaard Pens, Enke efter Joachim Barnewitz, en tysk Adelsmand, som havde været Hofmester hos Enkedronning Sofie og Lensmand paa Nykøbing (d. 1676), erhvervede Kronen ogsaa denne Gaard, som beboedes af Jacob Druck⁷), hvorefter Kongen var den faktiske Ejer af hele Byen. Det varede dog kun knap en halv Snes Aar. Ved et nyt Mageskifte 26/4 1643 overlod Kongen 3 Gaarde i Bukkehave til Lisbet Lunge, Enke efter den store lollandske Godssamler Palle Rosenkrantz (d. 1642) til Krenkerup, Sædingegaard, Lungholm (opkaldt efter Lisbet Lunge) m. m.⁸). Mellem de 3 Gaarde var den nylig erhvervede Gaard, som nu beboedes af Jens Kølle. Beboerne paa de to andre Gaarde var Jørgen Petersen og Hans Jacobsen Druck. De 3 Bønder blev som Ugedagstjenere lagt til Sædingegaard, senere

hørte den første til Sædingegaard og de to sidste til Lungholm. Foruden Gaarden var der i Bukkehave ogsaa enkelte Huse beboet af Husmænd.

Som for det øvrige Lolland betød Svenskekrigen ogsaa en Katastrofe for Bukkehave. I et Tingsvidne optaget 11. September 1660 over det kongelige Gods⁹⁾ hedder det: Buckehaffue er ganske øde og afbrudt, baade Huse og Gaarde, paa Kronens Gods i denne Krig, uden Hans Rasmussens Gaard (Ejendomsгаarden), som er brøstfældig paa 10 Sletdaler. De øvrige af Kronens Gaarde har formentlig været forladt af Beboerne. Saadanne Gaarde blev af Svenskerne behandlet som lovligt Krigsbytte, de blev plyndret, og i stor Udstrækning blev Bygningerne nedbrudt og Træværket brugt som Brændsel.

I Tiden efter Krigen og Enevældens Indførelse søgte man ved de store Matrikler 1664 og 1688 at skabe et rationelt Grundlag for Beskatningen af Landejendommene. Man faar nu ogsaa for Bukkehaves Vedkommende nøjagtige Oplysninger om Gaardenes Antal, Størrelse og Afgifter. Der var da i Byen 8 Gaarde. Efter Matriklen 1688:

1. Ejendomsгаard (Hans Rasmussen) 7,3 Tdr. Hartkorn (1664: 6½ Td. Hartk., »mens at schatte epter til 12 Tdr.«).
2. Fæstegaard under Kronen 5 Tdr. 2 Skpr. 1 Fjk. Hartk. (1664 Nr. 3: 4 Tdr.).
3. Fæstegaard under Kronen 3 Tdr. 2 Skpr. 2 Fjerdings. 2 Alb. Hartk. (1664 Nr. 2: 3½ Td.).
4. Fæstegaard under Kronen 6 Tdr. 2 Skpr. 1 Fjk. 2 Alb. Hartk. (1664 6½ Td.).
5. Fæstegaard under Kronen 6 Tdr. 2 Alb. Hartk. (1664 6 Tdr.).
7. Fæstegaard under Lungholm 4 Tdr. 5 Skpr. 2 Fjk. Hartk. (1664 5 Tdr. 5½ Skp.).
8. Fæstegaard under Lungholm 3 Tdr. 7 Skpr. Hartk. (1664 6 Tdr. 1. Fjk.).

Alle Gaardene var, som man ser, af forskellig Størrelse, og Afgifterne var tilsvarende forskellige. Af Ejendomsгаarden svaredes nu 3½ Ørtug Landgilde, 1 Dlr. Gæsteri, 1 Skæppe Hvede, 1 Skæppe Rug, 8 Skæpper Byg, 3 Tdr. Havre, ½ Otting Smør, 2 Lam, 2 Grise og 6 Høns. Foruden Gaardene var der 1664 5 Husmandssteder, »Gadehuse«, som tilhørte Kronen, hvoraf de 4 var øde, mens det femte var nylig opbygget, samt Bysmedien. Ogsaa de

kongelige Fæstegaarde var endnu 1664 øde, og kun langsomt blev Gaardene de følgende Aar igen opbygget og besat med nye Fæstere. En af Gaardene, Nr. 2, blev dog ikke genopbygget, men Jorden blev overtaget af Hans Rasmussen, hvis Gaard saaledes fik et betydeligt Jordtilliggende, efter den nye Matrikel over 12 Tdr. Hartkorn. Hans Rasmussen var en anset Mand, han nævnes i Slutningen af 1660erne som Foged, d. v. s. Herredsfoged, i Fuglse Herred, hvorfor han var fritaget for at svare Hovveripenge¹⁰). Han maa være død ca. 1677. 1678 nævnes hans Enke paa Gaarden. Af Ekstraskatteregistrene for 1677 og 1678 faar man et Indtryk af den for sin Tid anselige Bedrift. Det nævnes 1677, at der var 4 Ildsteder. Besætningen var paa 9 »Bæster« (1678 specificeret som 2 Foler, 4 Heste og 3 Hopper), 6 Køer, 1 Stk. Ungkvæg, 2 Kalve, 8 Faar, 4 Svin, desuden var der 2 Bistader. Antallet af Køer er usædvanligt. Paa de øvrige Gaarde var der samtidig som Regel højst een Ko. Under Hans Rasmussens Efterfølger paa Gaarden, Laurids Hansen, synes det at være gaaet tilbage. Der nævnes nu kun 2 Ildsteder, og der var kun 1 eller 2 Køer paa Gaarden. 1682 var Besætningen 3 Heste og Hopper, 2 Føl, 1 Ko, 2 Ungnød og 2 Svin. I flere Aar havde den øde Fæstegaard en anden Fæster, men fra Slutningen af 1680erne hørte den igen til Ejendomsgaarden. Samtidig var Gaard Nr. 4, som nu var øde, overtaget af Fæsterne i Gaard Nr. 3 og 5, saa der nu kun var 2 Fæstere paa de kongelige Gaarde. Af en Række Tingsvidner vedrørende Syn over kongelig Majestæts Gaarde fra Aarene 1708-1717 faar man nærmere Oplysninger om de enkelte Gaarde. Ejendomsgaarden, som fra o. 1700 beboedes af Rasmus Christoffersen, var i 1710 paa 3 Længer med ialt 36 Fag. Besætningen var paa 10 Bæster, 4 Køer, 3 Ungnød, 10 Faar og 8 Svin. 1712 siges, at »Bonden fører skickelig Husholdning«. Gaard Nr. 3 beboedes af Hans Madsen Kølle, den var 1710 i 2 Længer med 16 Fag, men var 1715 udbygget til 4 Længer med 25 Fag. Besætningen var 1710 7 Bæster, 2 Køer, 2 Ungnød, 6 Faar og 6 Svin. Gaard Nr. 5, som beboedes af Christof-

fer Olsen Due, var 1710 paa 4 Længer med 38 Fag (i de følgende Tingsvidner nævnes kun 3 Længer og et mindre Antal Fag, men 1717 atter 4 Længer). Besætningen var paa 8 Bæster, 3 Køer, 1 Ungnød, 6 Faar og 2 Svin. Om Gaard Nr. 4, som var overtaget af Hans Kølle og Christoffer Due, oplyses 1713, at den var paa 14 »Spænder Rum, som er ganske brøstfældig«. Foruden Gaardene nævnes i Tingsvidnerne et Hus paa 5 Fag tilhørende Kongen, som beboedes af Niels Andersen Skrædder¹¹).

I de nærmest følgende Aar skete store Forandringer i Ejendomsforholdene. Ved Mageskifte 20/8 1720¹²) bortskiftede Kronen de 3 Fæstegaarde Nr. 2 (Hans Kølle), 4 (Hans Kølle og Christoffer Olsen) og 5 (Christoffer Olsen) til Henning Ulrik v. Lützwow til Søholt, en tysk Adelsmand, som havde svunget sig op i Hoftjenesten og endte som Stiftamtmand paa Lolland-Falster og stor Godsejer. Han havde 1699 købt Sædingegaard, hvor han opførte en ny Hovedbygning. Til denne Gaard, hvortil der i Forvejen hørte en Gaard i Bukkehave (se ovf.), blev de 3 Gaarde lagt. Samme Aar 13/5 1720 købte Hans Kølle Rasmus Christophersens Gaard med de kongelige Rettigheder og den dertil hørende øde Jord ialt 12 Tdr. 5 Sk. 1 Fjk. Hartkorn samt det jordløse Hus, som beboedes af Jens Skrædder¹³). Kronen havde dermed helt udsolgt. Hans Kølle blev 1735 udnævnt til Herredsskriver ved Fuglse Herredsting¹⁴), men døde kort efter. Gaarden kom derefter i Peter Alrøes Besiddelse. Denne skabte sig ved Køb af flere mindre Ejendomme i Nebbelunde og Tirsted Sogne et helt lille Gods med Gaarden i Bukkehave som en Slags Hovedgaard — den optræder nu under Navnet Bukkehavegaard — og fik 1770 vedtaget et Hoverireglement for sine Fæstere¹⁵). Peter Alrøe døde 75 Aar gammel 1775. Aaret efter blev hans Ejendomme købt af Grev Christian Ditlev Frederik Reventlow til Christianssæde, der lagde dem under Dansted, som 1777 indlemmedes i Grevskabet Christianssæde¹⁶). Den gamle Ejendomsgaard var nu blevet degraderet til almindelig Fæstegaard.

Samtlige Gaarde i Bukkehave tilhørte derefter de ade-

lige Sædegaarde. Til Dansted (Christianssæde) hørte Matr. nr. 1 og 2, den tidligere Ejendomsgaard med tilhørende øde Jord. Til Sædingegaard hørte Gaardene 3-6, Arealerne af disse var imidlertid blevet reguleret og fordelt paa 2 Helgaarde, som hver var paa 7 Tdr. 6 Skpr. 2 Fjk. 1½ Penn. Hartkorn og 2 Halvgaarde, hver paa 4 Tdr. 3 Skpr. 3 Fjk. Hartkorn¹⁷). Til Lungholm hørte endelig Nr. 7 og 8, nu forenet til een Gaard¹⁸). Lungholm var imidlertid 1729 blevet indlemmet i Grevskabet Christianssæde, og da den 1784 atter blev udskilt af Grevskabet og solgt til Baron Poul Abraham Lehn, vedblev Gaarden i Bukkehave at høre til Christianssæde. Ligesom i andre danske Landsbyer laa ogsaa Gaardene i Bukkehave fra gammel Tid i Fællesskab. Jorderne, som hørte til de enkelte Gaarde, var delt i talrige Agre, der laa spredt over hele Bymarken. Omkring 1779 blev Bukkehave, hvor der nu kun var 6 Gaarde, imidlertid udskiftet, og de enkelte Gaarde fik deres Jorder samlet. Nr. 1 og 2 (een Gaard under Christianssæde) fik den østlige Del af Bymarken, Nr. 3-6 (4 Gaarde under Sædingegaard) den sydlige og vestlige Del og Nr. 7-8 (een Gaard under Lungholm) den nordlige midterste Del¹⁹).

Et nyt Afsnit af Bukkehaves Historie begyndte, da Chr. Fr. Dall 29/7 1787 købte Sædingegaard og derved kom i Besiddelse af de 4 Gaarde i Bukkehave. Efterhaanden som Fæsterne fraflyttede eller døde, nedlagde han — uden at søge Rentekammerets Tilladelse — Gaardene og fik derved et større Jordareal, som han samlede under den ene af Gaardene, der nu fik Navnet Bukkehavegaard, men som altsaa ingen Forbindelse havde med den gamle Bukkehavegaard. 1804 solgte han Ejendommen i Bukkehave til Henrik Joachim Grandjean. Denne blev hurtigt klar over de tvivlsomme Forhold ved Oprettelsen af Gaarden, og for at befri sig for de Vanskeligheder, der kunde følge deraf, videresolgte han den allerede det følgende Aar til Christian Nissen (Skøde 20/12 1805)²⁰). Om dennes Overtagelse af Gaarden og de Genvordigheder, han havde, mens han var Ejer af den, fortæller han selv i sin ovennævnte Levnedbeskrivelse:

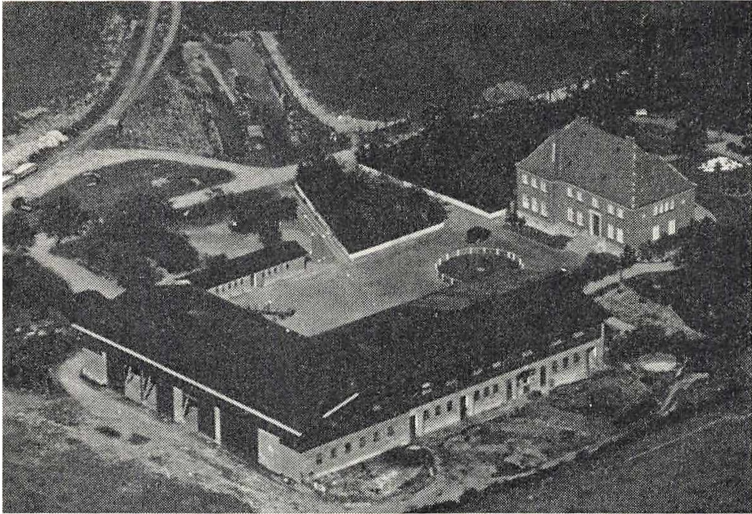
»Jeg er født d. 2. November 1779 paa Vestermøllegaard. Min Moder Sophie Ølgaard født Brix, var en Datter af Hans Brix, Forvalter paa Ørgaard ved Kappeln i det sydlige Slesvig. Hun mistede sin Moder i sin Barndom, og blev senere optaget i Herskabets Køkken, hvor hun under en streng og nøjeregnende Husmoders Tilsyn uddannedes til en fremtidig særdeles huslig, erfaren og sparsommelig Husmoder. Som Moder var hun øm og kærlig, af Karakter retskaffen, utrættelig, samvittighedsfuld og gudfrygtig. Uagtet hun oplevede en høj Alder, maatte hun dog stedse friste et svagt Helbred. Hun var gift første Gang med Jørgen Søndermand, og ved ham fødte en Søn, som var 6 Aar gammel, da hun anden Gang blev gift med min Fader Jens Nissen, der saaledes blev Ejer af Vestermølle med tilhørende Parceller, som var tilkøbt af J. Søndermand. Min Fader var den ældste Søn af Christian Nissen, Færgemand ved Overfarten fra Sundeved til Sønderborg, hans Gemytsbeskaffenhed var opfarende og hidsig forenet med et blødt og deltagende Sindelag, og da han efter den Tids Maner havde nydt en haard og streng Opdragelse, saa var han i sin selvstændige Virkekreds utrættelig, selvopofrende og fordrede med Strenghed stadig Virksomhed af sine Undergivne. Den Tids vante Maner med Hensyn til Opdragelsen blev ogsaa anvendt paa mig. Under en ufølsom og tyrannisk Huslærers tugtende Haand tilbragtes mine fleste Drengaar i uindskrænket Tvang og slavisk Lydig-
hed, saa at mit Gemyt blev aldeles forkuet, og Forstillelse i Forening med hemmelig Overgivenhed havde i ikke ringe Grad faaet Indpas i min Karakter, da jeg ved at fremhykle et fromt og lydigt Væsen kun formaade at afvende den mig jævnlig paalagte Stræng-
hed og tildelte Tugtelse. Den lykosaliggørende Frihed nød jeg kun i enkelte Momenter. At jeg saaledes spekulerede paa, hvorledes jeg bedst kunne unddrage mig det pinlige slaviske Liv i Hjemmet og komme ind i en Stilling, hvori jeg kunde nyde mere Frihed, var meget naturligt, og da jeg af en Bekjendt som skulle anbringes til Studering, blev bibragt Ideen om, at saadan opnaaedes i Særdeleshed i Latinskolerne, saa overhængte

jeg uafbrudt min Fader om at lade mig studere, og da min Fader havde en Svoger i Nakskov, som var Købmand, hos hvem jeg kunne erholde Logie og Kost, saa blev denne Sag snart arrangeret, og jeg blev saaledes i mit 15de Aar Elev i Latinskolen sammesteds. Her nød jeg da ogsaa min Frihed i alt for høj Grad, thi det varede ikke længe førend jeg blev uklar med mine Meddisiple og især med Skomagerdrengene, hvorved jeg oftere paadrog mig et klappet Skind og forrevne Klæder, men da denne Kamplyst efterhaanden tabte sig og min Æresfølelse vaagnede, tillige, som tidlig udvoxet, fik Adgang i respektable Huse og Omgang med dannede Mennesker, saa erholdt jeg dog efter 7 Aars Skolegang af Rektoren et breliant Testimonium for udvist Flid og mynsterværdigt Exempel paa en sædelig og anstændig Opførsel.

Under mit Ophold ved Latinskolen forefaldt ellers intet usædvanligt naar jeg undtager, at en tidlig udbrydende Brystsyge nødte mig til at søge Lægehjælp. I efteraaret 1801 kom jeg til Akademiet i København 21 Aar gammel, tog Examen Artium med næstbedste Karakter, og blev indskrevet som akademisk Borger, i det næste Aar tog jeg filosofisk Examen med bedste Karakter, og da min Faders Evner ej tillod ham at understøtte mig længere, forlod jeg Akademiet for ved privat Undervisning at erhverve mig det Fornødne til at fortsætte mine Studeringer med, jeg erholdt saaledes i Foraaret 1803 en Kondition som Huslærer hos en velhavende Købmand i Saxebo i Lolland med 100 Rdl. Løn og Alting frit i Huset, samt Tiladelse til at tage flere Elever til Undervisning foruden Husets 2 Elever, hvorved jeg forøgede min Indtægt til omtrent 150 Rdl. Som Huslærer havde jeg et frit uafhængigt og lykkeligt Liv, var yndet af min Principal og elsket af mine Elever. Min Principalinde, som var af simpel Herkomst og stod desaarsag meget tilbage i Dannelsen, beherskedes af en ærgerrig, lunefuld og herskesyg Karakter, som ikke sjelden forvoldte Afbræk i den huslige Lykke, dog var hun meget godgjørende mod de Fattige, og især mod dem som kunne skikke sig efter hendes Luner og

smigre hendes Ærgjerrighed. Min Kone som i en meget ung Alder kom i Huset, og som bestandig maatte være om hende, maatte især døje meget under Udbruddet af hendes irritable og lunefulde Gemyt, og som ofte gjorde et levende Indtryk i mit deltagende Hjerte, der blottet for hende, omsider vagte den gensidige Tilbøjelighed, som senere forenede os i Ægteskab. Med min Principal Jørgen Junior stod jeg i et venskabeligt Forhold, han var af Karakter godmodig og beleven, og da han erfarede, at jeg gerne gav slip paa Studeringerne, naar jeg kunde erholde en Landejendom, og saaledes følge min Tilbøjelighed til Landvæsenet, saa tilbød han mig uopfordret at ville ved forefalden Lejlighed forhjælpe mig til en Landejendom. Ikke længe efter blev en saadan i Stiftstidende adverteret til Salg underhaanden Bukkehauge Gaarden kaldet, i Nebbelunde Sogn og i Nærheden af Rødbye. Denne Gaard som nylig var opbygget og indrettet til en Familie udenfor Bondestanden, havde et Jordtillæg af 160 Td. Land, af fortrinlig Bonitet og stod i Skatskyld for 24 Td. Hartkorn, den bestod forhen af 4 Fæstegaarder, hvoraf Fæsterne, Tid efter anden vare af deres haardhjærtede og egennyttige Godsejer, Proprietair Dall til Sædingegaard, udkastede, og de gamle, faldefærdige Gaarder fulgte med i Gaardens Kjøb. Efter at have gjort Junior opmærksom paa, at jeg havde Lyst til at komme i Besiddelse af denne Ejendom, hvis han ifølge sit givne Løfte, ville cavere for Købesummen, hvortil han og viste sig tilbøilig, dog under Betingelse af, at min Fader og Svoger Fabritius paa Søbygaard udstedte til ham et lovmæssigt Document som Kontracautioister, skrev jeg til min Fader, om ufortøvet at ville reise over og bese Gaarden, og hvis den stod ham an, da i Forening med mig og Junior at afslutte Handelen, men i Stedet for at efterkomme denne Anmodning, havde han strax indtaget af Gaardens ejendommelige Fortrinligheder, og uden vores Vidende og Mellekomst og videre Betæneligheder afsluttet Handelen med Ejeren, til et Beløb af 12000 Rdl., og skønt hele Besætningen af Kreaturer og Avlsredskaber, samt det fornødne Sæde- og Føde-

Bukkehavegaard 1966.

korn fulgte med i Købet, var det dog sandsynligt, at der kunde have været aftinget til 2000 Rdl. paa Købesummen naar Handelen var bleven afsluttet i Juniors Overværelse. Herved var der intet videre at gjøre, Handelen stod fast, og Betalingsterminerne bestemte. 6000 Rdl. som Proprietair Dall havde staaende i Gaarden, skulle fremdeles blive staaende mod 1ste Prioritet i 10 Aar uopsagt. Resten skulle udbetales i 3 Aar og i bestemte Terminer. Kort efter at jeg til Maidag 1805 havde tiltraadt Gaarden, blev der mig af Stiftamtmanden afædsket Oplysning om hvorledes det forholdt sig med de 4 Fæstegaarder i Bukkehøve, om de vare forsynede med Fæstere eller i manglende fald, hvortlænge hver Gaard især havde været fæsteledige og sammenlagt under en Bedrift, og i saa Tilfælde om Rentekammer-Bevilling derpaa var erholdt. Ved at indhente Oplysning herom hos min Sælger Hendrik Granjian, kom jeg, men for sildig, til Kundskab om, at de 4 Gaarde vare efterhaanden, som Fæsterne ej længer kunne præstere de paa dem lagte haarde Byrder, af den forrige Ejer Proprietair Dall nedlagte, og uden paa nye at fæste dem bort, efter Anordningens Bydende, og uden at søge Rentekam-

mer Bevilling, sammenlagte dem under egen Bedrift. Dette lod sig vel udføre uhindret, saalænge Stiftamtmanden enten ikke kom til Kundskab derom eller af Ligeegyldighed lod det passere, men da den daværende Stiftamtmand formedelst flere Embedsforsømmelser og Forseelser fik sin Afsked, og en ny blev beskikket, saa vaagnede flere saadanne lovstridige Handlemaader, hvoriblandt ogsaa denne i Bukkehaage. Frygt for at det vilde komme dertil under den nye Amtmand, bevægede Dall til at sælge Gaarden, Køberen, som ligeledes ængstedes over hvad der kunde følge paa drog sig ligeledes efter kun 1 Aars Besiddelse ud af denne Crisis, ved at avertere til Salg Bukkehaagegaarden. Nu var jeg bleven Eier, og som saadan maatte jeg altsaa modtage Stødet, og tage imod, hvad der vilde følge paa. Det varede ej heller længe efter, førend jeg fik den Besked fra Rentekammeret, at da disse 4 Gaarde havde været fæsteledige i saa mange Aar, som de modtagne Oplysninger udviste, og Forordningen paabød en Mulkt af 30 Rdl. pr. Td. Hartkorn aarlig saalænge Gaarden havde været uden Fæstere, og som samlet udgjorte en Mulct til Beløb 6000 Rdl., som jeg inden 6 Uger havde at erlægge paa Amthuset, imodsat Fald ved Tvangsmidler. Mine Andragender til Amthuset og Rentekammeret med vedlagte Attester, om hvor ubilligt ja uretfærdigt det var, da jeg aldeles brødefri skulde lide saa uforskyldt, for den Skyldige, blev kun afvist med den Beskeden, at Rentekammeret holdt sig til Ejendommen og dens Ejer, min Forurettelse kunde jeg ved Rettergang forsøge erstattet af Vedkommende, paa den Maade maatte jeg altsaa først udrede Mulcten og siden indvikle mig i en langvarig og kostbar Proces mod en Mand som selv var Jurist, og dertil bekjendt som en Lovfordrejer og Lyst til Processer, hvorved han ogsaa fra Forvalter havde svunget sig op til Godseier. Der stod altsaa ingen Vej aaben for mig end de to Alternativer, enten at opgive min Boe til Rettens Behandling, eller at forsøge ved alle tjenlige Midler at unddrage mig den paabudne Mulct. Det første havde, naar jeg saa hen til den Elendighed, jeg derved bragte

over min Familie og Velgører, saa meget rædsomt og sønderknusende i sine Følger, at Tanken derom laae tungt paa mit Sind, og stemte mig til Mismod og Forsagthed, men jeg fandt snart at denne Sindsstemning gjorde kun Ondt værre, ved Troen til Religionens mange Trøste-grunde i Modgangsdage, og styrket i den Overbevisning: at naar Mennesket kun alvorlig og med Standhaftighed bruger og anvender de ham af Forsynet betroede Aands-evner, til at bekæmpe og redde sig ud af en uforskyldt overhængende Nød og Modgang, saa aabner Forsynet ufeilbarligen Udvej, som bringer ham Hjelp og Redning, støttet herpaa, fandt jeg mig saaledes styrket og beroliget i Sindet, at jeg med Fatning kunne overveie de Midler, jeg maatte anvende for at naae mit Maal. Ejeren af Grevskabet Christianssæde, som laae i Nærheden af Bukkehauge, Grev Christian Reventlov, var paa den Tid Præsident i Rentekammeret, og ligesom han sædvanlig midt i Sommerens bedste Tid pleiede at inspicere sit Grevskab, saa var han og just til den Tid forventende til Christianssæde, forberedt herpaa, søgte jeg strax ved hans Ankomst at faae Audiens. Hans milde og venlige Aasyn og Væsen indgød mig Tillid og Mod, og da han havde gennemlæst mit skriftlige Andragende som fornemmelig gik ud paa at skildre min mislig Stilling med sine sørgelige Følger for om muligt at vække Excellencens Medlidenheds Følelse, tillige at skildre det ubillige og uretfærdige i at paalægge en Uskyldig en saa overordentlig Bøde, som ene tilkom den Skyldige, og jeg tillige saa mig nødsaget til at opgive ethvert Haab om, at komme til mindste Regres, formedelst min Uformuenhed, til at udholde en langvarig og kostbar Proces, for at vække hans Retfærdighedsfølelse, saa leverte han mig Documentet tilbage, og yttrede tillige ved at lette paa Skuldrene: »Jeg beklager Dem, de har taget Tornen af en andens Fod og sat den i deres egen« dog indlod han sig i, at udspørge mig nøie om alle Omstændigheder denne Sag betræffende, og tillige stadfæstede mit Udsagen ved Attester hvormed jeg fra min Over- og Underøvrighed, ligesaa fra Sognepræsten vare

forsynede, hvormed han og viste sig tilfreds, og sagde til Slutning, at han efter 4 Ugers Forløb kom tilbage til København, til hvilken Tid jeg da til Rentekammeret kunde indsende et med mit foreviste Andragende, i Henseende til Materien ligelydende, men kun i Formen noget forandret Ansøgning, hvorpaa han gjorde mig opmærksom og tilføjede, at han da ville virke hvad han formaaede til denne Sags gode Udfald. Han holdt og ærlig sit Løfte, thi 14 Dage efter hans Ankomst til Hovedstaden communiceredes mig igjennem Amthuset den Besked, at jeg var løst fra Mulcten, og samme derimod tilkjendt Proprietair Dall som den sande Skyldige. Saaledes overvandt jeg da lykkeligen denne truende Fare, ved at træffe de rette og virksomste Midler til sammes Afvendelse, men der forestod mig endnu ligesaa store om ikke større Kampe at bekjæmpe. Fæstegaardenes Ordning maatte jeg nu allerførst være betænkt paa at faae bragt i Orden. Jeg indgav altsaa en Ansøgning til Rentekammeret om at maatte beholde 16 Tdr. Hartkorn under den nye Gaards Drift eller omtrent 100 Td. Land geomætrisk Maal, og opføre 2 Huse med hvert et Tillæg af 3 Td. Land og forsyne med Fæstere som skulde gjøre Pligtarbejde til Gaarden, samt at udparcellere Resten i 3 Lodder til Salg, som og i Alt blev bevilget. De gamle Gaarde blev derpaa nedbrudt, og af det dertil tjenlige Bygningstømmer opført deels de 2 Fæstehuse deels til Bidrag til Bygninger paa de attraaede til Salg bestemte Parceller. Disse Parceller fandt jeg snart Købere til, og indløste derved for det meste de Summer som jeg til de da forefaldende Betalings Terminer skulle udrede. Med Hensyn til Proprietair Dall, som nu var bleven mig overmaade fjendsk, formedelst min Seier med at faa Mulcten ham paakjendt maatte jeg bruge den største Forsigtighed ved Salget af Parcellerne, for at betage ham Anledning og Lejlighed til Hevn og Cicaner. Jeg troede at maatte kunne forebygge saadant naar jeg lod Køberne af Parcellerne udstæde Obligationer med 1ste Prioritets Panteret paa omtrent den halve Købesum, som skulle staae uopsagt indtil den Tidspunkt som i min Obligations

Udstædelse til Dall var bestemt. Paa Parcellerne blev opført nye og gode Bygninger, som med Besætning og Bohave blev i Forening med Jorderne pantsat i alt til Beløb af 2000 Rdl. som da kunne være mere end tilstrækkelig Betyggelse for de fra Pantet til Dall solgte 8 Tdr. Hartkorn, men da jeg skulle udfærdige Skøderne til Køberne, fremlagte Dall i Retten en Protest imod Documenternes Udfærdigelse, da han havde det hele i Pant og ville ikke give slip paa noget af samme med mindre jeg ville indvillige i, at den paa Bukkehaugegaarden 6000 Rdl. belagte Kapitals forpligtede Opsigelse i 10 Aar forandredes til et Aars Opsigelse. Hvad var herved at gøre? Paa den ene Side trængte Køberne af Parcellerne paa, at ville efter Kontractens Indhold have deres Skøder, efter Ret og Billighed, da de med den stipulerede Betalings Udredelse og Obligations Udstædelse paa Resten havde opfyldt deres Forpligtelser. Paa den anden Side havde jeg at gjøre med en haardhjertet, ubarmhjertig og hevngjærrig Mand, som ikke ved Overtalelse eller noget somhelst Middel i det gode lod sig bøje, eller vise Eftergivenhed. Nødvendigheden tvang mig altsaa til at indgaae paa den Betingelse, under hvilken han vilde tage sin Protest tilbage. Den forventede Følge at Pengene cito ville blive mig opsagt, indtraf meget rigtig. Det var tillige paa det uheldigste Tidspunct til at søge en slig Kapital opdrevet, uagtet jeg kunne stille tilstrækkelig Sikkerhed. Krigen med England som udbrød 1807, indtraf paa denne Tid, Sjælland blev besat af Fjendtlige, med de videre bekendte Følger og de danske Øer blokeret af engelske Krigsskibe. Frygt og Ængstelse beherskede alle Gemytter, Kapitalisterne søgte at bringe deres Kapitaler i Sikkerhed. Handel og Vandel blev indskrænket, og laae tildels stille, paa Gaardkjøb turde Ingen under disse Omstændigheder indlade sig, som befrygtedes, at kunne blive givet til Pris for fjendtlig Voldsomhed. Alle disse Omstændigheder conve-nerede i Særdeleshed Dall, og passede til hans Plan, nemlig igjen at kunne erholde Bukkehaugegaarden for en Bagatel. Da jeg forgæves havde forsøgt at erholde et Laan

til Obligationens Indløsning, og min Cautionist Junior, havde sat sin hele Formue i et Gods, som han Aaret forud havde kjøbt ved Nakskov, og var saaledes sat ud af Stand, til at tilveiebringe en saa betydelig Sum uden store Vanskeligheder, saa maatte jeg beqvemme mig til at lade Gaarden advertere til Salg ved Auktion. Men som man forud kunde tænke sig til indfandt ingen Liebhaber sig ved Auktionen, og følgelig skete intet Bud. Tiden nærmede sig, at Obligationen til Dall skulle indfries, og dette Tidspunkt saae ikke allene jeg, men og min Cautionist og Contracautionister med Ængstelse imøde (thi Dall havde været saa forsigtig at forsyne sig med Caution paa Obligationen). Disses Ængstelser og Mismod, især min Faders, som besøgte mig i Anledning af Auktionen, smertede mig i højeste Grad, men hvad hjalp det? Ogsaa denne som forrige Gang, havde jeg det skønne Vers af Psalmen i Tanke: »Bitter Vemods Klage i de tunge Dage letter Byrden ej, naar mit Mod forsvinder flere Torne finder jeg kun paa min Vej, Hjelpens Stund, forhales kun, jeg den rolig oppebier og taalmodig tier.« Ja, Hjelpen kom rigtig nok og tillige ved en besynderlig Tilskikkelse af Forsynet. Junior havde efter en afdød Broder arvet Kongl. Obligationer paa flere tusende Rigsdalers Beløb, men disse kunne paa den Tid ikke omsættes til Valuta, uden med betydelig Rabat, og da han gjerne vilde forskaane mig og min Familie for Ubehageligheder, saa tilbød han sig, at ville indløse Obligationen til Dall, imod min Fader og Svoger Fabricius, som hans Contra Cautionister ville og kunne gjøre Udveje til 2000 Rdl. Valuta, som han for Øjeblikket havde højlig Brug for, men det var ligesaa usikkert om Dall vilde modtage Kongl. Obligationer efter deres nominelle Beløb, som det var umuligt for min Familie at tilveiebringe de 2000 Rdl. Men som denne Nød var paa det høieste var Hjelpen nærmest. En af mine Nabobønder og en Møller vinder paa denne Tid 4000 Rdl. i Lotteriet, og jeg er saa heldig heraf at faae et Laan af 2000 Rdl. hvormed jeg kunde tilfredsstille Junior. Nu stod kun tilbage at formaae Dall til at modtage de Kongl. Obligationer, dette

afslog han paa det bestemteste, under Foregivende af, at skulle udrede en Kapital til en vis Grev Knuth i Sjælland, for en stor Gaard han ejede i Lolland, og som kjøbtes af en Svoger til Dall, hvem han havde lovet at forstrække, og da jeg spurgte ham, ifald jeg kunne formaa Greven at modtage dem, om han da ville være tilfredsstillt, hvorpaa han indvendte, at han i saa Fald ville holdes skadesløs, om Greven kun ville tage dem efter en vis Cours. Paa min Skrivelse til Greven i den Anledning erholdt jeg et forønsket Svar, og at han ville modtage dem til deres fulde paalydende Sum uden Rabat, men da dette ikke blev forventet af Dall, saa viste han sig endnu saa chikanos, at han ikke vilde give slip paa Obligationen førend han havde Grevens Kvittering i Hænde, under det urimelige Foregivende, at de Kongl. Obligationer kunne forulykkes over Vandet fra Falster til Sjælland, hvor Greven opholdt sig, eller mueligen, at han kunde gjøre Indvendinger imod deres Beløb til det nominelle, uagtet den af Greven ham foreviste Skrivelse lød paa: at det glædede ham at kunne opfylde mit Forlangende i at modtage de Kongl. Oblg. istedet for Valuta, og uden videre vedføjte Betingelse. Jeg maatte altsaa sørge for, at faae bemeldte Kgl. Oblg. afsendt, og Kvittering derfor tilveiebragt, som da og uden videre Hindringer adriverede, og saaledes opnaede en heldig Ende paa denne ængstelige møisommelige og harmfulde Sag. Den som har gennemgaaet lignende Prøvelser, kan kun fatte med hvilken Lettelse i Sind og Humeur jeg nu befandt mig ovenpaa denne fortvivlede Krisis. Dog vare endnu andre Omstændigheder tilstede, som heller ikke tyngede saa lidet paa mit Humeur. Min Stedbroder Hans Søndermand, som med Kone og et Barn laae mine Forældre til Last, uden Næringsvei, flyttede med Familie til mig paa Bukkehauegaarden, da jeg lod mig af min Fader overtale til at optage ham som Interessent i Gaarden. Som øvede og troe Arbejdere vare de unægtelig til stor Nytte for Avlsvæsenets Fremme, især paa den Tid da Krigsrustningerne udtømte Landet for de bedste Arbejdskarle, men dette Fællesskab kunde dog ej

bestaa ret længe i fredelig Eendragtighed, uagtet det dog gik taalelig godt i Tiden vi vare sammen, saa søgte jeg dog Lejlighed til at faae ham anbragt i en selvstændig Stilling, fornemmelig i Møllerfaget hvori han var oplært. En i Nærheden af Maribo tilfalsholdt Stubmølle, med Huus og en liden Jordlod købtes for 1400 Rdl. hvoraf, jeg maatte gjøre Udveje af egne Midler til 700 Rdl., de øvrige erholdt jeg ved Laan paa Møllen mod 1ste Prioritets Panteret uden synderlig Vanskelighed tilveiebragt. Udlægget af de bemeldte 700 Rdl. var et ubetimeligt Offer, da det indtraf paa en Tid da jeg maatte udrede af Købesummen en vis Kapital, som jeg ifølge de foregaaende Omstændigheder havde erholdt Henstand paa, og som jeg saae mig istand til at kunne dække med de for de solgte Parceller stipulerede Betalingsterminer, naar ikke min Fader ved sin uimodstaaelige Handelslyst og mislige Speculationer havde i Stedet for Penge, som han hævede af de 2 Ærøboere der vare Købere af de to Parceller, paanødet mig Vahrer der som Contrabande, nemlig Klæde, Brændevin, Salt o. s. v. maatte indsmugles og oplægges paa forskellige Steder ved Kysterne under Lolland, hvorfra jeg saa efter Leilighed maatte flere Mile og i det rædsomste Føre transportere det hjem, og ved at gjøre i Penge, led betydelig Tab, efterdi Brændevinstønderne vare nogle kun halvfulde, andre bedærvet ved Opspædning af Vand, Klæde og Salt betydelig Undermaal, og for en Del mislig Betaling da jeg, efterdi Kiøbmændene i Købstæder kom paa Spor efter denne Smughandel, og lavede dem til at lade anstille Huusundersøgning, maatte drive paa at faae Vahrerne solgte, og derved atter sattes i stor Forlegenhed, som paadrog mig store Ubehageligheder og Bekostninger indtil jeg atter ved Laan fik mine Creditorer tilfredsstillet. Saaledes maatte jeg de 3 til 4 første Aar idelig kjæmpe mig igjennem truende Ruin, Trængsler og Møje, Chicaner og Genvordigheder. De følgende Aar ydede mig nu en vederqvægende Rekreation, da dels mine Penge Affairer vare bragte paa det Rene, deels ved at Landproducterne erholdt en forhøjet Værdi i Forhold til Banko-

sedlernes Fald i Cours, som det gængse Betalings Middel, mod Courant. Nu begyndte ogsaa Jordeiendomme som en Følge heraf at stige i Pris, saa at der var Udsigt til, at jeg ved Gaardens Salg kunne profitere anseeligt. Denne Udsigt gav mine Forældre, og især min elskede Moder Anledning til at drive stærkt paa at jeg skulde benytte de gunstige Tidsomstændigheder til Gaardens Salg, da de saa ville overlade mig Vestermølle med alt Tilhørende. Det var betænkeligt nok at indgaae paa dette Tilbud, uagtet jeg af Kærlighed til min Moder og mit Fødested nærede Tilbøjelighed dertil, da min Faders Gjæld var uhyre stor og tilmed i S. H. Courant, og Møllen med Bygninger yderst forfalden. Men da nu ogsaa min Velynder Junior raadede mig dertil og som Panthaver gjorde mig et antageligt Bud, saa lod jeg mig, skønt nødig, bevæge dertil. Jeg solgte ham derpaa 1810, Gaarden med 16 Td. Hartkorn Tillæg, tilligemed begge Fæstehusene for 9500 Rdl. dog uden Besætning. Derpaa forrentede jeg 7000 Rdl. Altsaa havde jeg i Avance 2500 Rdl. og udaf Besætning og endeel Bohave udbragte jeg ved Auctionen 1500 Rdl. Med disse 4000 Rdl. i Bankosedler forlod jeg Bukkehaugaarden i Foraaret 1811 med min Familie, Kone og 2 Børn, (2 vare døde) til mit Fødested og Fædrene Hjem. Juniors Hensigt med at købe Gaarden, var fornemmelig for at indøve sin ældste Søn i Landvæsenet hvortil han yttrede Lyst, men forinden han tiltraadte Gaarden, blev Sundbye Færgested overfor Nykjøbing adverteret til Salg, og hvortil hørte et Avlssted paa omtrent 100 Td. Land. Dette nærsomme og behagelige Sted købte han til sin Søn og solgte Bukkehaugaarden for 13000 Rdl. Aaret efter blev den atter solgt til 60000 Rdl. Havde jeg beholdt den til den Tid kunne jeg have indløst min hele Gjæld ved Salget af et Par Heste og et Par Køer, thi paa den Tid kostede et Par gode Heste 6 til 8000 Rdl. og en Ko 5 til 600 Rdl., men Bankosedlernes Cours mod Courant var nu dalet til den enorme Værdiløshed at en dansk Rigsdalers Seddel kun gjaldt: En Skilling Courant, og dog kunne man betale Gjæld og offentlige Udgifter med Bankosedler efter deres nominel-

le Beløb, saa at jeg havde Aarsag til at anse det for et stort Uheld, at jeg havde skilt mig ved Bukkehavegaarden«.

Da Christian Nissen 1811 forlod Bukkehave, bestod Byen, som det fremgaar af det foregaaende, af de tre relativt store Gaarde Selvejergaarden Bukkehavegaard og de to Fæstegaarde under Christianssæde (den gamle Selvejergaard og den tidligere Lungholmsgaard). De fik i den nye Matrikel 1844 Numrene 4, 2 og 3. Hertil kom de to Halvgaarde, som var oprettet af Nissen, og hvis Jorder laa i den vestlige Del af Bymarken nord og syd for Tirstedvejen. De fik i Matriklen 1844 Numrene 5 og 7. Endelig hørte der til Byen nogle Husmandssteder, hvoraf 3 oprettet af Nissen var Fæste under Bukkehavegaard (Matr. Nr. 6a-c i den nordvestligste Del af Bymarken), og een var Fæste under Christianssæde (Matr. Nr. 8 mellem Matr. Nr. 2 og 3), samt nogle Huse.

Udviklingen i 19. Aarhundrede, som i det følgende skal meddeles i Hovedtræk, førte til en yderligere Reduktion af Gaardenes Antal²¹).

Bukkehavegaard blev ved Skøde af 17. December 1811 overtaget af Andreas Tolderlund. Han døde allerede 1815, hvorefter hans Enke ved Skøde 8. August samme Aar solgte Gaarden til Skovrider ved Knuthenborg Frederik Larsen for 5000 Rbd. I Skødet siges, at Bygningerne bestod af et Stuehus paa 16 Fag, Staldbygning paa 14 Fag, Ladebygning paa 12 Fag og et gammelt Hus paa 5 Fag. Alle Bygningerne var Bindingsværk. Skovrider Larsen udstykkede flere mindre Lodder (Matr. Nr. 4b-e), hvoraf de fleste senere atter er blevet forenet med Hovedparcelen, og solgte derefter allerede det følgende Aar Gaarden ved Auktion for 7420 Rbd. til Peder Lang, som sammen med sin Søn Jørgen Pedersen Lang ejede den til 1840. Gaardens Jordtilliggende fik i Jørgen Langs Tid en betydelig Udvidelse. Paa Gaarden Matr. Nr. 3, der efter Udskiftningen var flyttet ud paa sine Jorder, som laa nord for Landevejen til Tirsted, døde 1828 Fæsteren Peder Pedersen. Ejeren Grev Reventlow paa Pederstrup søgte

derefter Rentekammeret om Henstand med Besættelsen af Gaarden, og dens Tilliggende blev derefter delt i 2 Dele, en østlig Matr. Nr. 3a og en vestlig Nr. 3b, hver paa c. 4 Tdr. Hartk., hvoraf den vestlige blev overtaget af Jørgen Lang paa Bukkehavegaard, mens den østlige blev drevet sammen med Matr. Nr. 2. Jørgen Lang solgte Bukkehavegaard ved Skøde 20. Marts 1840 til Holsteneren Hans Christian Frederik Kamla for 14000 Rdl., og denne solgte atter Gaarden 1853 (Skøde 16. Dec.) til Hans Olesen for 27000 Rdl. Han udvidede Gaardens Jordtilliggende ved 1855 at tilkøbe Matr. Nr. 3a (Resten af den tidligere Gaard Matr. Nr. 3) og Matr. Nr. 4b, som var udskilt af Skovrider Larsen, hvorved Gaardens Jord blev smukt afrundet. Hans Olesen ejede Gaarden til 1872, da han solgte den for 1410.000 Kr. til Forpagteren Hans Jørgensen og Ejeren af Matr. Nr. 2 Christian Andersen Lang. Hans Jørgensen overtog Hovedparcellen af Bukkehavegaard paa c. 70 Hektar med tilhørende Bygninger, mens Christian Lang fik det sydøstligste Stykke af Jorden, som forenedes med Matr. Nr. 2. 1876 tilkøbte Hans Jørgensen Matr. Nr. 5, den ene af de to Gaarde, som var oprettet af Chr. Nissen. Hans Jørgensen afstod 1906 Bukkehavegaard til sin Svigersøn Niels Ploug, som 1922-23 opførte nye Avlsbygninger og en anseelig rødstens Hovedbygning i to Etager. Fra 1960 ejes den af hans Søn Carl Ploug. Gaarden har nu 145 Tdr. Land Ager og Eng.

Efter at Gaarden Matr. 3 c. 1828 var blevet opløst, var der af Bukkehaves oprindelige Gaarde tilbage kun Bukkehavegaard og den gamle Selvejergaard, Matr. Nr. 2. nu Fæstegaard under Christianssæde. Fæsterne paa denne Gaard, en firlænget Gaard nordøst for Bukkehavegaard, tilhørte en Familie Lang, hvoraf Medlemmer en Tid ogsaa var Ejere af Bukkehavegaard (se ovf.). Peder Jørgensen Lang var Fæster fra Grev Reventlows Overtagelse af Gaarden. Han afløstes af Sønnen Anders Pedersen Lang, som i Midten af 1850erne overtog Gaarden som Selveje. Anders Langs Søn Christian Andersen Lang udvidede som nævnt ovenfor 1872 Gaardens Jordtilliggende ved Køb af

et Stykke af Bukkehavegaards Jord, men 1888 solgte han hele Ejendommen til den kendte Godsejer Edward Tesdorpf, en pengestærk Købmandssøn fra Hamborg, som allerede i 1830erne var kommet til Danmark og i Aarenes Løb samlede store Besiddelser paa Falster og Lolland. Han indlemmede 1890 Jorden under Sædingegaard, som han havde købt 1871. Den gamle middelalderlige Gaard var dermed endelig ophørt at eksistere. Der er nu af Bukkehaves Gaarde kun tilbage Bukkehavegaard og den ene af Christian Nissens Halvgaarde (Matr. Nr. 7).

RA. = Rigsarkivet; LA. = Landsarkivet for Sjælland m. m. ¹⁾ Repertorium 1. Rk. Nr. 6389. — ²⁾ Repertorium 2. Rk. Nr. 2830 o. fl. (se Reg.). — ³⁾ Eline Gøyes Jordebog 147 og 152. — ⁴⁾ RA. Aalholm Len. Ekstraskat 1610 ff. — ⁵⁾ RA. Aalholm Len. Jordebøger. — ⁶⁾ Kancelliets Brevbøger 1616—20 330 (Smaal. Tegn. 6,141). — ⁷⁾ Kancelliets Brevbøger 1633—34 714 (Smaal. Reg. 5 f. 154v). — ⁸⁾ Kancelliets Brevbøger 1642—43 492 (Smaal. Reg. 5 f. 224v). — ⁹⁾ RA. Rentek. 214,32: Kommissionsakter. Lolland. — ¹⁰⁾ RA. Aalholm Amt. Jordebogsregnsk. — ¹¹⁾ Smst. Bilag til Jordebogsregnsk. — ¹²⁾ Kronens Skøder III 101. — ¹³⁾ Smst. — ¹⁴⁾ LA. Fuglse Herreds Skødeprot. 1742—70 p. 684. — ¹⁵⁾ RA. Rentek. 432,52: Landvæsenskomm. General-Hoveriregl. Aalholm Amt. — ¹⁶⁾ LA. Fuglse Herreds Skødeprot. 1770—91 p. 232. — ¹⁷⁾ LA. Lollands Landst. Skøde- og Pantebog 1776 11/12 Jordebog for Sædingegaard. — ¹⁸⁾ RA. Rentek. 431,14: Landvæsenskomm. 1757—67. Indk. Betænkninger om Spørgsmaal til Landvæsenets Fremtarv. Beretn. fra Lungholm. — ¹⁹⁾ Matrikelsarkivet. Udskiftningskort. — ²⁰⁾ LA. Fuglse Herreds Skødeprot. 1791—1807. — ²¹⁾ For det følgende se LA. Fuglse Herreds Skødeprot., Matrikelsarkivet. Matrikel 48 og RA. Landvæsenskontorets Journaler.

**DEN POLSKE INDVANDRING
TIL LOLLAND-FALSTER**

AF

GEORGE NELLEMAN

Indhold

Forord	29
Polske indvandrere i Danmark	32
Hvorfor udvandrede folk fra Polen	34
Sachsengængerer	37
Mangel på arbejdere i Danmark — svenske piger	40
Polakkerne afløser svenskerne	42
Polakloven	46
Hvor kom indvandrerne fra og hvem var de	52
Arbejdsforholdene	57
Kulturmødet	68
Krigen 1914—18	75
De polske foreninger	80
Den polske presse i Danmark	90
Forholdet til fagforeningerne	92
Den katolske kirke	100
Forholdet til danskerne	108
Hvordan har polakkerne klaret sig i Danmark	115
Litteratur	119
Bilag 1—3	120
Polsk résumé	135
Engelsk résumé	143

Forord

Nationalmuseet indledte i 1963 en undersøgelse af den polske indvandring til Danmark. Denne undersøgelse er ikke endeligt afsluttet endnu, men når man alligevel har fundet det nyttigt og rimeligt at efterkomme Historisk Samfunds anmodning om en artikel om emnet, er det af følgende grunde:

De fleste polske indvandrere bor i Maribo amt, hvorfor undersøgelsen er startet der, og indsamlingen af oplysninger netop i dette amt er stort set tilendebragt.

Den del af undersøgelsesresultatet, der har interesse for et historisk samfunds medlemmer, er naturligvis den historiske del, og denne har det været nødvendigt at føre langt frem, før man kunne tilrettelægge den mere samfundsvidenskabelige del af undersøgelsen.

Trods dette, bør det allerede her i indledningen understreges, at der ikke er tale om et færdigt resultat af Nationalmuseets undersøgelse, selv om der næppe er grund til at tro, at de fremtidige arkivstudier vil bringe nyt frem, der kan ændre billedet væsentligt.

Nu er det jo ikke sådan, at der aldrig er skrevet om den polske indvandring før, og det falder mig naturligt at nævne en række artikler og bøger som indledning. Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog har således bragt afdøde pastor ved den katolske kirke i Maribo, J. Klessens artikel »Mine polakminder fra Lolland-Falster« i 1949, og i 1950 fulgte V. Kolbye's: »Svensk og polsk Arbejds-kraft til Lolland-Falsters Roemarker«. I 1963 udkom pater Fr. Klar's bog: »Polakkerne i Danmark og deres præst, H. Deutscher«, der dog især handler om en katolsk præsts arbejde blandt polske indvandrere andre steder i Dan-

mark (Fyn, Langeland, Sjælland og København) og i Sverige. Endelig bør nævnes T. Delimats kulturhistoriske redegørelse for den polske samling i Lolland-Falster Stiftsmuseum (i sammes årsskrift 1959). Den, der er mest kendt for sine beskrivelser af de polske indvandreres skæbne i vort land, og som beskæftiger sig med forholdene på Lolland-Falster, er forfatteren Hilmar Wulff, der i sin romantrilogi »Vejen til livet« i skønlitterær form beskriver det kulturmøde, der fandt sted, da sukkerindustrien og de polske arbejdere kom til Lolland-Falster. Meningen med Nationalmuseets undersøgelser er ikke at konkurrere med Hilmar Wulff's indlevede beskrivelse af de menneskelige problemer, der opstod ved mødet mellem polakker og danskere, men at give en redegørelse for den historiske og sociale proces, Wulff har hentet sit stof fra.

Lad det være sagt med det samme, at den undersøgelse, Nationalmuseet har iværksat, er kommet for sent. Det havde været mere på sin plads at lave denne undersøgelse omkring 1950, da polske indvandrere havde været i landet så længe, at man kunne se, hvad de havde nået — og før de blev pensionerede. For pensionerede er nu de fleste — de har trukket sig tilbage fra det aktive liv i mange tilfælde og nyder nu deres otium — 91 % er født før 1900. Dette, at så mange er pensionister, har dog haft en heldig virkning for undersøgelsen: de har haft tid til at tale med de studenter, der har rejst rundt på Lolland-Falster for at tale med dem; måske for god tid sommetider, for det er meget ofte sket, at de ved afskeden med museets folk efter et par timers samtale om gamle dage har været kede af, at samtalen allerede var forbi. »Så gik da de par timer« var en almindelig afskedshilsen.

Lad mig benytte lejligheden til at sige tak for god modtagelse i mange polske og dansk-polske hjem — på mine medarbejderes og på egne vegne.

En særlig tak vil jeg rette til fru *Josepha Andersen*, København, og hr. *Vincenty Kozuch*, Kokkedal, der tålmodigt har gennemlæst og rettet mit manuskript inden trykningen og suppleret med oplysninger især om hverv-

ningen af sæsonarbejdere og fordelingen af dem over landet, samt om oprettelsen og driften af de polske foreninger.

Den undersøgelse, foreliggende artikel bygger på, er udført af Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum) med teknisk bistand og rådgivning fra Socialforskningsinstituttet og fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Som interviewere har studenter fra Institut for Ethnologi og Antropologi og Universitetets Institut for europæisk folkelivsforskning, begge København, samt fra Et-nografisk afdeling af Forhistorisk Museum i Århus, medvirket.

Undersøgelsen er finansieret ved en bevilling fra *Statens almindelige videnskabsfond, Rigsantikvarens dispositionsbevilling* samt fra *Dansk Folkemuseums* almindelige undersøgelsesbevillinger.

Til hjælp til gennemlæsning af polsksprogede arkivalier samt til oversættelser er der ydet støtte fra *Rask-Ørsted Fondet*, der ligeledes har betalt oversættelsen af resuméet.

Carlsen-Langes Legatstiftelse har givet støtte til fremstilling af klichéer til dette skrift.

Jeg bringer hermed de nævnte institutioner min bedste tak for den ydede bistand.

Allerede under undersøgelsen planlagde vi at kvittere for gæstfriheden med en lille bog om undersøgelsens resultater, og det er os en glæde, at vi, takket være Lolland-Falsters historiske Samfund, nu er i stand til at føre denne plan ud i livet.

Forf.

Polske indvandrere i Danmark

Selv om denne redegørelse specielt handler om de polske indvandrere på Lolland-Falster, bør det dog understreges, at der også er polske indvandrere mange andre steder i landet, omend ikke så mange som i Maribo amt.

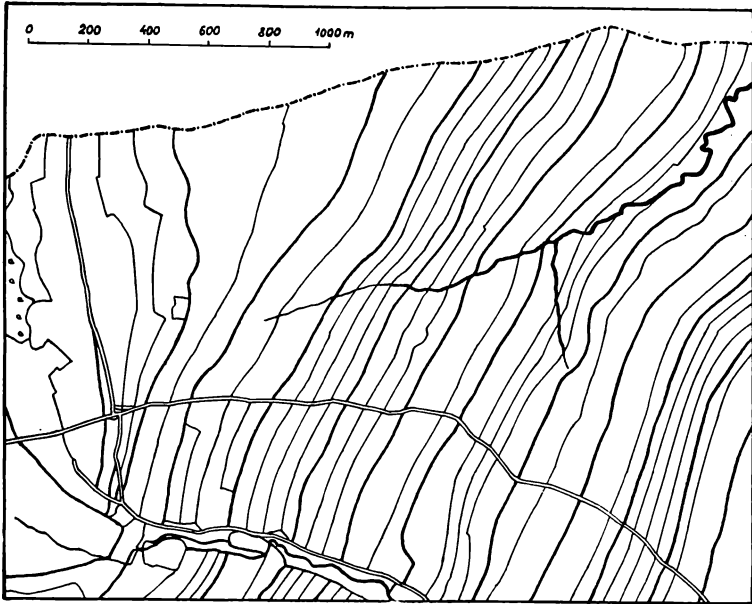
For at give et indtryk af, hvordan de polske indvandrere har været fordelt over landet, kan man se på Statistisk Departements tal fra forskellige år, f. eks. fra et af de store »sæsonarbejderår« som 1911 og fra f. eks. 1940, 10 år efter at de sidste sæsonarbejdere kom hertil.

I 1911 var der således ialt 10.320 polske sæsonarbejdere her i landet. Af disse var 9088 på øerne og 1232 i Jylland. Går man mere i detaljer, finder man, at 4609 af polakkerne på øerne arbejdede på Lolland-Falster, altså over halvdelen, og derefter kommer amterne i følgende rækkefølge: Præstø, Svendborg, Odense, Holbæk, Sorø, Københavns, Frederiksborg og Bornholms amter.

Går man videre og forsøger at se på, hvor stor en del af samtlige landarbejdere i Danmark, de polske udgjorde, kommer Lolland-Falster endnu tydeligere frem: Medens for hele landets vedkommende, de polske landarbejdere i 1911 kun udgjorde 3,8 %, var tallet for øerne 7,0 %, for Jylland knap 1 % — men på *Lolland-Falster hele 27,8 %*. Ser vi videre på, hvor mange, der blev bofaste i de forskellige dele af landet, ser tallene for 1940 således ud:

Jylland	958
Fyn	354
Sjælland	2220
Bornholm	55
Lolland-Falster	1298
Ialt	4885
fordelt på:	
Mænd	1540
Kvinder	3345

Det skal dog tilføjes, at denne tabel omfatter alle personer, der er født i Polen, og altså også andre end »de

*En af grundene til, at så mange udvandrede fra Polen, var, at landbrugsjorden ved arvedeling blev splittet op i for små lodder.
Landsbyen Husow i det sydlige Polen 1787.*

gamle polakker«, men når man kommer udenfor København (hvor der i 1940 boede 849) er der næppe mange polakker, der ikke stammer fra den gamle indvandring. En anden målestok for, hvor i landet polakkerne har slået sig ned, er de polske foreninger af hvilke, da der i 1930erne fandtes flest, var afdelinger i:

Nakskov	Odense
Maribo	Tønder
Nykøbing F.	Sønderborg
Næstved	Haderslev
Stensved	Kolding
Slagelse	Horsens
Ringsted	Pindstrup
Taastrup	Randers
Hillerød	Ålborg
Nivaa	Bornholm
København	

Ved bedømmelsen af denne liste må man dog tage i betragtning, at der er meget stor forskel på aktivitet, medlemstal og levetid de forskellige afdelinger imellem, som det vil fremgå af afsnittet om foreningslivet.

Der er en ting, man lægger mærke til i denne liste over de polske foreninger, og det er de to små byer Nivå og Pindstrup. De fortæller noget om indvandringen, som man almindeligvis ikke tænker på, nemlig at der var andet end »roepolakker«; polske sæsonarbejdere anvendtes ved to andre erhverv end landbruget, to erhverv, der ligesom roedyrkingen havde brug for sæsonarbejdere, teglværkerne (Nivå) og mosebrugene (Pindstrup).

For øvrigt skyldes jo også de mange polakker i Grænge teglværksdriften der. (Grænge er den af de lollandske landsbyer, hvori der bor flest af polsk oprindelse).

Nøjagtigt hvor mange, der blev fast bosiddende, ved man ikke, men tallene for personer født i Polen, der ved de forskellige folketællinger fandtes i Danmark giver et indtryk af størrelsesordenen.

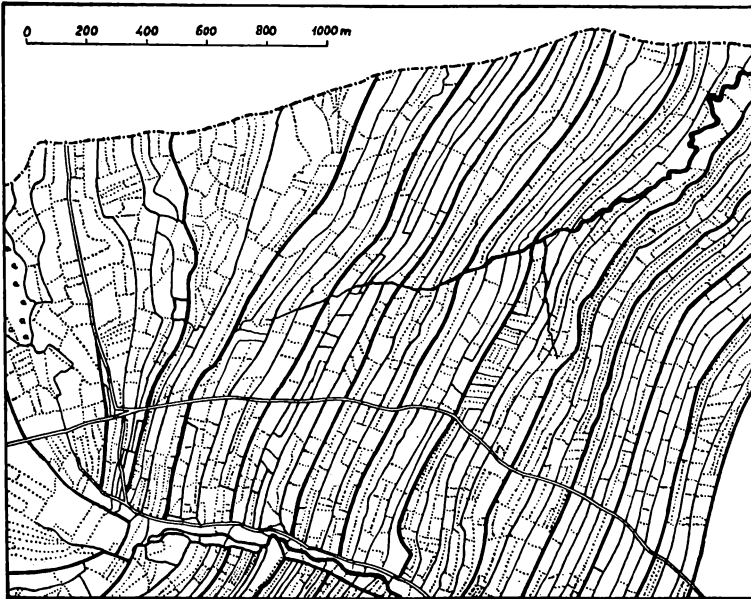
1921	7.568
1930	5.242
1940	4.885

Hvorfor udvandrede folk fra Polen

Indvandringen af polske arbejdere er ikke noget specielt for Danmark. Folk søgte i forrige århundrede og begyndelsen af dette væk fra Polen i tusindvis, og hvad der skete her i landet er kun et lille hjørne af en storstilet udvandring fra Polen til såvel europæiske som oversøiske lande.

Der var tale om både permanent udvandring og om sæsonudvandring, og det var et meget stort antal mennesker, der i tiden mellem 1871 og første verdenskrig forlod deres polske fædreland.

Polen eksisterede i denne periode ikke som en selvstændig nation, men var delt i et russisk, et østrigsk og et prøjsisk besat område, og grundene til at så mange udvan-

Samme landsby, men i 1937. De punkterede linier angiver de skel, der er trukket ved 150 års arvedelinger.

drede var ikke helt de samme for de tre områders vedkommende. At de fleste udvandrede på grund af dårlige økonomiske forhold er der næppe tvivl om, men det var ikke derfor alene. Det fattigste område, det område hvorfra man især udvandrede på grund af sult og nød var det østrigske Galizien (Malopolska). Her var der en meget stor overbefolkning på landet, og jordlodderne var på grund af arvedelingen mellem bøndernes børn blevet så små, at de ikke kunne forsørge familierne. Samtidig var Galizien det område, der havde mindst industri; der var derfor ikke mulighed for, indenfor landet, at skaffe beskæftigelse til arbejdsløse landarbejdere og jordløse bønder og deres børn. I den russiske del var der lidt bedre økonomiske forhold, og industrien var bedre udbygget. Men til gengæld var der her tale om en besættelse, der ikke, som den østrigske, gav polsk kultur lov til at leve sit eget liv. De religiøse og nationale modsætninger mellem polakkerne

og Rusland var store, og det politisk-religiøse tryk, der fra besættelsesmagten øvedes overfor befolkningen i russisk Polen var en medvirkende årsag til udvandringen, både når det gjaldt romersk-katolske og den del af den græsk-katolske befolkning, der siden 1596 anerkendte paven i Rom.

I den præjsisk besatte del af Polen var de økonomiske forhold de bedste og udvandring af simpel nød næppe så stor. I Prøjsen, derimod, var der tale om et politisk tryk, der var vendt mod såvel polsk sprog og kultur som mod katolicisme, og en bevidst fortyskningsproces, der bl. a. gav sig udtryk i, at der bevilligedes meget store summer til opkøb af polakernes jord, som så koloniseredes med tyskere.

Resultatet af disse forhold: simpel sult og nød, og kulturel, politisk og religiøs forfølgelse fra besættelsesmagtens side, blev en udvandring, der for tiden mellem 1871 og den første verdenskrig er opgjort til ca. 1¼ million fra russisk, ca. 1 million fra østrigsk og ca. 1½ million fra præjsisk Polen.

De lande, polakkerne udvandrede til, var såvel europæiske som oversøiske: USA og Canada, Brasilien og Argentina udenfor Europa, og Frankrig, Belgien, Holland, Schweiz, Tyskland, Danmark og Sverige indenfor Europa.

Sæsonvandrerne, der skyldtes den sociale nød, gik til de samme europæiske lande samt til Bøhmen og Ungarn. Noget nøjagtigt tal kender man ikke, men i årene før den første verdenskrig, de år, i hvilke flest tog på sæsonarbejde, lå tallene på mellem 5- og 600.000 om året.

De 12—13.000 sæsonarbejdere, der kom til Danmark i 1913, var altså kun en meget lille del af denne sæsonbølge, der om foråret gik mod vest og om efteråret mod øst gennem Mellemeuropa, og de polakker, der bosatte sig fast i Danmark, er kun en meget lille del af dem, der udvandrede.

Ved Nationalmuseets undersøgelse blandt de polske indvandrere på Lolland-Falster har man spurgt indvandrerne, hvorfor de oprindeligt tog hjemmefra. Det er naturligvis

Sæsonvandrerne gik i den første tid især til Sachsens store godser. Derfra stammer navnet »Sachsengängerei«. Billedet er fra en »polakkaserne« i Tyskland.

ikke helt let idag, for de flestes vedkommende over 50 år efter udvandringen, at huske, hvad der vejede tungest, da man tog beslutningen om at søge ud, men besvarelserne giver dog et indtryk af, at der også var andre årsager til udvandringen end de nævnte. Man må f. eks. ikke glemme, at 1. verdenskrig og de flygtningeproblemer, den skabte, fik folk til at udvandre fra flygtningelejrenes elendighed og kedsomhed, som ellers, under fredelige forhold, ville være blevet hjemme. Det er ikke helt få, der under verdenskrigen og lige efter, lod sig hverve til arbejde i Danmark, da de katolske præster kom til flygtningelejrene i Østrig og Tjekkoslavakiet for at hente folk til de danske roedyrkere.

Sachsengängeri

Når man importerede polske arbejdere til Danmark, var det ikke et dansk påfund, men en efterligning af, hvad man havde gjort i Tyskland.

Som omtalt var der i Polen, hvilket her vil sige russisk og østrigsk Polen, et stort befolkningsoverskud, som landet ikke kunne brødføde på grund af landbrugets gammeldags form, jordloddernes ringe størrelse og den manglende industrialisering. Sådan var forholdene imidlertid ikke i Tyskland. Her skete der, især i vest, en kraftig industrialisering, som trak mange landarbejdere til byerne. Samtidig skete der en omlægning af landbruget, først og fremmest i Sachsen. Fra det gamle korn-landbrug, gik man over til at dyrke industriafgrøder: roer til sukkerindustrien og kartofler til spritfremstilling. Disse afgrøder krævede ikke på samme måde som det gamle landbrug en nogenlunde ensartet mængde landarbejdere året igennem, men derimod mange mennesker i sæsonerne. Disse mennesker kunne ikke skaffes blandt de hjemlige, sachsiske landarbejdere, og man begyndte derfor at importere arbejdere i sæsonen fra de østligere dele af Tyskland. Herved opstod der i Schlesien en mangel på arbejdere, som blev afhjulpet ved import af sæsonarbejdere fra Polen — med det resultat, at de polske godsejere ikke kunne skaffe folk nok og måtte hente arbejdere i Rusland.

Denne bevægelse blev efter oprindelseslandet, Sachsen, kaldt *Sachsengängerei* — eller efter den vigtigste sæsonafgrøde — *Rübengängerei*, og den omfattede hvert år flere hundredtusinder af arbejdere.

Sæsonarbejdet i Tyskland er en velkendt foreteelse for de polske indvandrere i Danmark — mange har selv været en eller flere sæsoner på tyske gårde eller ved jernbaneanlæg, industrier eller kulminer, og de kendte udtryk »aufseher« og »kaserne« er importeret hertil fra det tyske Sachsengængereri.

Mest direkte er forbindelsen mellem det tyske Sachsengængereri og polakkerne i Danmark naturligvis i Sønderjylland, for denne landsdel var jo simpelthen under tysk administration indtil 1920. Polakkerne i Sønderjylland har da også i mange tilfælde en anden indvandringshistorie end de indvandrere, der kom til det øvrige Danmark. Når der blandt de polske indvandrere i Sønderjylland er flere

I den første tid rejste agenter rundt i Polen for at hverve folk i landsbyerne. I den østrigske zone blev dette forbudt, og al hvervning skulle ske gennem offentlige eller autoriserede hvervekontorer. Billedet viser piger foran hvervekontoret i Krakow i 1920'erne.

mænd end kvinder, medens kvinderne altid har været i overtal i den øvrige del af landet, skyldes det også, at Sønderjylland var tysk: Da 1. verdenskrig brød ud, blev mandlige polakker fra den russiske del af Polen internerede som civile fanger, og en del af disse blev sendt til Sønderjylland for bl. a. sammen med russiske og franske militære krigsfanger at bygge havdiger.

Mangel på arbejdere i Danmark — svenske piger

Når man begyndte at importere fremmede arbejdere til Danmark, skyldes det først og fremmest, at man begyndte at dyrke sukkerroer. Denne nye kulturplante krævede her som i Tyskland en anden fordeling af landbrugets arbejde end det gamle kornlandbrug. Man fik brug for mange mennesker i sæsonen, mange flere end man kunne skaffe i landet selv. Da roesukkerfabrikationen begyndte i 1873 med »Sukkerfabrikken Lolland« ved Holeby, ansatte man 70 arbejdslæringe, som skulle arbejde såvel i marken som på sukkerfabrikken, men allerede i 1874 måtte man, for at få folk nok, importere svenske piger i sæsonen fra 8. maj til 20. november. Fremskaffelsen af svenske piger, der især kom fra Blekinge og Småland, hvor kårene på landet var usle, skete for hovedpartens vedkommende gennem en svensk løjtnant Ekenstam, der havde de svenske myndigheders tilladelse til at hverve arbejdere til Danmark.

Denne import af svenske roepiger blev ved med at bestå indtil 1906 — altså også efter at de polske arbejdere havde holdt deres indtog. Ofte var det ordnet sådan, at det var de små gårde, der fik svenske piger — sprogvanskelighederne var jo ikke så store — medens de store gårde fik polske arbejdere med en *aufseher* som leder og tolk.

Da svenskerne imidlertid selv for alvor begyndte at dyrke sukkerroer og oprette sukkerfabrikker, og således selv fik brug for arbejdskraften, ebbede tilgangen af svenske sæsonarbejdere ud, og man måtte se sig om efter erstatning andre steder fra.

Rejsen til Danmark gik med tog gennem Tyskland til Warnemünde, men, efter hvad de gamle indvandrere fortæller, ikke altid i så gode vogne som disse.

Polakkerne afløser svenskerne

Især da sukkerfabrikkerne udvidede roearealerne i 1893 samtidig med, at roebanerne blev anlagt, blev det vanskeligt at skaffe folk nok. Sukkerfabrikkerne tilbød derfor roedyrkerne at skaffe polske arbejdere på samme måde, som man vidste, at de mellemtyiske sukkerfabrikker gjorde det — altså at kopiere Sachsengængeriet.

Sukkerfabrikkerne skulle skaffe folkene, sørge for indkvartering og påtage sig roearbejdet for en vis pris pr. tønde land. Der blev derfor i hast bygget 8 *kaserner* til sæsonarbejderne, dels nye huse, dels gamle huse, der blev bygget om til formålet. Kasernerne lå i: Mariebjerg, Vindeby, Horslunde, Vesterborg, Stokkemarke, Ryde, Opager og Kappel og havde tilsammen plads til ca. 400 piger.

Gennem et tysk fæstekontor fik sukkerfabrikkerne nu kontakt med en række af de såkaldte *aufsehere*, tyske mænd, der kunne tale polsk, og som om vinteren vandrede rundt i de polske landsbyer og hvervede især piger til sæsonarbejde. Disse aufsehere kom så med hold på 20 til 50 piger og tog fra arbejdssted til arbejdssted med dem. Roedyrkerne betalte som nævnt pr. td. land, og sukkerfabrikkerne betalte aufseheren og pigerne.

Ordningen varede kun eet år, for dels gav den et betydeligt underskud for fabrikkerne, dels var den enkelte roedyrker ikke herre over, hvornår han kunne få sine marker passet.

Man gik derfor over til, at roedyrkerne selv skaffede sig polske arbejdere og selv sørgede for indkvarteringen ved større gårde og på kaserner. Man bibeholdt aufsehersystemet — eller man aftalte med en *forpige*, hvis der kun var tale om små hold, at hun skulle komme igen næste år med et hold piger fra sin egn. Forskellen mellem aufseher og forpige eller mandlig forarbejder var, at aufseheren ikke selv arbejdede med, men kun dirigerede arbejdet.

Aufsehersystemet var ikke godt. Vel fandtes der gode

Et hold piger — med aufseheren i spidsen — ankommer til Gedser med bytter på nakken og rejsekisterne i hånden.

aufsehere, men systemet i sig selv gav anledning til megen misbrug.

Pigerne var helt afhængige af aufseheren, og dette kunne han benytte sig af på mange måder. Klagerne over snyderi med lønnen er mange, og dette gælder også kosten. Aufseheren eller hans kone holdt butik, d. v. s. fungerede som mellemmand mellem pigerne og de handlende, og også på dette punkt havde de mulighed for at tjene penge på arbejderskernes bekostning. Aufsehervæsenet og dets eftermæle vil blive udførligt behandlet i afsnittet om arbejdsforholdene, medens dette afsnit, hvad aufseherne angår, kun vil omhandle selve hvervningen af arbejdere i Polen og de ændringer, der i tidens løb indtrådte.

Aufseher-hvervningen fortsatte til ca. 1908, d. v. s. den hverveform, ved hvilken de tyske aufsehere rejste omkring i Polen og hvervede piger og karle i landsbyerne. Aufseheren havde kontrakt med en arbejdsgiver om at komme med et vist antal arbejdere, men der var ingen kontrakter eller aftaler mellem arbejdsgiveren og arbejderne og heller ikke kontakt. Alt gik gennem aufseheren.

I bilag nr. 1 side 120 er teksten til en sådan »tysk« kontrakt fra 1906 gengivet.

Disse kontrakter, som man kaldte de gamle tyske kon-

trakter, blev dels benyttede i den tyske udgave, dels fremstillede »Foreningen for Tilvejebringelse af Arbejdskraft for Landbruget i Danmark« og »Sukkerroedyrkernes Forening til Fremskaffelse af Arbejdskraft« tilsvarende kontraktsæt på dansk og polsk eller på tysk og polsk.

I de tyske kontrakter er alle løn- og akkordsatser angivet i mark og pfennig — i de danske er dansk og tysk, og i Sukkerroedyrkernes også østrigsk mønt angivet. Arealenheden er på dem alle Magdeburger Morgen (1 tønde land er lig med 2,16 Morgen), hvorimod rækkeafstanden er på 18" på de danske og 10" på den tyske.

Som eksempel er en gammel ikke autoriseret kontrakt fra Foreningen for Tilvejebringelse af Arbejdskraft for Landbruget i Danmark fra 1907 optaget som bilag nr. 2 side 123.

Den danske adskiller sig fra det tyske forbillede ved at indeholde følgende regler:

Frihed på en række katolske helligdage, garantien for adskilte soverum for mænd og kvinder, reglen om at hver arbejder skal have en afregningsbog og forbudet mod at aufsehene sælger øl og spiritus — samt at man ikke kan tvinge arbejderne til at købe i aufseherens udsalg. Endelig mangler § 10 i den danske kontrakt fuldstændigt i den tyske; medens arbejderne i Tyskland altså stort set var retsløse, havde de i Danmark mulighed for beskyttelse og hjælp fra deres konsulater eller de danske domstole. I hvilket omfang de polske arbejdere kunne gøre brug af denne paragraf afgang naturligvis af deres mulighed for at læse den, og om de havde mod til at klage.

I den citerede danske kontrakt har 7 af 12 arbejdere underskrevet med et kryds — kun de 5 har skrevet deres navne — men den stammer fra en retssag, der startede med, at de polske arbejdere henvendte sig til politiet efter at have forladt en herregård i protest mod, at forpagteren ikke overholdt sine forpligtelser.

Når der omkring 1906—09 skete en ændring i de for sæsonarbejderne ofte ugunstige forhold, skyldtes det reaktioner fra såvel de danske landbo-arbejdsgiverforenin-

Hjemrejse fra Gedser 1929 — det sidste sæsonarbejderhold, der fik lov til at komme til Danmark.

ger som fra socialdemokratiet — og også den katolske kirke, der gennem sine polsktalende præster havde den nærmeste kontakt med arbejderne.

På den 11. socialdemokratiske partikongres i København 12.—14. april 1906 stillede Socialdemokratisk Forening i Holbæk det forslag, at kongressen skulle anmode den socialdemokratiske rigsdagsgruppe om i den kommende Rigsdags samling at indbringe et lovforslag i Rigsdagen »til hindring af kapitalismens indførelse og hensynsløse udbytning af polsk arbejdskraft«. Forslaget blev vedtaget.

Fra Lolland-Falster kom der et andragende fra et udvalg nedsat af sukkerfabrikkerne og sukkerroedyrkerne, der havde haft en delegation i Wien og Galizien for at sikre den svigtende tilgang af sæsonarbejdere. Ved denne lejlighed havde man ved forhandlinger med den galiziske provinsregering dels fået godkendt en kontrakt, som var i overensstemmelse med de østrigske love, dels fået aftaler om, hvordan fremskaffelsen af arbejdere i fremtiden skulle organiseres i samarbejde med de statslige og autoriserede fæstekontorer. Dette udvalgs hovedtanke var, at man gennem en sikring af gode arbejdsforhold også sikre sig de nødvendige arbejdere — og da der også blandt arbejdsgiverne var brådne kar, måtte der en lov til for at skabe ordnede forhold.

Polakloven

Resultatet af disse reaktioner og af den kritik, de katolske præster rettede mod aufseher-væsenet blev, at indenrigsministeren, efter at Indenrigsministeriet selv også havde foretaget en undersøgelse af de polske arbejderes forhold, i marts 1908 fremsatte et forslag til lov om anvendelse af udenlandske arbejdere.

Det, indenrigsministeren ved forelæggelsen lagde vægt på, var, at der var tale om en stor gruppe mennesker, som, på grund af ukendskab til sproget og forholdene i landet samt en utilfredsstillende kontrakt, var hjælpeløse; yderligere havde det ved den af Indenrigsministeriet foretagne

undersøgelse vist sig, at boligforholdene for sæsonarbejderne adskillige steder lod meget tilbage at ønske — ministerens synspunkt var, at de skulle være tilfredsstillende efter dansk målestok, uden hensyn til, hvordan sæsonarbejderne boede hjemme i Polen. Daglønnens størrelse og akkordsatserne derimod, fandt man måtte være det offentlige uvedkommende.

Hvad de gamle kontrakter angik, fandt Indenrigsministeriet det betænkeligt, at arbejdsgiveren eller dennes repræsentant ensidigt efter sin egen vilkårlige afgørelse kunne straffe arbejderne med bøder, og man var betænkelig ved det system, at aufseheren udbetalte lønningerne. Dette havde allerede givet vanskeligheder, og det var ofte svært for arbejdsgiveren at kontrollere, om alt gik rigtigt til, da han ikke kunne tale direkte med arbejderne, men var henvist til at benytte aufseheren som tolk. Loven blev vedtaget i 1908 som: Lov nr. 229 af 31. august 1908 om anvendelse af udenlandsk arbejdskraft.

Denne lov påbød, at der skulle oprettes *kontrakt* mellem arbejderen og arbejdsgiveren inden et vist antal dage efter arbejderens ankomst, og denne kontrakt skulle være autoriseret af Indenrigsministeriet. En gengivelse af denne kontrakt findes som bilag nr. 3 side 128.

Hvis arbejdsgiveren oprettede kontrakt med en aufseher, og denne som entreprenør påtog sig arbejdet, skulle arbejdsgiveren sørge for, at autoriseret kontrakt blev oprettet mellem aufseher og arbejder, og han var ansvarlig for, at arbejderne fik, hvad de efter kontrakten havde krav på.

For at lette kontrollen med lønudbetalingerne, skulle hver arbejder forsynes med en — ligeledes af Indenrigsministeriet autoriseret — *afregningsbog*, hvori der hver uge skulle skrives, hvor meget arbejderen havde tjent, og hvor meget der var udbetalt kontant.

Afregningsbogen indeholdt iøvrigt også ordlyden af kontrakten på polsk og dansk.

Loven påbød arbejdsgiverne at sørge for lægehjælp, medicin og eventuelt hospitalsophold i op til 6 måneder, hvis

der opstod sygdom blandt arbejderne, som ikke var selv-forskyldt. Til at varetage disse forpligtelser kunne der oprettes en *syge- og ulykkesforsikring* for fremmede landarbejdere — og til en sådan ville staten i givet fald betale et tilskud på 1 kr. pr. forsikret arbejder pr. år.

Også arbejdernes *retssikkerhed* blev øget gennem denne lov. Der blev i loven og i de tilhørende autoriserede kontrakter givet regler for, hvornår den ene af parterne kunne ophæve kontrakten, hvis den anden part ikke opfyldte sin del, og det blev forbudt at indføre bestemmelser i kontrakten, der gav arbejdsgiveren ret til at idømme arbejderne bøder for forsømmelser eller forseelser.

Også *arbejderboligerne* blev der lovgivet for. Fællesboligerne, kasernerne, skulle herefter opfylde en række krav om størrelse, opvarmningsmuligheder, drikkevandsforsyning, toiletforhold o. l., ligesom der blev givet regler for indretningen, hvorefter der skulle være adskilte soverum for mænd og kvinder — uden direkte dør imellem. Sengene måtte ikke være etagesenge, og der måtte ikke ligge mere end to i hver.

Politimesteren skulle påse, at reglerne blev overholdt, og han blev tillige *mæglingmand* i tilfælde af, at arbejdere og arbejdsgiver blev uenige — og til dette formål skulle han fremskaffe en tolk, hvis det var nødvendigt.

Hermed var der givet regler for sæsonarbejdernes forhold. De forskellige organisationer, der tidligere havde stået for importen af arbejdere blev opløst, og i stedet oprettedes *Landsudvalget for Anvendelse af udenlandske Landarbejdere*, der bestod af 2 repræsentanter for Det kongelige Landhusholdningsselskab, 2 for hver af De samvirkende Landboforeninger i Jylland, på Fyn, Sjælland og Lolland-Falster. Dette udvalg oprettede også »*Sygeforsikringer for udenlandske Landarbejdere*« som afløsning for en i efteråret 1907 på privat initiativ oprettet »Landbrugets Ulykkesforsikringsforening for udenlandske Arbejdere i Østifterne og på Samsø« og en senere oprettet for Nørrejylland.

I 1912 blev loven, efter at en undersøgelse af dens virk-

*Kaserne, hvoraf en del står endnu, er for manges vedkommende af den karakteristiske type — to etager med paptag.
Rudbjerggaards kaserne fotograferet 1966.*

ninger var foretaget i 1911, vedtaget igen med få ændringer som Lov Nr. 67 - 1912 om Anvendelse af udenlandske Arbejdere.

Verdenskrigens udbrud i 1914 voldte naturligvis meget store vanskeligheder for de arbejdere, der ikke kunne komme hjem, og disse problemer vil blive omtalt i kapitlet om verdenskrigen.

For landmændene betød krigen dels, at man måtte indstille sig på at beholde en del af de polske arbejdere vinteren over, dels at det blev vanskeligere at skaffe nye folk til næste forår.

Krigen standsede imidlertid ikke indvandringen, for det var stadig muligt at hverve arbejdere i de flygtningelejre, den østrig-ungarske regering havde oprettet for de fordrevne fra Galizien. Samtidig bestemte den danske regering, at al indførsel af fremmede arbejdere skulle ske gennem »Landsudvalget for Anvendelse af udenlandske Landarbejdere«, der på grund af krigen havde fået flere opgaver end før og havde etableret fast kontor i København.

I 1915 nedsatte Indenrigsministeriet et »Udvalg angå-

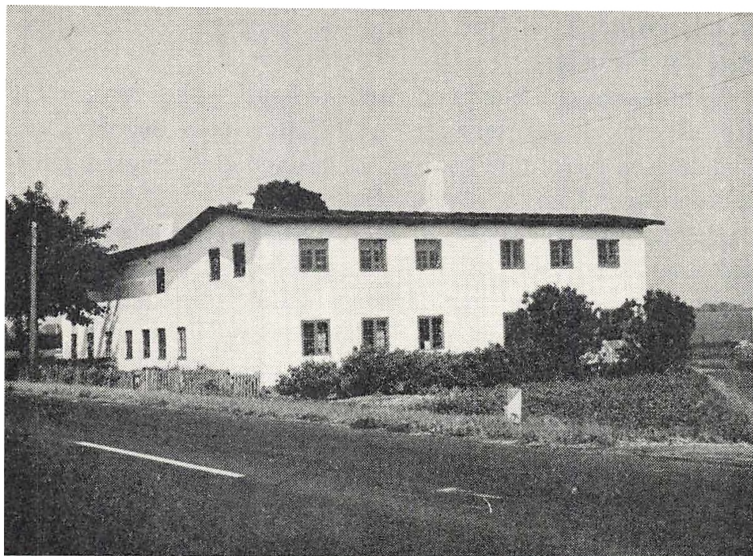
ende Tilvejebringelse af dansk Arbejdskraft til Landbruget«. Dette udvalgs opgave var at søge at få arbejdsløse danske arbejdere beskæftiget ved roearbejdet, og det blev sammensat af repræsentanter for Landarbejderforbundet, Det lollandske Arbejdsmandsforbund, Arbejdsændenes Arbejdsløshedskasse, De samvirkende Fagforbund, Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening, Foreningen for Tilvejebringelse af Arbejdskraft til Landbruget, Landsudvalget for Anvendelse af udenlandske Landarbejdere, Arbejdsløshedsinspektøren samt en repræsentant for Folketinget, Landstinget og Statistisk Departement.

Dette udvalg, hvis opgave det altså var at sørge for at skaffe danske arbejdere, også til roemarkerne, anmodede i 1918 Indenrigsministeriet om at importen af fremmede arbejdere måtte blive standset. Dette skete under indtryk af den voksende arbejdsløshed blandt de danske arbejdere, der vinteren 1917—18 var steget væsentligt mere end man havde ventet. 1918—19 kom der derfor slet ingen polske sæsonarbejdere til Danmark.

1920 indgav Landsudvalget et andragende til Socialministeriet om import af et nærmere angivet antal roearbejdere, men fik afslag. Sukkerroedyrkerforeningerne henvendte sig nu til Indenrigsministeriet med krav om genoptagelse af importen af sæsonarbejdere til roedyrknin-gen, og resultatet blev, at der blev nedsat et udvalg bestående af 5 repræsentanter for Landarbejderforbundet og 5 fra Sukkerroedyrkerforeningerne under forsæde af amtmanden i Maribo amt. Dette udvalg traf så år for år bestemmelse om, hvor mange fremmede arbejdere, der måtte indføres, og samtidig blev det bestemt, at de fremmede arbejdere skulle aflønnes efter de satser for dagløn og akkord, som var aftalt mellem Fagforbundene og Arbejdsgiverforeningen for Land- og Skovbrug.

Antallet af sæsonarbejdere efter 1. verdenskrig kom aldrig særlig højt op — i nogle år, som f. eks. 1922 — kom der slet ingen.

Landarbejderforbundet modarbejdede fremdeles importen af arbejdere, selv om der nu ikke kunne være tale om

Orupgaards kaserne er en af de få, der endnu bebos af de gamle indbyggere. Den har aufscherlighed og plads til 32 arbejdere. Foto fra 1964.

løntrykkeri — men det var jo folk, der stod udenfor organisationen, og man mente nu, at man kunne skaffe danske landarbejdere nok.

Sagen var den, at man før verdenskrigen aldrig så danske mænd i roemarkerne, bortset fra de tilfælde i hvilke de hjalp deres koner med det tungere arbejde ved optagning af roerne. Man regnede roearbejdet for et arbejde for kvinder og børn — og man påstod, at kvinderne havde et ekstra hængsel i ryggen, som gjorde, at de kunne, men mændene ikke.

Da det nu viste sig, at også mænd kunne tjene en dagløn i roerne, fik de også interesse for at tage del i dette arbejde. Bl. a. begyndte der at komme jyske karle til roemarkerne på Lolland-Falster i sæsonen, enten enkeltvis eller i hold ledede af entreprenører.

Importen af polske arbejdere ebbede efterhånden ud, og 1929 var det sidste år. Om foråret kom der 465, og om efteråret blev den sidste tilladelse givet til import af 24 polske malkepiger — til malkningen havde man nemlig

også i en del år indført fremmede malkere, også fra Sverige og Finland.

Landsudvalget blev ved med at bestå nogle år, for det tilfældes skyld, at der igen skulle blive brug for det. Også sygekassen opretholdtes, men dens medlemmer gled efterhånden over i andre sygekasser.

December 1935 vedtog man at nedlægge udvalget og sygekassen, og i løbet af de første måneder af 1936 opløstes begge dele. Hermed var den organiserede import af fremmed arbejdskraft hørt op.

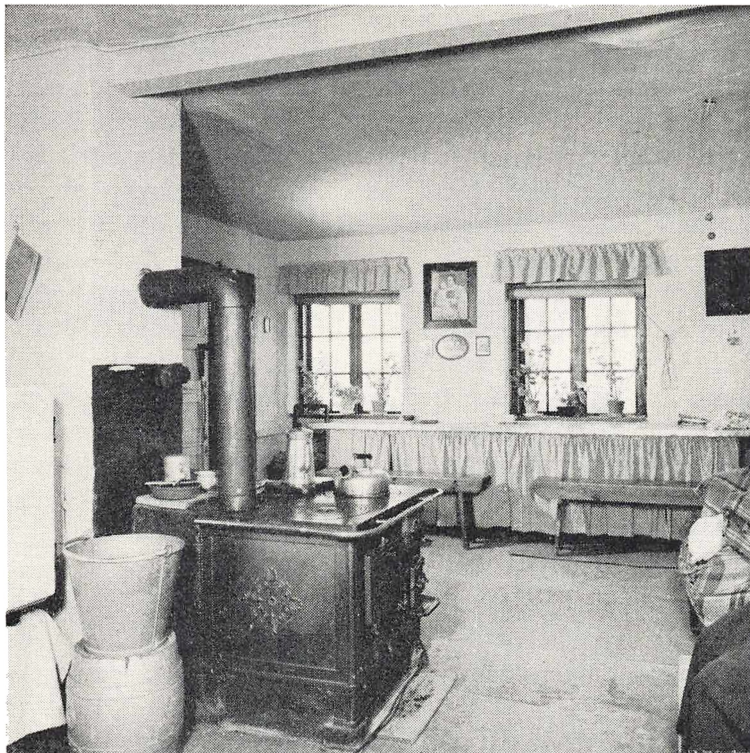
I det hele taget kan man sige, at tiden efter 1. verdenskrig ikke bragte mange polske indvandrere til landet. Dels nåede tallene aldrig tilnærmelsesvis op på de størrelser, man kendte fra årene lige før krigen, og dels blev det nøje overvåget, at de rejste hjem efter sæsonens ophør.

Hvor kom indvandrerne fra og hvem var de

Som det allerede fremgår af kapitlet om hvervningen og kontrakterne, var det især fra den østrigsk besatte del af Polen, Galizien eller Malopolska, de fleste sæsonarbejdere kom. Det var de galiziske myndigheder sukkerroedyrkerne havde forhandlet med, og det var de østrig-ungarske love, kontrakterne derfor blev afpasset efter, men via forpiger og aufsehere kom der dog stadig nogle fra russisk Polen.

Tallene fra de gamle statistikker viser da også, at over $\frac{2}{3}$ altid har været galiziere — i alle tilfælde på Lolland-Falster. I Jylland derimod, har der været langt flere fra den russiske del, men vist aldrig over halvdelen.

Fra de gamle opgørelser har vi ingen oplysninger om, fra hvilke dele af disse områder de fleste kom, men under de undersøgelser Nationalmuseet har foretaget, er alle blevet spurgt nøjere ud om, hvor deres hjemlandsby lå. De oplysninger om oprindelsesby, der på denne måde er kommet ind, er — med stort besvær — blevet fordelt efter powiat, og det viser sig da, at følgende powiat'er er de, der har sendt flest arbejdere til Danmark: Brzesko (78),

I gamle dage var der et meget stort komfur i kasernen, men idag, da der kun bor 3, er det erstattet af et mindre, men borde, bænke og cementgulvet er stadig det samme (1966).

Bochnia (58), Kraków (43), Dąbrowa (41), Tarnów (25), Nisko (21), Tarnobrzeg (18), Lwów (18), Wadowice (12), Wieliczka (12), Łáncut (11) og Limanuwa (10), fra Galizien og Kalisz (16), Turek (14) og Pińczów (14) fra russisk Polen. Tallene i parentes angiver antal interviewede fra hvert powiat. Der ser altså ikke ud til at være tvivl om, at langt de fleste er kommet fra egnene omkring Kraków og østpå til Lwów i Galizien og fra den vestlige, d. v. s. nærmeste, del af russisk Polen.

At der er tale om landboungdom er der heller ikke tvivl om, og ved undersøgelsen viste det sig, at ca. 71 % var børn af småbønder, 11 % af landarbejdere helt uden jord og 8 % af landhåndværkere eller småhandlende.

Erindringerne om, hvor store forældrenes landbrug var, er måske ikke helt klare, og forskellen mellem »morgi« og tønder-land har også forvirret billedet noget, men stort set kan man nok regne med, at langt de fleste (ca. 60 %) kom fra gårde med under 5 tdr. land, hvilket jo også passer udmærket med, hvad man i almindelighed siger: at gårdene ved arvedeling var blevet så små, at de ikke kunne ernære ejerens familie.

Og når gårdene var små, var der i de fleste tilfælde ikke andre muligheder end at blive hjemme under fattige forhold eller at søge arbejde i udlandet — at komme ud at tjene var der sjældent store muligheder for, og lønnen på de polske godser var meget lav. Det viser sig da også, at en stor del, før de rejste, enten var skolebørn eller hjalp til på familiens gård — kun 40 % havde haft eget arbejde udenfor hjemmet.

Når vi har spurgt, hvorfor man tog hjemmefra, har svarene da også været, at lønnen var højere ude, og at der ikke var noget arbejde at få hjemme for de flestes vedkommende, men der var dog også andre årsager, der presede på.

Det er allerede nævnt, at en del af de gamle indvandrere i virkeligheden må betragtes som krigsflygtninge — der er hvervet i flygtningebarakkerne under 1. verdenskrig, da de var fordrevet fra deres hjem. Og man kan sådan set også regne mange andre for krigsflygtninge — nemlig de mange, der kom i 1914, men som på grund af krigen ikke kunne komme hjem og derfor groede fast i Danmark. Ser man imidlertid på de årsager, der gives til udrejsen, er der nogle, som ved siden af de nævnte synes at have betydet en del, nemlig familieforhold: faderens eller moderens død — og ikke sjældent uenighed med stedforældre.

At der i en så stor udvandrerskare ikke skulle findes folk, der er stukket af fra et eller andet, er utænkeligt, men det er naturligvis lige så utænkeligt, at de fortæller om det, når man spørger. Een årsag af denne type kommer dog en gang imellem frem, nemlig at man stak af fra

På kasernen havde hver arbejder et lille aflåseligt skab. Forholdene på kasernerne blev ved »polakloven« i 1908 sat under offentligt tilsyn, og der stilledes bestemte krav til madskabe, indretning, toiletforhold o. l. Orupgaard 1966.

militærtjenesten. Men man må affinde sig med, at man aldrig får at vide hvor mange, der stak af fra kærestesorger, kreditorer eller det østrigske eller russiske politi. Og endelig må man sikkert ikke, trods de fattige forhold mange steder, underkende ungdommens eventyrlyst som anledning til at den rejste ud — en del har selv indrømmet det.

Skal man tegne et billede af de indvandrere, der kom til Danmark, hører skolegangen og uddannelsen også med i den ballast, de havde ved ankomsten. Den var i mange tilfælde ikke stor, selv om man måske ofte undervurderer den. Skoleforholdene i Polen var dårlige, men ikke lige

dårlige overalt. Bedst var skoleforholdene i Galizien, for østrigernes skolevæsen var langt bedre organiseret end russernes, og østrigerne førte heller ikke den hårdhændede nationalpolitik, som russere og tyskere, der simpelthen forbød undervisning på polsk.

Over halvdelen fra Galizien har gået mindst 5 år i skole (51 %) og helt uden skolegang var kun $\frac{1}{5}$ (20 %). For indvandrerne fra russisk Polen er tallene: Ingen skolegang 53 %, og 5 år eller mere kun 7 %.

Hvad uddannelse efter skolegangen angår — bortset fra den landbrugsuddannelse man fik hjemme — er der ikke meget at sige. Kun 32 ud af 710 har påbegyndt eller fuldført en uddannelse. De fag, der er tale om, er bager (1), snedker (1), kurvemager (1), skomager (1), urmager (1) og syerske (4) som fuldt uddannede og de samme fag + møller, smed og skrædder som påbegyndt.

Til beskrivelsen af, hvem indvandrerne var, hører alt hvad man kan sige om deres baggrund, alt om, hvilke erfaringer de havde høstet i livet, inden de kom til Danmark. Da som nævnt indvandringen til Danmark kun var en lille nordlig gren af en meget større sæsonvandringsbevægelse, kunne man tænke sig, at mange, før de kom hertil, havde lært vandrearbejderens kår at kende i forvejen i andre lande. Det er også tilfældet: af de gamle indvandrere Nationalmuseets medarbejdere har talt med, har 37 % (d. v. s. 257) været på sæsonarbejde i Tyskland, og nogle enkelte også andre steder, f. eks. Sverige og Frankrig.

Og endelig kan der siges et par ord om indvandrerens alder. Langt de fleste var ganske unge mennesker — 394 (56 %) har opgivet deres alder ved indvandringen til mellem 16 og 20 år, 172 (24 %) var over 20, og 144 (20 %) var under 16. Blandt sidstnævnte var der dels børn, der er kommet med deres forældre, dels unge mennesker, der er indrejst ulovligt eller måske på et falsk pas eller et pas, der egentlig var udskrevet til en ældre broder eller søster.

Selv om det ikke er i brug mere, kan man stadig finde det gamle inventar på nogle kaserner. Orupgaard 1966.

Arbejdsforholdene

Ved omtalen af kontrakterne — de gamle og de der blev indført efter »polakloven fra 1908«, er det allerede fremgået, at arbejdsforholdene ikke altid var som man kunne ønske det. At arbejdet var strengt og arbejdstiden lang var dog ikke noget specielt for de polske arbejdere — også for danske landarbejdere var tiderne langt hårdere end nu.

Det, der var specielt i behandlingen af de polske arbejdere, var mellemmanden, aufseheren, og alle de muligheder denne, uden arbejdsgiverens vidende eller i samråd med ham, havde for at snyde sine arbejdere, såvel ved udbetalingerne af løn og tildelingen af de madvarer, der

var en del af lønnen, som ved at drive selvstændig forretning, d. v. s. være mellemmand mellem arbejderne og de danske handlende.

Specielt for behandlingen af de polske arbejdere var også boligproblemet. Medens de danske landarbejdere, hvis boliger så sandt ikke var særlig gode, havde deres egne værelser, lejligheder eller huse, blev de fremmede sæsonarbejdere, når de kom i større hold, indkvarteret i fællesboliger — de såkaldte polakkaserner.

En polakkaserne er et meget vidt begreb: en nødtørftigt indrettet staldbygning eller andet udhus, en gammel landarbejderbolig eller et særligt hus — som regel bygget langt væk fra andre — indrettet til sæsonarbejdere og derfor ikke bygget af samme materialer som et hus, der er beregnet til helårsbeboelse. At der ofte har været tale om umenneskelige forhold, fremgår af mange gamle beretninger, både officielle og uofficielle, og de gamle indvandrere kan også fortælle om det. Dog er der, som i det hele taget når det drejer sig om de forhold Polakloven skulle rette op, det at tage i betragtning, at meget få af de nulevende indvandrere har arbejdet her i landet under de gamle, uregulerede forhold. Langt de fleste af de indvandrere, Nationalmuseet har oplysninger fra, er indvandret efter 1908.

Ser man på det materiale, der af Indenrigsministeriet og De samvirkende Fagforbund blev indsamlet om arbejdsforholdene og boligforholdene, siger det nok, at ikke alt var som det burde være, men på den anden side er der ikke tale om så umenneskelige forhold, som man ofte kan få indtryk af gennem den mundtlige overlevering.

De kilder, der idag er til rådighed, når man vil prøve på at give en skildring af arbejdsforholdene, er ikke alle lige troværdige. Dette skyldes dels, at f. eks. De samvirkende Fagforbund og pastor Klessens i Maribo indsamlede og offentliggjorde deres beretninger med et bestemt politisk sigte: at få en regulering af arbejdsgivernes og aufsehernes mulighed for at udbytte sæsonarbejderne gennemført ved lov. Man må forvente, at disse kilder er tententøse.

I henhold til de autoriserede kontrakter skulle hver arbejder, udover penge-lønnen, have 1 liter skummet mælk om dagen og 12½ kg gode kartofler om ugen. Til kartoflerne skulle der findes en kasse for hver 2 arbejdere. Orupgaard 1966.

Den mundtlige tradition er heller ikke helt sikker — det er hændelser, der ligger 50—60 år tilbage i tiden der fortælles om, og beretningerne kan være farvede såvel af, hvordan det senere er gået de enkelte, som af, at meget kan være glemt. Det er altså ikke samtidige kilder, disse beretninger, og i øvrigt kan det samme med nogen ret siges om fagbevægelsens undersøgelse: Man udsendte spørgeskemaer til tillidsmændene, men så sent på året, at de polske sæsonarbejdere var rejst hjem.

Indenrigsministeriet må sikkert betragtes som den mest upartiske part, og dets undersøgelse var samtidig. Under-

søgelsen foregik bl. a. ved, at man indkaldte politirapporter, når sæsonarbejdernes forhold kritiseredes i de lokale aviser. Når disse forbehold er taget, må det nok være tiladeligt at udlede følgende af de foreliggende kilder:

Indenrigsministeriet udtrykker sig, som ministerier har for vane, meget forsigtigt. I bemærkningerne til forslaget til loven fra 1908 skriver man: »Af de stedfundne Undersøgelser fremgaar det imidlertid, at Boligforholdene for disse Arbejdere dog rundt om i Landet paa adskillige Arbejdssteder lader meget tilbage at ønske, og en Forbedring i saa Henseende kan ikke forventes, førend der af det offentlige stilles bestemte Krav til Boligens Indretning«. Eller »Ved en af Indenrigsministeriet Sommeren 1907 foranstaltet Undersøgelse af en Række Arbejdssteder for polske Landbrugsarbejdere i de forskellige Landsdele har det vist sig, at de Polakkerne anviste Boliger (de saakaldte »Kaserner«) vel i mange Tilfælde ere fyldestgørende, men at der rundt om i Landet findes Boliger, i hvilke polske Arbejdere lever under særlig urenlige og usunde Forhold«.

Den forsigtige udtryksmåde taget i betragtning, og alene den kendsgerning, at Indenrigsministeriet fandt det påkrævet at lovgive for at beskytte de polske arbejdere, tillader os nok at slutte, at det gennemgående var dårlige boliger, man bød sæsonarbejderne.

De samvirkende Fagforbund foretog også i 1906 en undersøgelse af forholdene, som er offentliggjort i »Arbejderen« 23. februar 1907. Den bygger på spørgeskemaer, der blev udsendt til Arbejdernes lokale Fællesorganisationer. I redegørelsen gives der oplysninger om lønninger, arbejdstid og boligforhold, og fra indberetningerne om boligforholdene citeres en række udtalelser:

»Rummet ligner en Vognport og mangler Lys. Værelset er mørkt og fugtigt. Smaa svinske Huller. Værelserne er meget smaa, der er lige Plads til Sengene og en Stol. Boligen ligner en Svinesti. Sengene er i to Etager, for paa den Maade at skaffe mere Plads«.

Ved Nationalmuseets undersøgelse har 10 % svaret, at boligforholdene var dårlige, og at de selv har været ude for

Roelugning med det korte roejern og aufseher, et karakteristisk billede fra de store gårdes roemarker, også på Fyn, hvorfra dette billede stammer.

det; man må her huske, at langt de fleste først har erfaringer fra tiden efter lovens gennemførelse.

Fagforbundenes spørgeskema indeholdt også et spørgsmål, der lyder: Hvad kan der siges om Behandlingen af de polske Arbejdere på Stedet? Der kom svar ind fra 64 arbejdspladser (5 teglværker og 59 landbrug), og af disse siger 24, at behandlingen var god, 10 at den var temmelig god, 9 at den var slet, og 1 at den var brutal — fra de øvrige steder er dette spørgsmål ikke besvaret. Som eksempel på den brutale behandling nævnes, at »Paa en Gaard blev to Kvinder pryglede, fordi de havde opsamlet umoden Frugt, og blev derefter sat i Arrest i en stinkende Stald, som aflaaedes«.

Mishandling af polske piger gav da også anledning til, at sæsonarbejdernes forhold blev forelagt på Rigsdagen. I efteråret 1905 forelagde den kendte socialdemokratiske folketingsmand Peter Sabroe i Folketinget et brev fra de polske piger på en herregård i Jylland. Brevet havde han fået fra den katolske præst, til hvem det oprindeligt var stilet.

Om vold siger Nationalmuseets undersøgelse, at 16 % har hørt om det, og 8 % selv har været ude for det.

Der er ingen tvivl om, at kritikken af arbejdsforholdene koncentrerer sig om aufseherens behandling af folkene. Dette fremgår ikke af de gamle undersøgelser med særlig tydelighed, selv om Indenrigsministeriet gør opmærksom på, at der her ligger et forhold, som allerede har givet problemer.

Museets undersøgelse har givet det resultat, at det langt overvejende har været aufseherne, man var utilfredse med. På spørgsmålet om, hvem det var, der i gamle dage behandlede polakkerne dårligt har 41 % svaret, at det var aufseherne, og heraf angiver 9 % specielt de tyske aufsehere; i øvrigt nævnes også godsejere, forvaltere, bønder og katolske præster med hver 2, 16, 14 og 2 %.

Før vi går videre med at beskrive aufseheren og hans gerninger, må vi dog prøve at definere, hvad en aufseher egentlig er, og det er ikke helt let.

Den »rigtige« gamle aufseher var den mand, der selv hentede arbejdere i Polen og bragte dem til en arbejdsgiver i et andet land. Her ledede han arbejdet, udbetalte lønninger, drev eventuelt en lille butik og var i det hele taget den eneste, arbejderne havde kontakt med — han var ofte også den eneste, de af rent sproglige grunde kunne tale med. Den gamle aufseher var som regel polsktalende tysker eller tysktalende polak, og kunne ved sit tyske sprog komme i kontakt med de danske arbejdsgivere, der nok på de større gårde i de fleste tilfælde kunne tale tysk, men ikke polsk.

Efterhånden som forholdene blev regulerede gennem aftaler med de østrigske myndigheder, der forbød aufseherne selv at strejfe landet rundt for at hverve folk, og ved de danske love, der begrænsede denne mellemmands betydning, begyndte man at anvende såvel danske forvaltere, karle eller husmænd som polske karle, der havde været i landet i nogen tid som ledere af roearbejdet, og betegnelsen aufseher gik over på dem — ikke mindst efter

På grund af konkurrencen med de tyske godsejere, der havde brug for arbejdere tidligere på året end de danske, var der perioder, i hvilke pigerne blev sat til alt forefaldende arbejde — bl. a. møgspredning.

1. verdenskrigs udbrud, der betød, at tyskere blev kaldt hjem til militærtjeneste.

Det er umuligt idag at beskrive nøjagtigt, hvordan aufseherne behandlede deres folk. Det onde huskes bedre end det gode eller neutrale, og der kan næppe være tvivl om, at en beskrivelse, der alene bygger på den mundtlige tradition, vil give aufsehervæsenet et meget slet eftermæle. Når jeg derfor i det følgende remser op alle de klagepunkter, der mig bekendt har været fremsat, må man huske på, at det kun er det onde, og at vi ikke ved, hvor mange »gode« og hvor mange »onde« aufsehere, der har været.

Den mand, der fremfor andre har kritiseret aufsehervæsenet, var den katolske præst i Maribo i mange år, J. P. Klessens. Sin kritik fremsatte han bl. a. i Lolland-Falsters Stiftstidende i december 1914 — januar 1915, altså efter at »polakloven« var vedtaget og senere i 1912 revideret. Hans kritik kan man sikkert tage som et tegn på, at loven ikke overalt blev overholdt, og at dens virkning ikke har været helt tilfredsstillende — men igen må jeg gøre opmærksom

på, at det er de negative sider Klessens påpeger, uden at man får et indtryk af, hvor vidt udbredte de uheldige virkninger af aufsehervæsenet var.

Desværre er Klessens' påstande ikke til at dokumentere idag. Det gik med Klessens' arkiv, der især var samlet for at belyse de tyske aufseheres misgerninger, som det er gået med såvel den polske vicekonsul G. Wiingaards arkiv i Nakskov og den ledende personlighed i de polske foreningens arbejde, Vincenty Kożuch's arkiv: de blev tilintetgjort under 2. verdenskrig af frygt for de tyske besættelsesmyndigheder i Danmark.

Sammenfatter man Klessens' kritik og hvad der iøvrigt er bevaret af skriftlige og mundtlige overleveringer, får man følgende billede af aufsehervæsenet, når det var værst:

Allerede ved hvervningen i Polen skete der overgreb, idet de oplysninger om forholdene i Danmark, der blev givet arbejderne, især de unge piger, var falske. Der blev lovet mere end der kunne holdes. De der helst ville til små gårde blev lovet dette og de, der ville på herregårde fik dette garanteret. Yderligere var det tilsyneladende almindeligt, at der blev lokket med, at der ikke var ret langt fra arbejdsstedet til den katolske præst — noget der jo nok kunne være vanskeligt at opfylde i Danmark, især i de første år, da katolske provinskirker var meget sjældne. Vi skal senere se, at en af de ting, der blev fremhævet af de gamle indvandrere som noget fremmedartet i Danmark var, at der var så langt til den katolske kirke — den lå ikke, som hjemme, i hver landsby.

Aufseheren havde kontrakt med de danske arbejdsgivere på, at han skulle komme med et bestemt antal arbejdere, karle og piger. Dette tog han ikke særligt højtideligt, når han hvervede i Polen. Han hvervede løs, og tog det ikke så nøje med, om han traf aftaler med flere end han havde arbejde til. Når afrejsedagen kom, ventede aufseheren på grænsestationen — men kun til der var kommet det antal han havde brug for. De, der kom senere, ventede længe og forgæves og måtte til sidst tage hjem med uforrettet sag.

I høstens tid var sæsonarbejdernes løn lidt højere end ellers, fordi arbejdet var hårdt. Men i høsten blev der også plads til den polske skik at pynte husbond, forvalter og forkarl med silkebånd — en skik, det ikke er lykkedes at skaffe et billede af.

De, der kom med, måtte finde sig i at blive fordelt på store og små gårde efter aufseherens forgodtbefindende — og uden hensyn til de aftaler der var indgået ved hvervningen.

Det skete også, at aufseheren bragte flere arbejdere med sig end han havde kontrakt på, men i så tilfælde stødte han på vanskeligheder med det danske Statspoliti ved indrejsen, i alle tilfælde efter oktober 1913, da der blev udsendt en Lovbekendtgørelse (Nr. 242 af 23. Okt. 1913 angaaende Tilsynet med udenlandske arbejdssøgende Personers Adgang til Riget), der sagde, at kun personer, der i forvejen havde sikret sig arbejde, kunne indrejse.

Selv om der ved lov var stillet krav om autoriserede kontrakter, ser det dog ud til, at aufseherne benyttede andre og ugyldige også. Klessens skriver, at han havde indsamlet en hel del sådanne falske eller ulovlige kontrakter — men de blev brændt under 2. verdenskrig.

Også når det gælder selve rejsen — ud eller hjem — var der klager over aufseherne. De fik et bestemt beløb pr. arbejder fra arbejdsgiverne til at dække rejseom-

kostningerne, og på dette kunne der tjenes, når man benyttede billigere rejsemuligheder end de der var betalt for — kreaturvogne f. eks.

Hvad selve betalingen for arbejdet angår, så er det især her, der rettes en voldsom kritik mod aufsehersystemet. Det gennemgående og almindelige svar man får, når man spørger, hvad det var, der var galt i gamle dage, er »snyderi med lønnen«. Snyderi med lønnen er et vidt begreb, og omfatter tilsyneladende enhver form for ulovlig tilægnelse af penge ved tyveri, bedrageri, dokumentfalsk o. s. v.

I mange tilfælde havde roepigerne ikke selv mulighed for at kontrollere om den betaling, de fik, svarede til det antal løbende favne eller tønder land roer de havde luget. Og selv om der var indført afregningsbøger ved lov, betød dette ikke nødvendigvis, at arbejderne selv havde disse arbejdsbøger eller at de overhovedet blev ført. Arbejdsgiveren kunne ifølge loven lade en stedfortræder (aufseheren) ordne lønudbetalingerne og føre afregningsbøgerne, men Indenrigsministeriets beretninger viser, at det ikke var alt for sikkert, at dette blev gjort.

I »Beretninger fra Indenrigsministeriet om det offentlige Tilsyn med Anvendelsen af udenlandske Arbejdere« kan man i tiden fra 1909—12 læse om, hvordan politiet gang på gang må påtale, at kontrakter ikke er underskrevet og afregningsbøgerne ikke ført. Fra Lolland-Falster var der i 1911 55 indberetninger til politimesteren om mangler ved boligforholdene og 25 tilfælde af, at kontrakter, arbejdsbøger og forsikringsforhold (sygekasse) ikke var i orden. Om disse tal er der dog det at sige, at de kun omfatter de arbejdssteder, som tilsynet kom til, d. v. s. de steder, hvor man beskæftigede polske arbejdere, der ikke var tyende, og det var på Lolland-Falster 901 steder i 1911. Hvordan forholdene var for de polske arbejdere, der var fæstet som tyende på de mindre gårde, siger disse beretninger intet om.

Selv om det i loven var understreget, at man ikke kunne pålægge arbejderne at købe hos aufseheren i den butik,

Omlægningen af det danske landbrug til mejeribrug gjorde efterspørgslen efter malkepiger så stor, at man importerede malkepiger fra Polen, Sverige og Finland.

han eller hans kone drev, synes denne regel ikke at have haft nogen praktisk betydning. Livet i kasernen og det daglige samvær med aufseheren og hans kone gjorde, at det ikke var let at gå andre steder hen, og mulighederne for på en eller anden måde at genere den, der handlede andre steder var store. Og priserne var høje i aufseherbutikken og svarede ikke altid til kvaliteten. Oftest har Nationalmuseets medarbejdere fået historier om, at svagt øl blev solgt til stærkt øls pris, men også gamle og undervægtige varer tales der om. Aufseherens kone havde ifølge kontrakten visse pligter i kasernen: at holde den ren og ordentlig og at lave mad. Disse pligter synes i mange tilfælde at være tilsidesat for »privat« arbejde med at passe aufseherens husdyr — især svin — og den påstand er også fremsat flere gange, at en del af de kartofler og den skummetmælk, arbejderne fik som en del af lønnen, gik med til at opfede aufseherens svin. Det kunne gå så vidt, at pigerne blev sat til at arbejde for aufseheren privat.

Udover snyderi af enhver form, nævnes blandt aufseherens onde gerninger også grov og voldelig opførsel

overfor pigerne i roemarkerne og på kasernen, og for eftertiden står han som en tyrannisk og bedragerisk arbejdsleder, der med lange støvler og egespir i hånden vandrede baglæns i roemarken med en flok piger, som han uafslædigt skyndede på med råbet »Vorwärts — Vorwärts«.

I Nationalmuseets billedarkiv har vi 2 gamle fotografier med teksten »Polske piger spreder mæg« — og det er en af de ting man ofte får at vide, når man spørger om arbejdsforholdene i gamle dage: at pigerne blev sat til en masse hårdt karlearbejde, til at grave grøfter, rydde hegn, samle sten o. s. v. — og så fik de for øvrigt tjørnen fra hegnene som brændsel til kasernernes komfur i stedet for ordentligt brænde.

Når roepigerne blev sat til den slags arbejde om foråret, hang det sammen med, at det danske landbrug i virkeligheden ikke havde brug for folkene så tidligt som de kom, men man måtte følge den samme sæson som i Tyskland for at få arbejdere i det hele taget. Man havde derfor om foråret en periode, i hvilken man satte de polske arbejdere til alt forefaldende arbejde.

Men livet i kasernerne var dog andet end hårdt arbejde og snyderi med lønnen. Det var at komme hjemmefra — på godt og ondt. Det at komme ud at se noget nyt og at more sig sammen med mange andre unge mennesker må regnes til de positive sider af sæsonarbejdernes liv som lokkede de unge hjemmefra.

Men også dette frie liv havde sine skyggesider. De mange unge piger var ubeskyttede mod efterstræbelser fra de danske karles side — og for den sags skyld også fra aufsehere og forvaltere, og det er ikke så sjældent sket, at en pige er kommet hjem med en tyk mave — eller at hun har måttet gifte sig i Danmark under uheldige omstændigheder — og måske somme tider ikke med den mand hun kunne ønske sig.

Kulturmødet

Det at komme til Danmark som ung polak var dog også andet end at komme til slid og slæb og aufseher og ka-

Mange typer roejern er gået forud for det, der benyttes nu, bl. a. de fir-kantede, som ses på dette billede, men også trekantede har været almindelige.

serne; det var også at komme til et fremmed land med et andet sprog og en anden kultur. Nok var der kun tale om at komme fra en europæisk, kristen bondekultur til en anden, men alligevel var der mange forskelle mellem de to lande, som man undrede sig over og måtte vænne sig til: Naturen i det danske ørige er anderledes end i det fastlandsprægede Polen, sproget var helt ukendt, kristendommen var en anden, og selv i bondekulturen var der, trods mange ligheder, også mange forskelle.

Under samtalerne med de gamle indvandrere har Nationalmuseets medarbejdere også stillet de to spørgsmål: »Da De kom til Danmark første gang, hvad virkede da mest fremmedartet og mærkeligt på Dem?« og »Hvad har det været sværest at vænne sig til?«. Med det forbehold der ligger i, at spørgsmålene gælder noget man oplevede

for et halvt århundrede siden, kan svarene, bortset fra »sproget«, deles op i følgende hovedgrupper: Naturen, kulturlandskabet, arbejdsteknik i landbruget, boligkultur, dragt, mad og nydelsesmidler, danske festsikke, danskerens religionsudøvelse, forskel i sociale forhold og klasse-skel, forskel i teknisk udvikling.

Som nævnt kom indvandrerne fra et fastland, og alene det at stifte bekendtskab med havet — på overfarten fra Warnemünde til Gedser — var noget nyt. Mange var ikke trygge ved sejladserne over det vand, der var så meget større end floden derhjemme; det var almindeligt at man trøstede sig med salmesang på færgerejsen.

Men også det anderledes klima, som især skyldes havet og det mere fugtige og regnfulde vejrlig har en del nævnt som noget man skulle vænne sig til — og mågerne var også noget nyt og ukendt, som af flere er blevet regnet for en slags duer.

Hjemme i Polen var landsbyerne store og sammenbyggede, og omkring dem lå jorden delt ud i småagre af hvilke hver gård havde flere fordelt over bymarkerne. Det virkede derfor fremmedartet at komme til et land, hvor så mange huse og gårde lå spredt ud i landskabet, omgivet af langt større marker end man er vant til og med levende hegn imellem.

Men også en del af det, der foregik på markerne, var ukendt, bl. a., hvor mærkeligt det end kan lyde, roearbejdet. Roedyrkning var i mange tilfælde helt ukendt for sæsonarbejderne — bortset naturligvis fra dem, der i forvejen havde været i Tyskland. Selv om det var roearbejdet, der var det mest almindelige for de polske piger i Danmark, blev dog også en hel del af dem malkepiger — og blandt disse hører man af og til, at fodermesteren forlangte, at de skulle malke på en anden måde end hjemme. De skulle malke med hele hånden og tage forpatterne først og derefter bagpatterne, og det var helt forskelligt fra hvad de havde gjort i Polen, hvor man malkede med fingerspidserne og først tog den ene side og derefter den anden.

I hjem, hvor stuerne er nøjagtigt som danske, finder man ofte de hellige billeder i soveværelset.

Den måde man lagde kartofler på i Danmark, afveg også fra den polske, rækkerne var meget længere her, og man dyrkede ikke andre grøntsager imellem dem.

Om landbrugsteknikken i det hele taget kan man sige, at den var fremmedartet, fordi der i Danmark blev anvendt flere maskiner, som de indvandrede arbejdere ikke kendte, eller fordi de håndredskaber man bruger i Danmark er anderledes end de polske, f. eks. leen. Det er sket, at polakker i Danmark har lavet sig et polsk lesving til eget brug eller har fået smeden til at lave en hakke af polsk model.

Også husene og deres indretning var anderledes end det

man var vant til hjemmefra, og noget af det, flere har bidt mærke i, var potteplanterne og blomsterhaverne.

At der var forskel på dragten, er klart for enhver, der har set de polske piger med deres store tørklæder og brogede dragter komme hertil, men en detaille, man ikke tænker på, er, at det for langt de fleste polakker var noget nyt og fremmedartet, at folk gik med træsko — træskoer er i Polen kun kendt i egnene op mod Litauen, bortset fra enkelte steder i det mellemste og vestlige Polen, hvortil de er indført af tyske kolonister i sen tid. Det at gå med hovedtørklæde er i Danmark blevet betragtet som noget typisk polsk, og man kender eksempler på, at nogle danske reagerede imod det, da tørklædet i en periode var på mode her i landet.

At den danske mad kunne være svær at vænne sig til, hører man ofte, og det er mange forskellige ting, der nævnes: brødet, sødsuppe, øllebrød, solbær og tomater og meget andet. Specielt er der to tarvelige industriprodukter som ikke var særlig vellidt blandt polakkerne — og som vi jo heller ikke selv regner for særlig velsmagende — nemlig margarine og skummetmælk.

Blandt de danske festsikke er det især gavegivningen ved jul og fødselsdag, der er blevet nævnt — bortset naturligvis fra de forskelle, der er mellem katolikker og protestanter. En af disse forskelle er i øvrigt, at katolikker lægger mere vægt på deres navnedag end på fødselsdagen. Skikken at give gaver til fester har polakkerne i Danmark måttet lægge sig efter, for, som det er blevet sagt: »Hvis vi ikke har gaver med, rygtes det hurtigt i miles omkreds«.

Forskellen i konfession var noget af det, der tydeligst skilte polakker og danskere; og indvandrere, der jo for langt de flestes vedkommende kom fra rent katolske og meget religiøse egne, undrede sig meget over danskerne ringe kirkegang. Specielt lagde de mærke til, at danskerne ikke kom hviledagen i hu, men arbejdede også om søndagen — og at danskerne spiste kød på selveste Langfredag. Noget det også var svært at vænne sig til, og som naturligvis voldte besvær var — og er endnu for mange

Hvor tydeligt katolske, hjemmene er, afhænger naturligvis af, i hvilket omfang fædrelandets tro holdes i hævd.

— at der er så langt til en katolsk kirke, og at præsten dér meget ofte ikke kunne tale polsk, men det er problemer, vi kommer tilbage til under omtalen af den katolske kirke og dens arbejde blandt indvandrerne.

Om de sociale forhold i Danmark er meningene delte. De fleste siger nok, at de som noget fremmedartet fandt, at de sociale forhold i Danmark var bedre end i Polen, men enkelte mener dog, at det var omvendt. En af de ting, der ofte fremhæves under omtalen af de sociale forhold er, at classeskellene var mindre i Danmark, hvilket bl. a. kunne give sig udslag i, at en bonde eller proprietær hilste på de polske arbejdere, og at landarbejdere og bønder kunne komme sammen. Den slags, har flere fremhævet,

kunne ikke ske i Polen, i alle tilfælde ikke da de rejste hjemmefra.

Et andet udslag af, at de sociale forhold var anderledes i Danmark, kan man høre om fra de gamle politifolk, der har haft med polakkernes opholdstilladelse at gøre. De fortæller, at det ikke sjældent skete, at der var lagt en femkroneseddel ind i opholdsbogen, når den blev indleveret til forlængelse. Ansøgerne har altså hjemmefra været vant til, at myndighederne skulle smøres for at få sagerne til at glide lettere.

Blandt de mange svar, som må slås sammen under titlen: »Mere moderne forhold« er der store og væsentlige ting som gode veje, gadebelysning og landbrugsmaskiner og de mange cykler, men også detaljer som den, at der var folk der havde gebis — gebis'erne vakte både undren og skræk.

På de nævnte spørgsmål: »Da De kom til Danmark første gang, hvad virkede da mest fremmedartet og mærkeligt på Dem?« og »Hvad har det været sværest at vænne sig til?«, var det muligt for hver person at give 6 svar. Ialt er der givet 1180 svar af 710 personer, og de fordeler sig over svarkategorierne på en sådan måde, at man næppe på dette grundlag kan afgøre, hvad i kulturmødet, der voldte de største problemer. Det eneste, man tydeligt lægger mærke til, er, at den danske mad, kasernelivet og det hårde arbejde idag huskes som det værste.

Kulturmødet var naturligvis meget andet end disse grovere træk. Når to folkeslag mødes, som polakker og danskere gjorde det, opstår der en hel række situationer, i hvilke forskellene i kultur afspejler sig. Nogle af dem kan man spore endnu i dag, men der kan nu, så længe efter, kun være tale om rester. Skulle man have studeret, hvad der i virkeligheden skete, skulle man have levet mellem de mennesker det angik og gjort sine iagttagelser i dagliglivets kontaktsituationer. Hvad man i dag kan spore, vil jeg vende tilbage til under omtalen af forholdet mellem polakker og danskere og om arbejderbevægelsen og dens holdning til indvandrerne.

De polske indvandrere bragte ikke meget med sig, da de kom — hvad de har i deres hjem, er næsten altsammen købt i Danmark. Hvis de polske hjem adskiller sig fra de danske, er det især det katolske præg, der viser forskellen.

Krigen 1914-18

Første verdenskrig fik stor indflydelse på indvandringen af polske arbejdere til Danmark, dels ved, at de arbejdere, der var i Danmark, i mange tilfælde ikke kunne komme hjem, dels ved at en del, der ellers næppe ville være søgt hertil kom — nemlig de der kom fra flygtningelejrene i Østrig og Tjekkosllovakiet. Endelig kom der også flygtninge fra Tyskland — polakker, der var krigsfanger eller civilfanger der, og som stak til Danmark enten over landegrænsen i Jylland eller med småbåde over Østersøen eller rettere Femern Bælt og Lillebælt (fra Als til Ærø).

Efteråret 1914 var fuldt af problemer, både for arbejdere og arbejdsgivere. Kunne man komme hjem? Skulle man beholde sæsonarbejderne hele året?

Det lykkedes nogle at komme hjem — Tyskland gav gennemrejse for østrigske polakker, men de russiske måtte søge hjem over Sverige. De, der tog sydpå gennem Tyskland kom dog ikke alle frem til deres hjemegn. Hvis denne var krigsskueplads, havnede de eventuelt i baraklejrene — eller de søgte tilbage til Danmark.

Men det voldte også problemer at komme tilbage til Danmark, for havde man ikke i forvejen aftale om arbejde i landet kunne man ikke komme ind. Hofjægermester Tesdorph på Pandebjerg, der var formand for »Landsudvalget« anbefalede derfor de danske arbejdsgivere at forsyne de piger, der ville forsøge at komme hjem, med en erklæring om, at de ville modtage pigen på gården igen og garantere hendes næste hjemrejse, hvis hun måtte vende tilbage til Danmark, inden der var gået tre uger.

Landsudvalget måtte i det hele taget udvide sit arbejde på grund af krigen og oprette et permanent kontor i København. De problemer, der skulle løses var, hvordan man skulle sikre sig arbejdskraft i det kommende år, og hvad der skulle ske med de sæsonarbejdere, der opholdt sig i landet ved krigens udbrud. Landsudvalget fremsatte det forslag, at arbejdsgiverne skulle beholde arbejderne vinteren over mod at de forpligtede sig til at blive den næste sæson. Under overvintringen skulle de have husly, kartofler, mælk, lys og varme samt aflønnes med mindst 10,00 kr. om måneden, for hvilke de skulle udføre arbejde til en dagløn, der ikke var mindre end den laveste daglønsats i den gældende kontrakt, hvadenten det nu skulle være enkelte hele dages arbejde eller en kortere tid hver dag. Samtidig skulle det tilbageholdte depositum og hjemrejsegebyret efter den foreslåede overvintringskontrakt først udbetales i efteråret 1915.

Dette forslag blev med følgende ord: »Under Hensyn til de for Tiden herskende Krigsforhold, kan jeg ikke andet end anbefale de herværende polske Saisonarbejdere

Den polske skik at pynte med papirklip træffes i Danmark, men ikke særlig hyppigt.

at acceptere det ovenstaaende Tilbud fra Landsudvalgets Side«, anbefalet af den katolske biskop Johannes von Euch, hvilket sikkert har medvirket til, at mange blev på de foreslåede vilkår i stedet for at begive sig ud på en uvis rejse.

Men trods alt rejste der så mange hjem, at der blev mangel på sæsonarbejdere til roerne i krigsårene. Til sæsonen 1916 bestilte arbejdsgiverne 5722 arbejdere gennem Landsudvalget til Fremskaffelse af udenlandsk Arbejds-kraft til Landbruget, men der kom kun 1435.

Gennem Udenrigsministeriet og de østrigske autoriteter havde Landsudvalget fået tilladelse til at hverve 3.000 piger og drenge under den værnepligtige alder i flygt-

ningelejrene i Nedre Østrig, Kährnten og Bøhmen, hvor der var samlet såvel flygtninge fra Galiziens landsbyer som sæsonarbejdere fra Tyskland og Danmark, der på grund af krigen ikke kunne komme hjem. Men det var imidlertid ikke altid lige let at få dem med. Nogle af de unge fik enten ikke lov af deres familie til at rejse eller ville selv ikke forlade den — og ganske specielt var det svært at få folk til Jylland — der var for meget sejleri for at komme dertil og tilbage, for indrejse over landegrænsen ved Vamdrup var der lukket for. Og heller ikke til Bornholm kunne man få folk af samme grund — de ville ikke sejle 4 gange. Lettest har det sikkert været at få hvervet de piger, der på vej hjem fra Danmark eller fra sæsonarbejde i Tyskland var havnet i flygtningelejrene — de havde jo ikke deres familie i lejren at tænke på og vidste, hvad de gik ind til.

Hvervningen blev foretaget af katolske præster fra Danmark, der tegnede kontrakter for Landsudvalget. De, der fik kontrakt, blev samlede i specielle barakker en tid før afrejsen for at blive aflusede og holdt i karantæne, så de ikke skulle få smitsomme sygdomme, der hindrede dem i at rejse. I øvrigt har samme kritik været rejst mod denne hvervning som mod aufsehernes: man lovede arbejde nær ved den katolske kirke, men kunne naturligvis ikke holde det. Hvervningen i barakkerne blev gentaget i 1917, men der kom kun 467.

Om livet i flygtningebarakkerne fortælles der, at det var sult, sygdom og kedsomhed. Selv om man havde penge, kunne man ikke købe noget for dem, da man ikke måtte gå ud i byen og handle. Muligheden for at komme til Danmark blev derfor grebet med glæde af dem, der havde været der før, og nogle husker endnu det store brød og den spegepølse præsten fra Nakskov havde med, da han kom til lejren ved Leibnitz — det var udsultede og ikke særlig hurtige arbejdere, der kom til Danmark i de år.

En af de episoder fra 1. verdenskrig, der huskes bedst på Lolland, og som man ofte hører om, når man taler med gamle polske mænd om den tid, er »sessionen i Maribo«.

Et bryllup mellem unge polakker i Danmark blev holdt så tæt ved den polske tradition som muligt, og et ældre polsk par måtte ofte optræde i forældrenes rolle.

Sessionen blev afholdt af den østrigske konsul med den katolske præsts hjælp, men endte i kaos og skandale, fordi en dansk katolik blandede sig i den og fortalte polakkerne, at de ikke var forpligtede til at rejse hjem. Da dette gik op for de fremmødte polakker blev der et sådant røre, at den østrigske konsul og den katolske præst hastigt måtte søge tilflugt i den katolske præstegård. Om grunden til, at han blandede sig i sessionen fortalte den pågældende dansker til pressen, at han havde følt sig brysthølden over, at den internationale katolske kirke blev benyttet til national-politisk agitation (indkaldelse til østrigsk session).

De danske myndigheder forholdt sig neutrale, og Statspolitiet bekendtgjorde, at de, der ikke overtrådte de danske love, kunne blive i landet. Politiet ville ikke medvirke til at sende polske arbejdere til den østrigske hær, og har i nogle tilfælde ligefrem frarådet polske karle at melde sig frivilligt.

De polske foreninger

Følgende redegørelse for de polske foreningers opståen og arbejde i Danmark bygger først og fremmest på en redegørelse, der for Nationalmuseet er udarbejdet af Andrzej Dabrowski på grundlag af interviews med en række aktive foreningsfolk og en gennemgang af foreningernes arkivalier.

Det første forsøg på foreningsdannelse blev gjort i 1918 af 2 polske emigranter i København, der intet havde med landarbejderindvandringen at gøre — en proprietær og en professionel journalist. Juni 1918 meddelte de to herrer, J. M. Dropiowski og J. Kowalczyk, i ugebladet »Polak w Danji«'s nr. 1 fra 5. juni 1918, at »Skandinavisk Union af Katolske Polakker« var grundlagt med Dropiowski som formand.

Unionens formål var at samle alle de katolske polakker der opholdt sig i Skandinavien, sørge for deres kulturelle oplysning ved oprettelsen af skoler, hvori der undervistes i den katolske tro og det polske sprog.

»Unionen« følte sig også forpligtet til at varetage de polske arbejderes kontraktlige og lønmæssige interesser som et modtræk mod den socialdemokratiske agitation — som omtalt under afsnittet om fagforeningerne.

Unionen havde ifølge »Polak w Danji« 17 afdelinger: Nakskov (275 medlemmer), Maribo (147), Nykøbing F., København, Nivaa (87), Hørsholm, Næstved, Præstø, Vordingborg, Slagelse, Kalundborg, Holbæk, Odense, Aarhus (123), Grenaa, Hammel og endelig i Sverige Stora Markie i Skåne.

Desuden drev foreningen en begravelseskasse med nærved 700 medlemmer, og den indsamlede penge til »de polske skoler« — hvilket her betyder Sct. Josef-søstrenes skoler i Nykøbing og Maribo.

Udover det nævnte — enkelte forhandlinger med de danske arbejdsgivere, støtte til katolske skoler og oprettelsen af en begravelseskasse samt udgivelsen af »Polak w Danji« — er det endnu ikke lykkedes at finde resulta-

Indvandrerne's børn blev i de allerfleste tilfælde døbt i den katolske kirke. Om de blev denne kirke tro afgang bl. a. af, om de blev undervist i dens lære. En del landsbybørn blev sendt på St. Josef-søstrenes skoler nogle måneder før firmelsen (konfirmationen). Her ses et hold »konfirmander« sammen med den polske lærerinde i Maribo.

ter af Dropiowski og Kowalczyk's bestræbelser. De forlod begge Danmark i 1919, og »Unionen« er muligvis derved gået i opløsning.

Om »Unionen«s karakter ved man, hvad dens ansigt »Polak w Danji« giver udtryk for — som det vil blive omtalt i afsnittet om den polske presse i Danmark.

Af andre foreningsdannelser *specielt for polakker* var der de af den katolske kirke oprettede — f. eks. Eukaristisk Forening og Den katolske Forening af Polske og Ukrainske Landarbejdere — disses funktion lå dog tilsyneladende så nær op ad kirkens, at det er vanskeligt at skelne imellem menigheden og foreningerne.

Den første mere betydningsfulde foreningsdannelse, og den, der lever endnu, fandt sted i 1925. Før den tid havde den katolske kirke været indvandrerne's eneste samlings-

sted, og ifølge initiativtagerne blev foreningen bl. a. stiftet, for at man kunne have et samlingssted, der ikke var domineret af de katolske præster.

En af grundene til at foreningen blev startet var også, at initiativtagerne ønskede at udbrede kendskabet til og forbindelsen med det selvstændige Polen, der var opstået efter 1. verdenskrig. Mange af indvandrerne troede, at de var østrigere, siger de gamle foreningsledere, og de græd, da den østrigske kejser Franz Josef døde i 1916.

Zwiazek robotniko w polskich w Danii blev stiftet i 1925. Efter en indledningstid, i hvilken initiativtagerne kæmpede mod en stærk modstand fra de katolske præsters side, der bl. a. gav sig udtryk i, at præsterne prædikede imod foreningsdannelsen og nægtede at give lederne syndsforladelse, fik man hjælp fra det polske gesandtskab og kom igang for alvor.

Foreningen af polske arbejdere i Danmark, som den hedder i oversættelse, var ifølge statutterne en kulturel oplysningsforening, der havde til opgave at hæge om de nationale traditioner, holde det polske sprog vedlige og knytte bånd mellem de polske indvandrere, der var spredt over hele Danmark. Det var tydeligt understreget i lovene, at det var en upolitisk forening, tilgængelig for enhver.

Efter starten på Lolland-Falster blev der efterhånden oprettet foreninger ud over landet, og disse forenedes gennem et øverste råd, hvis formål var at koordinere arbejdet og udvide organisationsarbejdet. I løbet af 1930'erne nåede man op på hele 22 foreninger — i alle tilfælde på papiret:

- Lolland-Falster: Nakskov, Maribo og Nykøbing.
- Sjælland: . . . . . København, Næstved, Slagelse, Ringsted, Hillerød, Tåstrup, Nivå, Holbæk og Køge.
- Fyn: . . . . . Odense
- Jylland: . . . . . Ålborg, Randers, Pindstrup, Horsens, Kolding, Haderslev, Sønderborg og Tønder.
- Bornholm: . . . . . Aakirkeby.

Under krigen 1914—18 blev mange arbejdere hvervede i de flygtningelejre, hvortil bl. a. folk fra de krigshærgede dele af Polen blev evakuerede. Pigerne i forgrunden er i lejren ved Leibnitz udtaget til arbejde i Danmark. Foråret 1915.

At nogle kun bestod på papiret vil sige, at de kun blev oprettet: der blev valgt en bestyrelse, men foreningen kom aldrig til at fungere. Dette gælder imidlertid ikke foreningerne på Lolland-Falster, der altid har været de mest aktive.

I 1933 skiftede foreningerne navn til »Zwiazek Polakow w Danji«: Foreningen af Polakker i Danmark. Dette navneskifte, fra Foreningen af polske Arbejdere i Danmark, forklares af de gamle foreningsfolk på to forskellige måder. Nogle siger, at det polske gesandtskab forlangte, at man skiftede navn, fordi det gamle navn med »arbejder« lød for radikalt, andre påstår, at der blandt de medlemmer, der selv havde købt jord, blev rejst krav om at »arbejder« blev fjernet — for det var de ikke mere.

Foreningens virksomhed har været at holde møder, fester på polske nationaldage, oprette polske skoler, spejdertrope og ungdomsforeninger samt at arrangere fællesrejser og sende børn på sommerskoler i Polen. Tilsyneladende har der været forsøgt oprettet en polsk sygekasse, og der har været tilløb til anden form for forsikringsvirk-

somhed, idet foreningen i enkelte tilfælde har hjulpet landsmænd, der uden egen skyld var kommet i nød, ligesom den i enkelte tilfælde har sendt et andragende til den danske regering om invaliderente til polakker, der var blevet invaliderede under udførelsen af arbejde i Danmark, men som endnu ikke havde fået dansk indfødsret.

Endelig udgav foreningerne et illustreret månedsblad: »Polacy w Danji« i tiden 1933—1939, (se side 91).

Selv om de polske foreninger ikke formelt havde nogen tilknytning til kirken, kom de dog til at udføre religiøse funktioner, alene fordi deres medlemmer var de samme som menigheden. Den meget aktive holdning, man i alle tilfælde tidligere indtog overfor den katolske kirke, må dog ikke betragtes, tror jeg, alene som en manifestation af aktiv katolicisme, men nok også i høj grad betragtes som en bekenden sig til det polske — det er jo ikke kun på Lolland-Falster, romersk katolik og polak er synonyme.

Samarbejdet mellem de polske foreninger og den katolske kirke har imidlertid ikke altid været lige harmonisk, måske også fordi polakkerne betragtede kirken som polsk, medens præsterne, der kun undtagelsesvis har været polakker, absolut ikke synes at have været interesseret i at understøtte polsk nationalisme, men i højere grad har været interesserede i, ud fra den store polske indvandring, at skabe en international eller dansk kirke. Her skal imidlertid ikke tales om kirken, men om de funktioner, der mere direkte var foreningernes, især skolerne.

De polske skoler opstod i slutningen af 1920'erne: I Nakskov i oktober 1928, og senere i Maribo og Nykøbing. Udenfor Lolland-Falster blev der oprettet polske skoler i København, Nivå og Haderslev. Planer om en polsk centralskole blev dog aldrig realiserede.

Bedst oplyst er forholdene omkring skolen i Nakskov, der også synes at have været den mest effektive. Her fik man fra Polen en uddannet lærerinde stillet til rådighed, lønnet af det polske undervisningsministerium, medens foreningen sørgede for bolig og undervisningslokaler.

De polske foreninger blev stiftet i 1920'erne i mange danske byer. Deres formål var bl. a. at sprede oplysning om den polske stat, som nu var blevet selvstændig, og i foreningernes skoler blev indvandrernes børn undervist af polske lærere og lærerinder.

Den polske skole blev kun en supplerende skole til den danske, i begyndelsen ved at børnene skiftevis gik en dag i hver, men senere sådan, at børnene gik et helt år i den polske skole, og i dette var helt ude af den danske.

Hvor mange af de polske børn fra området omkring Nakskov, der gik i skolen er det umuligt at sige, men at det ikke har været alle, eller måske endda kun et mindretal, tyder det på, da man i foreningens forhandlingsprotokol finder mange debatter om, hvordan man skal skaffe flere børn til den polske skole.

Det absolutte børnetal svinger i perioden 1928-42 (da læreren rejste, og skolen lukkede) mellem 66 i 1936-37 og 14 i 1941-42. Gennemsnittet ligger meget nær ved 50 børn om året.

Af de gamle indvandrere, Nationalmuseet har talt med på Lolland-Falster (altså ikke kun i nærheden af skolerne) har 10 % oplyst, at de har sendt eet eller flere børn i den polske skole.

Fordelt på mænd og kvinder bliver tallene: 18,2 % af mændene og 6,9 % af kvinderne har sendt børn i den polske skole (halvdelen af kvinderne var dansk gift).

Udover den egentlige undervisning, der især omfattede polsk sprog og kultur, historie og geografi, organiserede lærerne, bl. a. fordi de var i hård konkurrence med de katolske nonneskoler (Sct. Josef-søstrenes skoler) mere attraktive arrangementer som skovture og udflugter, samt kunstneriske indslag ved de nationale fester som f. eks. korte sketches og tableauer, nationale sange eller folkedanse, opført af skoleungdommen.

Udover børneskolen, gav den polske lærer også aftenundervisning til ungdommen og de voksne, bl. a. i polsk (læsning og skrivning) og en tid havde Nakskov-skolen en filial i Græshave.

Som nævnt var Sct. Josef-søstrenes privatskoler en hård konkurrent til de polske skoler. Nonnernes skole stod blandt mange i høj kurs på grund af deres religiøse karakter, men meningerne om dem er dog stærkt delte blandt indvandrerne. Mod nogle rettes der en meget hård kritik

3. maj optog over Maribo Torv i 1928.

for antipolskhed og undertrykkelse af polsk sprog, medens andre var så højt ansete blandt indvandrerne, at de dannede en komité, der indsamlede penge til at betale de polske børns skolegang hos Sct. Josef-søstrene (i Nykøbing). Denne komité blev starten til den polske forening.

De polske huse er den tydeligste manifestation af polsk foreningsliv. I 1933 købte Nakskov-foreningen det tidligere afholdshotel. Pengene til køb af huset blev skaffet tilveje gennem lån fra den polske befolkning i oplandet, på den måde, at man solgte obligationer; men i realiteten var der nærmest tale om gaver. Polske huse blev senere købt i Maribo og Nykøbing F.

De polske huse blev brugt til skoler, mødelokaler og bolig for lærerne. I den danske befolkning blev de især kendt for at afholde gode baller, ligesom de udlejer selskabslokaler også til danske familiefester o. l.

De polske foreninger på Lolland-Falster har været skueplads for mange gnidninger, som skyldtes magtkamp mellem de tre magter, der til forskellig tid søgte at dominere dem: de katolske præster, de polske lærere og det polske gesandtskab. Mange af de stridigheder, der var mellem foreningerne og kirken skyldtes tilsyneladende i højere grad lærerne end de almindelige indvandrere, der alle var uden uddannelse og derfor ikke særlig vel rustede til at klare sig i de kampe, de blev draget ind i.

Den manglende højere uddannelse gav sig også udslag i, at foreningens månedsblad, som senere skal omtales mere udførligt, i høj grad blev redigeret af folk fra gesandtskabet i formændenes navn.

Som nævnt forlod den polske lærer 1942 landet, og dermed holdt skolevirksomheden op for en tid. I 1946—49 var der igen en polsk lærer i Nakskov, men skolevæsenet synes ikke at have fået nogen betydning — hvilket sikkert skyldes, at de børn, der nu kunne være tale om som elever var 3. generations polakker, hvis 2. generationsforældre ikke havde samme interesse i at holde de polske traditioner i live som de oprindelige indvandrere.

Det seneste forsøg på at starte en polsk skole igen blev

*De polske foreninger havde nogle steder deres egne spejdertruppe.
Denne er fra Nakskov.*

gjort i 1959, da en flygtning fra 2. verdenskrig efter at have gennemført et polsk korrespondancekursus for pædagoger, startede undervisning i Maribo og Nakskov. Denne skole bestod dog, på grund af for ringe tilgang af elever, ikke ret længe.

Hvad foreningerne angik, fik de politiske omvæltninger efter 2. verdenskrig den konsekvens, at de delte sig i 2 grupper på grund af en strid om et hyldesttelegram sendt af landsformanden til den polske præsident uden medlemmernes godkendelse. En del af foreningerne, på Lolland-Falster Maribo og Nakskov, samarbejder nu med ambassaden og Polonia, den polske statsinstitution, der varetager forbindelserne med udlandspolakker, og arrangerer grupperejser til Polen. Andre foreninger, på Lolland-Falster Nykøbing, samarbejder ikke med ambassaden og anerkender ikke den polske Folkerepublik, men exilregeringen i London. Med denne forening samarbejder den katolske kirke, som bl. a. har købt det polske hus i Nykøbing og har givet foreningen lov til at benytte det, blot man ikke beskæftiger sig med politik.

Hvad foreningerne i det øvrige land angår, så er de fleste hørt op med at fungere. Aktive idag er foreningerne i København (een af hver slags), Odense og Ålborg. I Haderslev er foreningen, der var blevet en London-forening, formelt opløst, men dens tidligere, energiske formand holder fremdeles sammen på de gamle indvandrere ved at sammenkalde dem til såvel møder arrangeret af ambassaden som polsk messe sammenkaldt for den polske skriftefader, der med mellemrum kommer på besøg.

På grund af denne splittelse har nogle i debatten villet gøre de foreninger, der samarbejder med ambassaden, til »kommunistiske« — noget der dog næppe har nogen reel baggrund. Der er tale om upolitiske hjemstavnsforeninger, hvis medlemmer er interesserede i kontakten med landsmænd og med fædrelandet. Om de politisk er enige med den siddende regering har næppe nogen betydning — såmeget mere som indvandrerne næppe har været vant til, at en regering var noget, man skulle acceptere — den var jo russisk, østrigsk eller tysk, da de rejste hjemmefra.

Den polske presse i Danmark

Som nævnt udgav de polske foreninger i tiden 1933—39 et illustreret månedsskrift: *Polacy w Danji*, men det var ikke det første polske skrift her i landet. Allerede i 1918 startedes udgivelsen af *Polak w Danji*.

Disse to skrifter er i deres helhed blevet gennemlæst og deres indhold analyseret for Nationalmuseet af Andrzej Dąbrowski, på hvis rapport følgende oversigt bygger:

Ugebladet *Polak w Danji* udkom i København i 1918—1919 med et prøvenummer 10. juni 1918 og derefter ugentligt. Det blev udgivet og redigeret af 2 polakker, Jan Jakub Kowalczyk og Jan Mieczyslaw Dropiowski, der ikke egentlig havde nogen tilknytning til de polske landarbejdere i Danmark. De var, efter hvad de selv skriver, politiske emigranter fra henholdsvis østrigsk og præjsisk Polen. Dropiowski var proprietær eller i alle tilfælde jordbesidder i Galizien, og Kowalczyk havde, før han kom til Danmark,

været redaktør af polske emigrantblade i Chicago. Polak w Danji var et polsk-nationalt skrift, der bl. a. havde som formål at vække den slumrende fædrelandskærlighed, og det gjorde det bl. a. ved at trykke nyheder om den politiske situation i Polen, der jo netop var ved at genopstå som selvstændig nation. Yderligere ivrede bladet for dannelsen af emigrantorganisationer og oprettelsen af polske skoler.

Polak w Danji var ifølge sin egen formålserklæring upolitisk, men fremtrådte ikke desto mindre som et yderst reaktionært skrift og dertil fanatisk antisemitisk, og som organ for Zjednoczenie Polakow-Katolikow w Skandy-nawji, Den Skandinaviske Union af katolske Polakker naturligvis også katolsk og antisocialistisk.

Hovedindholdet af dette blad var oplysning om de politiske forhold i Polen og Europa, og derudover var der meddelelser om organisationen (Den Skandinaviske Union), læsestof, religiøst stof, lederartikler og en konstrueret læserbrevkasse, hvori der advares mod socialister og jøder. Der udkom ialt 51 numre fra 16. juni 1918 til 27. juni 1919. De første 20 numre var på 8 sider, resten på 4.

Månedsskriftet »*Polacy w Danji*« udkom som Foreningen af polske Arbejdere i Danmark's blad mellem april 1933 og maj 1939 med ialt 34 numre. Redaktørerne var 1933—37 og 1937—39 polske arbejdere og medstiftere af Zwiasek robotnikow polskich w Danii — Foreningen af polske Arbejdere i Danmark.

De to ansvarshavende redaktører har begge fortalt, at det egentlige arbejde med redaktionen og udgivelsen af bladet blev varetaget af en embedsmand på det polske gesandtskab i København, Bolesaw Rediger, bortset fra de sidste 5 numre, der blev redigeret af den polske lærer i Nakskov Adam R. Sokolski.

Bladets hovedformål var at bevare polskheden og immigranternes tilknytning til fædrelandet gennem fastholden ved sproget, de nationale traditioner og den katolske tro. At fastholden ved den katolske kirke er et af de træk, der kendetegner en god udlandspolak, gennemsyrrer bladet,

men i modsætning til det omtalte *Polak w Danji*, har *Polacy w Danji* ikke nogen fast kirkerubrik.

Bladets indhold er helliget organisationslivet og skolevæsenet, fædrelandets aktuelle anliggender og historie og kulturelt stof med tilknytning til Polen.

Det var tilsyneladende ikke et særligt udbredt eller populært skrift, og foreningerne drøfter, fremgår det af de gamle protokoller, flere gange, hvad man skal gøre for at få bladet mere udbredt og dermed økonomien bragt i bedre stand. I modsætning til det tidligere blad, der kun havde annoncer fra redaktørernes eget firma og fra godser, der søgte arbejdere, havde *Polacy w Danji* en del kommercielle annoncer (ca. 15 % af spaltepladsen). Annoncørerne er handlende og håndværkere i de byer, i og omkring hvilke, der boede flest polakker. Der er ikke tale om annoncer, der specielt henvender sig til polakker, når man ser bort fra een annonce for polske pølser.

Polacy w Danji var helt upolitisk og neutralt i politiske spørgsmål.

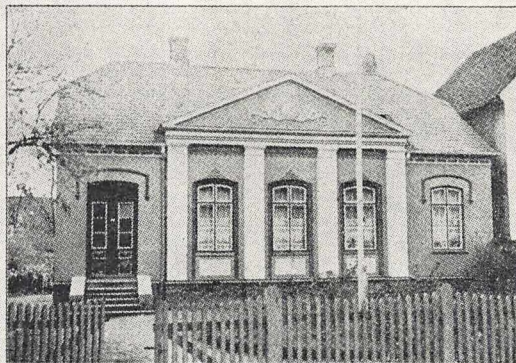
Forholdet til fagforeningerne

Fagforeningernes, naturligvis især Landarbejderforbundets, og dermed også Socialdemokratiets holdning til de indvandrende arbejdere var præget af en karakteristisk dobbelthed. På den ene side var sæsonarbejderne en trussel mod de hjemlige landarbejdere, idet de kunne benyttes til løntrykkeri og skruebrækkeri ved at de uorganiserede, af kontrakter bundne arbejdere kunne sættes ind i stedet for de organiserede danske arbejdere, hvilket også skete. På den anden side var der tale om klassefæller, der havde behov for kollegial støtte og beskyttelse.

Som naturligt er, var det især de skolede politiske ledere, der talte polakkernes sag og forsøgte at hjælpe dem, medens de almindelige landarbejdere, der selv og direkte følte virkningerne af arbejderimporten, så skævt til indvandrerne.

Nr.

K.d. 25.00

DOM POLSKI W NAKSKOV

Zarząd okręgowy Związku Polaków w Nakskov stwierdza niniejszem, że Związek winien jest Bestyrelsen for Związek Polaków (Den polske Forening) i Nakskov erkender hermed, at Foreningen er skyldig til

lub osobie, na którą niniejsza obligacja w sposób zgodny z prawem zostanie przeniesiona:
eller den, hvem nærværende Obligation ved lovlig Transport overdrages:

DWADZIEŚCIA PIĘĆ KORON
F E M O G T Y V E K R O N E R

Dług ten jest ze strony wierzyciela niewypowiedzalny, podczas gdy Związek w każdym czasie uprawniony jest zwrócić wyżej wymienioną kwotę.

Skylden er uopsigelig fra Kreditors Side, medans Foreningen til enhver Tid er berettiget til at tilbagebetale den.

Niniejsza obligacja nie przynosi procentów.
Nærværende Obligation er ikke rentebærende.

Nakskov, w grudniu 1933 r.
Nakskov i December 1933

ZARZĄD OKRĘGOWY ZWIĄZKU POLAKÓW
BESTYRELSEN FOR ZWIĄZEK POLAKÓW

Foreningerne på Lolland-Falster har alle eget hus. Da man købte afholdshotellet i Nakskov, skaffede man pengene ved at udstede obligationer.

Een ting var der dog enighed om, og det var, at de polske sæsonarbejdere blev dårligt behandlede, ja, ligefrem mishandlede, mange steder. Mod sådant blev der anket fra alle lag af fagbevægelsen, og på dette punkt var der også enighed mellem socialister og katolikker: en katolsk præst gik, som tidligere omtalt, så vidt, at han bad den socialdemokratiske presse om hjælp til at bedre forholdene for de polske arbejdere — en sag, som af Peter Sabroe blev forelagt i Folketinget.

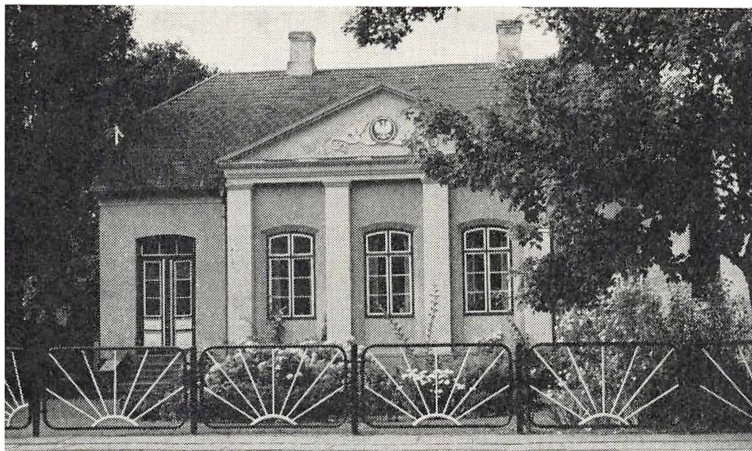
Socialdemokratiets indsats til hjælp for de polske indvandrere bestod i gennemførelsen af beskyttelseslovene af 1908 og 1912 samt overenskomsterne om, at polske arbejdere skulle aflønnes efter de samme overenskomster som danske (efter 1920). Hermed var der skabt det lovgivningsmæssige grundlag for, at polske og danske arbejdere fik samme vilkår.

Hvad angår beskyttelsen af de danske arbejdere mod den konkurrence, de polske indvandrere var, kom man denne til livs gennem nedsættelsen af Udvalg angaaende Tilvejebringelse af dansk Arbejdskraft til Landbruget i 1915. Dette udvalg blev nedsat som svar på en forespørgsel til Indenrigsministeren fra en række socialdemokratiske folketingsmænd: Har Regeringen foretaget noget for at skaffe danske Arbejdere Anvendelse i Landbruget i Stedet for udenlandske Arbejdere eller hvad agtes foretaget. (3. marts 1915).

Skal man danne sig et indtryk af stemningen mellem almindelige landarbejdere, foreligger der idag næppe andre kilder end landarbejderpressen. Stud. mag. Lars Friis har derfor for Nationalmuseet gennemlæst landarbejderpressen fra 1895 til 1932, idet han fra følgende blade: Landarbejderen, Landarbejderbladet, Arbejdervennen, Tyendebladet og Arbejderbladet har udskrevet godt 800 sedler med oplysninger om, i hvilke forbindelser og på hvilken måde de polske arbejdere omtales.

Hovedtemaet er, at polakkerne er en fare for de danske arbejdere. Ligesom damptærskværket og andre maskiner

Det polske hus i Nakskov er endnu rammen om møder og fester og har tidligere også huset den polske skole.

bidrager arbejderimporten til at forringe de danske arbejders forhold og til at knægte deres organisationsbestræbelser og den forårsager, at unge danske må udvandre. Noget direkte angreb på indvandrerne kommer det sjældent til — man ynker de stakkels mennesker, der behandles så slet og er så fattige og hjælpeløse og tordner løs mod importørerne og storagrarerne, og man rapporterer flittigt eksempler på mishandling af polske arbejdere. Det er ikke få gårde og teglværker, der i tidens løb er blevet hængt ud i landarbejderpressen, og i tiden før loven af 1908 lader Indenrigsministeriet det lokale politi optage rapport, når pressen gør opmærksom på mishandling og dårlig behandling. Disse rapporter godtgør, at der er en hel del om snakken, selv om der foreligger agitatoriske overdrivelser.

Tiden før 1. verdenskrig er dog præget af, at de danske landarbejdere ser ned på de polske og karakteriserer dem som rå og uvidende, dumme, forkuede, på et lavere kulturtrin stående hundeagtige lønslaver.

Skruebrækkeriet fremhæves ofte ved eksempler på, hvordan danske landarbejdere bliver afskedigede, bl. a. fordi de er organiserede, og erstattes med polske. At polske

piger anvendes til grøftegravning volder naturligvis harme blandt arbejdsløse danske arbejdere.

Der stilles også krav om, at Danmark, i lighed med U.S.A. skal fordre et mindstemål af kultur af de folk, der vil indvandre, og om love, der ligefrem skal forbyde indvandringen. Fra officiel socialdemokratisk hold støtter man dog ikke sådanne krav, men mener i stedet, at man skal forbyde importen af kontraktbundet arbejdskraft, arbejdere, der ved forud indgået kontrakt er forhindret i frit at råde over deres arbejdskraft og lønvilkår.

Den socialdemokratiske historiker Gustav Bang går i en artikelserie på forsiden af Social-Demokraten i sensommeren 1907 ind for, at man ikke forsøger at gennemføre love om indvandringsforbud, idet han henviser til en resolution fra den internationale Socialistkongres i Stuttgart. Vejen frem er forbud mod import af kontraktbundet arbejdskraft, beskyttelseslove og arbejderorganisation (16. september 1907).

Samtidig med denne officielle holdning, kan man dog fremdeles se polakkerne omtalt i de lokale landarbejderblade som »en snavs race, en national fare, der demoraliserer landets egne arbejdere og sænker deres åndelige standpunkt«, og man finder advarsler mod, at danske arbejdere blander blod med »den sløvede og forhutlede Del af den polske Nation, som vinder Indpas her i Landet«.

Man kan imidlertid også læse mindre generaliserende indlæg fra menige landarbejdere. En tjenestekarl skriver således i 1908: »Jeg hader ikke personligt disse mennesker, men man må absolut komme til at hade vor lovgivning«.

Efterhånden trænger den indstilling igennem, at »selv om det er Polakker, er det jo også Mennesker«, og før første verdenskrig begynder man at interessere sig for at hverve polakkerne som medlemmer af Landarbejderforbundet. Man opfordrer de danske herregårdsarbejdere til at gøre deres polske lidelsesfæller opmærksom på, at de ikke behøver at finde sig i den behandling, de får, men det rapporteres også, at det er svært at agitere på f. eks.

Odense-föreningen dyrker bl. a. folkedans. Her optræder folkedanserne ved polsk stævne i Maribo.

Vestsjælland, fordi arbejderne der mest er »fars sønner og polakker«.

Agitationen blandt polakkerne medfører bl. a., at Landsudvalget for Anvendelse af udenlandsk Arbejdskraft i Landbruget tager imod et tilbud fra 2 polakker i København om at organisere en kristelig polsk arbejderforening i samarbejde med de katolske præster. Man stiller dog den betingelse, at der skal være tale om en organisation, der repræsenterer flertallet af arbejderne. Man aftalte derfor med 10 katolske præster, der var indkaldt til møde med Landsudvalget, at disse skulle udvælge repræsentanter for arbejderne i de forskellige dele af landet.

Dette modtræk mod socialdemokratiets arbejde på at få polakkerne til at melde sig i Landarbejderforbundet synes dog ikke at have fået større betydning, men den nye organisation førte dog lønforhandlinger med Landsudvalget i september 1918.

Derimod hører man ofte om, at de katolske præster tager del i arbejdspolitikken, bl. a. ved at forbyde de

polske piger at melde sig i Landarbejderforbundet og ved at forsøge at overtale strejkende polakker til lydighed mod arbejdsgiverne. I det hele taget beskyldes de katolske præster ofte for at gå arbejdsgivernes ærinde mere end arbejdernes, bl. a. ved at prædike nøjsomhed og lydighed.

I 1919 dukker en polsksproget agitator op på Lolland-Falster, Alexis Touskov, og med ham også mange polsk-sprogede artikler i landarbejderpressen, bl. a. som mod-træk mod præsternes propaganda mod fagbevægelsen.

Konflikten mellem Touskov og de katolske præster tilspidnes i en retssag, anlagt mod Touskov af præsten i Maribo, som er blevet beskyldt for at agitere fra prædike-stolen. Touskov taber sagen ved underretten og landsretten.

Som et led i landarbejderforbundets arbejde blandt polakkerne fremskaffes nu polske socialistaviser til de polske medlemmer, og der annonceres for polske bøger. I 1920 meddeles det dog, at man ikke længere kan skaffe de polske aviser, fordi de er blevet forbudt i Polen.

Da man efter 1. verdenskrig begynder at hjemsende polske arbejdere, opstår der tilsyneladende misstemning mellem polakkerne og fagbevægelsen, der ser sig nødsaget til skarpt at dementere forlydender om, at denne skulle stå bag hjemsendelsen af et større antal gifte arbejdere.

Landarbejderforbundets politik efter (og i de sidste år af) 1. verdenskrig er, at der skal skaffes danske arbejdere til roemarkerne for at udkonkurrere de polske. Efter reglerne må der nemlig nu ikke importeres flere udenlandske arbejdere end der er arbejdspladser til, efter at arbejdsløshedskasserne har forsøgt at dække roedyrkernes bestillinger med danske landarbejdere. Efter Landarbejderbladets artikler at dømme, kniber det dog i flere år at skaffe tilstrækkeligt med danske arbejdere - men som omtalt lykkes det efterhånden, således at 1929 bliver det sidste år, i hvilket der gives tilladelse til arbejderimport. Samtidig er man efter 1. verdenskrig blevet meget nøjeregnende med, at de sæsonarbejdere, der kommer ind om foråret, også rejser hjem om efteråret. Der udsendes opfordringer

I de store sæsonindvandringsår dominerede polakkerne bybilledet søndag, når de kom til kirkerne, ofte langvejs fra. Den første kirke blev bygget i Maribo, fra hvilken by dette billede stammer.

til forbundets tillidsmænd om at påse, at der ikke »glemmes« nogen.

De polske arbejderes gradvise indmeldelse i Landarbejderforbundet og solidaritet i strejkesituationer synes efterhånden at skabe en forbrødring mellem polske og danske arbejdere — ikke mindst en udtalelse fra et stort møde af polske arbejdere i Nakskov under landarbejderstrejken i 1921, i hvilken 200 polske arbejdere tilsiger de danske solidaritet, har understreget fællesskabet. De nedsettende udtalelser om de polske arbejdere forsvinder fra landarbejderpressen, og man ser i 1922 ligefrem, at der gives undskyldning for anvendelsen af ordet half-caste under omtalen af polakker.

Under Nationalmuseets samtaler med de gamle indvandrere spurgte man en overgang, om de havde været medlemmer af Landarbejderforbundet, men da den senere indførte organisationstvang jo medførte, at man skulle være medlem, er svarene på det spørgsmål ikke nogen målestok for indvandrerens holdning til eller syn på fagbevægelsen. På spørgsmålet om, hvem man kunne få hjælp fra, når der var stridigheder med arbejdsgiverne har 17 % af de afgivne svar været Landarbejderforbundet, men i betragtning af, at det væsentlige i Landarbejderforbundets arbejde til fordel for også de polske arbejdere ligger i de kollektive aftaler, kan man heller ikke forvente, at den enkelte direkte har følt Forbundet som sin private hjælper. Det skal tilføjes, at på dette spørgsmål har 64 % af svarene været »den katolske præst« — dog ofte med den tilføjelse, at man nok kunne bede ham om hjælp og også somme tider få det, men at han dog som regel holdt med arbejdsgiverne. Tallene er procenter af de 210 afgivne svar.

500 har enten sagt, at ingen kunne hjælpe, eller har ikke besvaret spørgsmålet.

Den katolske kirke

Idag finder man katolske kirker overalt i landet, hvor polakker i tidens løb har arbejdet ved landbrug, tørveskær og teglværker, men sådan var det ikke, da de første polske sæsonarbejdere kom hertil. Polakindvandringen og den katolske kirkes vækst i mange egne af Danmark hænger nøje sammen — ikke mindst på Lolland-Falster.

Det blev allerede det første år klart for de danske arbejdsgivere, at deres nye folk, de polske arbejdere, af hvilke flertallet var unge piger, havde et religiøst behov, som ikke blev dækket; man savnede katolske præster, både til at varetage sjælesorgen og til at være forbindelsesled mellem arbejderne og arbejdsgiverne.

Derfor henvendte de danske arbejdsgivere sig til den

Før den nuværende murstenskirke i 1921 blev bygget i Nakskov, klarede man sig med en mindre kirke af træ fra 1913.

katolske biskop i Danmark, Johannes von Euch og bad ham skaffe polsktalende præster, samtidig med at man stillede et beløb til rådighed til hjælp til dækning af udgifterne. Ligeledes udsendte det dengang eksisterende »Landsudvalget for Anvendelse af udenlandsk Arbejds-kraft (ikke at forveksle med det i 1908 dannede Landsudvalg for Tilvejebringelse...) en skrivelse til samtlige gods-ejere, hvori man opfordrede arbejdsgiverne til at vise de katolske præster den størst mulige imødekommenhed: afhentning ved jernbanestationen, kost og logis og lokale til at holde messe i. Man henviste til, at man havde erfaring for, at mange misforståelser var opklaret og megen ufred fjernet ved de katolske præsters hjælp, idet disse havde stor indflydelse på de polske arbejdere og påtalte kontraktbrud, ligemeget om de skyldtes arbejdsgivere eller arbejdere og irttesatte arbejderne, når disse uden grund klagede eller strejkede. Samarbejdet mellem arbejdsgiverorganisationerne og den katolske kirke har stort set været godt og har manifesteret sig dels i de under afsnittet om fagbevægelsen omtalte forsøg på at oprette en kristelig polsk arbejderforening, dels i praktisk hjælp, lån og tilskud til det kirkelige arbejde og til kirkebyggeriet.

Det vil føre for vidt i denne artikel at omtale den katolske kirkes arbejde blandt de polske indvandrere i hele Danmark, bl. a. vandrepræsterne og kirkebyggerierne og de katolske skoler. Disse forhold er behandlet i bl. a. pastor Fr. Klars bog: »Polakkerne i Danmark og deres præst H. Deutscher« fra 1963, hvori der især berettes om arbejdet blandt polske arbejdere på Fyn og i Sydsverige. Yderligere findes oversigter over den katolske kirkes nyere historie i Danmark i biografierne over de to katolske biskopper i Danmark Johannes von Euch og Josef Brems, forfattet af henholdsvis J. B. Metzler og P. K. Harmer.

Sjælesorgen blandt de polske arbejdere på Lolland-Falster blev i 1893 overdraget pastor Edward Ortved, en dansk konvertit. Der var dengang ca. 400 polske arbejdere på Lolland, og den første katolske messe blev afholdt i Vesterborg 1893. Kirken var endnu ikke bygget, og Ortved

Om sommeren var menighederne så store, at de ikke kunne rummes i kirkerne. Messen blev derfor holdt i det fri.

holdt messe på kasernerne, på lagre og magasiner og lejlighedsvis i de danske arbejdsgiveres spisesstuer.

For at hjælpe Ortved til bedre polsk-kundskaber, blev han af kirken i Polen inviteret på et studieophold, og herunder begyndte han at samle penge til bygning af en kirke, en indsamling han fortsatte under senere ophold i Polen i vintermånederne, når der ingen menighed var på Lolland. Den første messe i den nye kirke i Maribo afholdtes 20. juni 1897, men den officielle indvielse af *St. Birgittæ Kirke* fandt dog først sted 15. august samme år.

Kirken i Maribo blev i mange år centrum for det katolske kirkelige arbejde på Lolland, og sæsonmenighederne var så store, at man måtte bygge et alter i haven og holde messe i det fri for op til 3000 personer. Kirken i Nakskov blev indviet 4. maj 1913 som en nødkirke af træ, og den nuværende murstenskirke, *Sct. Franciskus Kirke* 6. november 1921. I Nykøbing havde man i en tid klaret sig med tilfældige lokaler, men fik i 1916 en rigtig kirke, finansieret gennem et 15 år rentefrit lån fra sukkerfabrik-

ken. *Hellig Kors Kirke* blev indviet 17. september 1916, og hermed var der kirker i de tre sogne, det gamle Maribo katolske sogn i 1913 var blevet delt i.

Sjælesorgen og kirkebyggeriet var dog ikke præsternes eneste arbejde. De mange polske arbejdere havde ingen andre at henvende sig til med deres problemer end deres præster, og et meget stort arbejde af social og praktisk rådgivende art blev udført ved siden af. Det kunne være fremskaffelsen af attester fra hjemstedet eller f. eks. hjælp til sæsonarbejdere, hvis hjemrejsepapirer ikke var i orden. Også kontraktforhold, aflønninger, forsikringsforhold og andet vedrørende forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere måtte præsterne hjælpe de polske arbejdere med.

Et problem, der efterhånden trængte sig mere og mere på, var undervisningen af de mange polske og polsk-danske børn, der boede spredt ud over amtet. Det var umuligt for præsterne at nå ud til alle, og for at afhjælpe dette oprettede Sct. Josef-søstrene skoler med tilhørende børnehjem i Nykøbing (1921), Maribo (1916) og Nakskov (1920), hvortil polske forældre kunne sende deres børn, enten for hele skoletiden, eller også, hvad der af økonomiske grunde var meget almindeligt, kun nogle måneder, for at de kunne blive undervist i den katolske tro.

Hvor mange af indvandrerens børn, der blev i den katolske kirke vides ikke, men der kan næppe være tvivl om, at en meget stor del af den katolske kirkes medlemmer idag stammer fra de gamle indvandrere. Af polsk-fødte katolikker var der i 1956, ifølge den katolske statistik, 2683 her i landet, svarende til 19,6 % af denne kirkes medlemmer. Tager man i betragtning, at der i 1920 boede ca. 7.500 indvandrere i Danmark, som også har efterkommere, er der ingen tvivl om, at indvandringen fra Polen har bragt den katolske kirke i Danmark en meget betydelig forøgelse af menigheden, også selv om mange i anden og tredje generation er gået over til folkekirken, bl. a. fordi de har boet spredt og ofte langt fra kirken og skolen. De har fulgt deres danske kammerater og er nærmest sivet ind i folkekirken. Det materiale om 2. generation, Nationalmu-

Friluftsalteret ved kirken i Maribo.

seet har indsamlet, indeholder bl. a. oplysninger om, hvor de interviewede indvandreres børn er døbt og konfirmeret. Materialet er endnu ikke gennemarbejdet, men en grov optælling siger, at 6,6 % har ladet eet eller flere af deres børn døbe i den katolske kirke, men konfirmere i den danske folkekirke — rimeligvis især børn af polsk-danske ægtepar. Nogle har også ladet deres børn indtræde i folkekirken allerede ved dåben (7,7 %), og de fleste har holdt fast ved den katolske kirke, så længe forældrene har bestemt over børnene (64,5 %).

Om anden generations forhold til den katolske kirke kan man i øvrigt sige, at det ikke sjældent er oplyst, at det var svært at få børnene til at gå i den katolske kirke, fordi præsterne, der ofte var tyskere, hollændere eller belgiere, hverken kunne tale polsk eller dansk.

Problemet polsksprogede præster har været kilde til megen debat og uenighed mellem kirken og indvandrerne.

Tilsyneladende har den katolske kirke i Danmark ikke været interesseret i at opretholde en polsksproget katolsk menighed og derfor været tilbageholdende med at skaffe polsktalende præster, men ønsket herom lever stadig i indvandrerbefolkningen, og det er blevet fremsat igen for få år siden.

Manglen på polsktalende gejstlige har dog ikke været lige stor hele tiden. Som omtalt bad arbejdsgiverforeningerne biskoppen om at skaffe polsktalende præster til sæsonmenighederne, bl. a. fordi der udover sjælesorgen var behov for mellemmænd, der kunne udglatte misforståelser og mægle mellem arbejdsgivere og arbejdere. Dette ønske blev opfyldt ved at polske Franciskanere og Franciskanerinder kom til landet, men de blev dog snart erstattet med hollandske og belgiske. For tiden er der to polske skriftefædre i Danmark, der efter indbydelse fra de lokale sognepræster med forskellige mellemrum berejser sognene.

Under Nationalmuseets undersøgelse af, i hvilket omfang polsk sprog er bevaret, har man bl. a. spurgt indvanderne, om de foretrækker at skrifte på polsk eller dansk, og svarene fordeler sig med 48 % der foretrækker polsk skriftefader, 17 % der er ligeglade og 7 % der foretrækker dansk. De øvrige 28 % har enten oplyst, at de aldrig går til skrifte, eller at de er konverterede til en anden konfession — eller ikke svaret.

Også andre problemer end de sproglige har givet anledning til misstemning mellem kirken og polakkerne. Polakkerne på Lolland er tilbøjelige til at betragte deres katolske kirker som polske, bl. a. fordi pengene til dem er indsamlet blandt polakker i Danmark og Polen, og fordi de selv oplyser at have deltaget i det praktiske arbejde med bygning af kirken i Nakskov. Uenigheden på dette punkt er især kommet frem ved kirkejubilæerne, dels ved at jubilæer, indvanderne mente burde holdes, ikke er blevet det, dels ved at præsten ved en jubilæumsfest havde fjernet den polske ørn fra kirkedøren, hvor den polske forenings medlemmer havde anbragt den. På den ene side har altså den langt overvejende polske menighed

*Den katolske konfirmation, firmelsen, foretages af biskoppen.
Her ses biskop Johannes von Euch i Maribo.*

stået og på den anden side de tyske, hollandske, belgiske eller danske præster, der har hævdet den katolske kirkes internationalitet overfor indvandrernes krav om at få deres kirke knyttet til deres eget fædrelands. Som nævnt under afsnittet om de polske foreninger synes en del af stridighederne mellem kirken og indvandrerne at være blæst op af de polske lærere, der konkurrerede med præsterne om at fungere som ledere for polakkerne. Disse stridigheder fik deres højdepunkt med den såkaldte »kirkestrejke« i Nykøbing F. i 1930'erne, der tilsyneladende bundede i en prestigekamp mellem lærer og præst. Den direkte anledning siges at være, at præsten udviste nogle polske spejdere af kirken. Lærerens gerninger under den

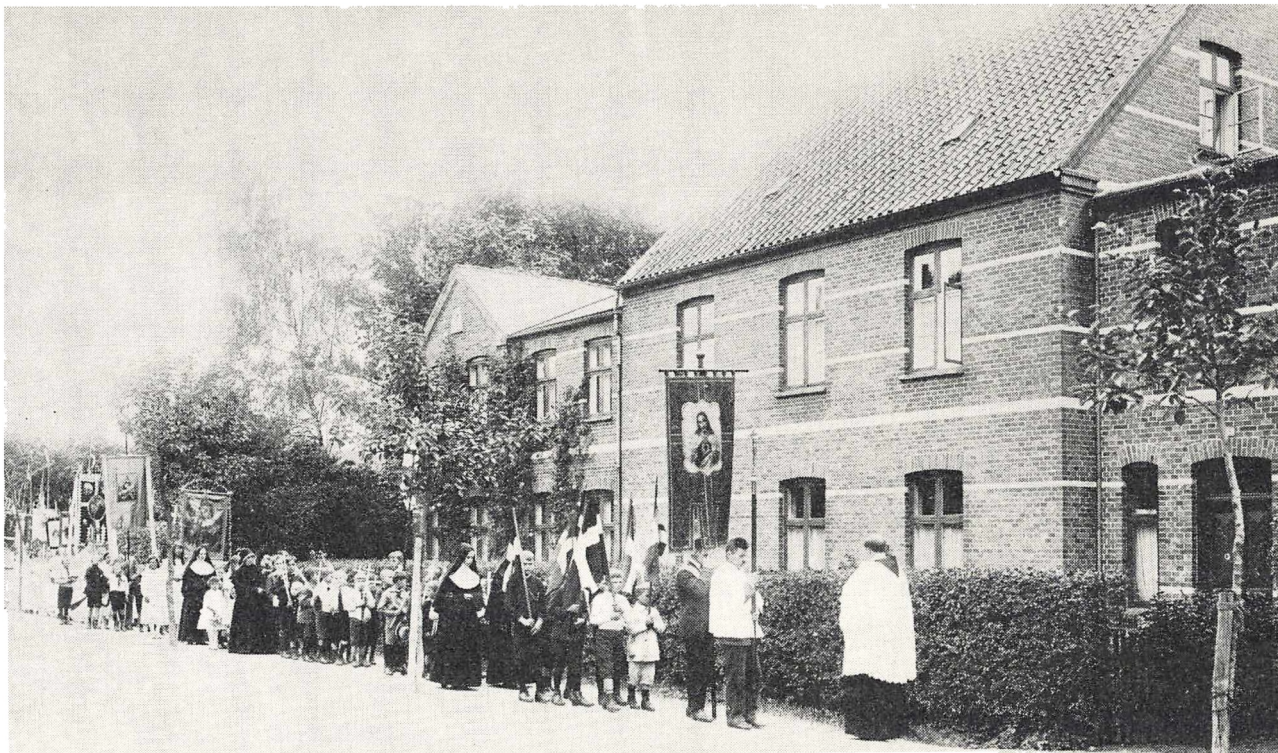
meget langvarige strejke, under hvilken han forbød den polske forenings medlemmer at gå i kirke i Nykøbing, viser imidlertid, at der i høj grad var tale om personlige modsætninger. Han organiserede nemlig rejser til katolsk messe i Maribo og Næstved.

Det er muligt, at en del af misstemningerne mellem indvandrere og præster hænger sammen med forskellen i den måde, den danske folkekirke og den katolske kirke finansieres på. Havde de levet i et polsk-katolsk miljø i Polen, ville det næppe have været iøjnefaldende, at præsterne indsamlede penge; men i et land med en statsfinansieret kirke, var der en tydelig forskel mellem den katolske præst, der indsamlede penge — eller opkrævede penge, som nogle udtrykker det — når han havde holdt messe på en gård, og folkekirkepræsten, der fik sin faste løn af staten. I den mundtlige tradition blandt de gamle polakker lever der beretninger om katolske præster, der har forladt Danmark med svimlende pengesummer i lommen.

Der er i det hele taget næppe tvivl om, at der i den kritik af præsterne, man hører, gemmer sig mange misforståelser, og lytter man alene til disse, får man næppe et korrekt billede af forholdene. Der indgår for mange generaliseringer ud fra enkelte mindre heldige præster. Gennemgår man den korrespondance, der er bevaret i de forskellige arkiver, finder man et meget stort antal breve fra katolske præster rundt omkring i Danmark, der tydeligt viser, hvordan de har varetaget også deres menigheders verdslige interesser.

Forholdet til danskerne

Man har vist aldrig hørt om, at to grupper mennesker med forskelligt sprog, forskellig kirke og forskellig kulturbaggrund i det hele taget, har kunnet leve sammen uden gnidninger. Det var heller ikke tilfældet da de polske indvandrere kom til Danmark; det ved vi, for det huskes endnu. Men nøjagtigt hvordan det hele gik til, hvordan

Et af de kulturtræk, den polske indvandring bragte med sig, og som endnu sætter sit præg på bybilledet, er den katolske tro, der for den danske offentlighed tydeligst ses ved processionerne. Procession foran den katolske skole i Maribo i anledning af Maribo katolske kirkes 25 års jubilæum 1922.

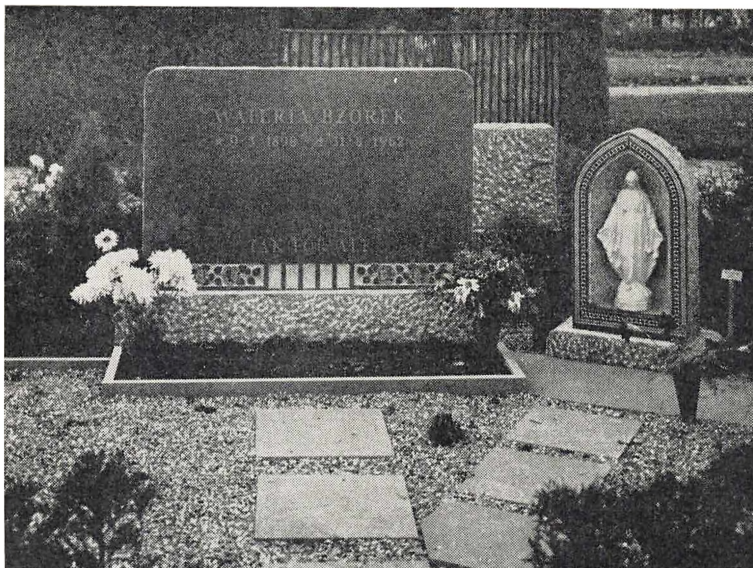
problemerne viste sig i det almindelige, daglige samarbejde, er det svært at finde ud af nu.

Skal man studere den slags, skal man være med, hvor det foregår og se og høre og notere sig, hvad der sker. Nu har vi kun erindringerne hos ældre mennesker at bygge på, og mange detaljer kan være glemt — eller kan være enten så ubehagelige, at man ikke bryder sig om at tale om dem eller så ubetydelige, at man ikke tillægger dem nogen vægt. Det kan også meget vel tænkes, at vi, der har talt med alle de gamle indvandrere, som danskere ikke har fået alt at vide om, hvordan vore egne landsmænd har behandlet polakkerne — både i gamle dage og nu. Det er altid svært at være anderledes end flertallet — og det var de polske arbejdere, der kom hertil. De talte et andet sprog, de gik i en anden kirke, og de gik også med andet tøj end de danske. Men derudover var de også placeret lavest nede på samfundets rangstige, som lavtlønnede vandrearbejdere, der fik det arbejde ingen danskere ville have, og som ikke havde fast bopæl, hus eller hjem, men boede sammenstuede på kaserner. Og det er ikke kun i H. C. Andersens eventyr, at de, der er anderledes, skal kanøfles.

Der blev set ned på polakkerne, og de blev ikke altid behandlet på samme måde som danske arbejdere — det er allerede omtalt under afsnittet om arbejdsforholdene og om fagbevægelsen. I det daglige var det drillerierne, skældsordene og sjofelhederne, der viste spændingerne mellem polske og danske arbejdere — for det var naturligvis især arbejderne imellem, der var konkurrence og problemer — og det var jo også de danske landarbejdere polakkerne mest kom i kontakt med, og det var især dem, og ikke mindst deres børn, der var værst ved de polske karle og piger. På spørgsmålet: Hvem var det, der råbte efter polakkerne? falder 24 % på arbejdskammeraterne, 41 % på børn og unge og 23 % nævner begge grupper.

Der er naturligvis forskel fra sted til sted på, hvor grove man var mod polakkerne, og det har sikkert været afhængigt af, dels hvor store polakgrupper, der var tale om,

De katolske gravsten med madonnafigurer er karakteristiske på mange lolland-falsterske kirkegårde.

dels indstillingen hos de toneangivende danske, de der råbte højest, og som andre hørte efter.

Det mest almindelige billede man får ved samtaler med de gamle indvandrere er, at det var, når de optrådte i flok, og i deres polske dragt, at de blev generet. Når de samlet var på vej til kirke eller til byen, eller når de arbejdede sammen i marken, blev der råbt efter dem: polakker, polakker, rådne polakker, polakkerne spiser kartofler og lignende ting. Opfindsomheden synes ikke at have været stor hos de danske.

Selv om det ikke foregår på Lolland-Falster, men på Sjælland, vil jeg dog nævne, at en af vore kendte forfattere i en kronik om sin barndoms vej til skole, for et par år siden skrev, at et af de farligste steder på vejen var den katolske kirke, for der holdt der nogle frygteligt ugudelige drenge til, som slog de danske drenge i hovedet med bønnebøjerne, bare fordi de danske drenge råbte »polakker-polakker pak-pak-pak« med tryk på første stavelse, efter dem. Jeg nævner dette, bl. a. fordi det, at der lægges

tryk på første stavelse, *po-lakker*, synes at gøre ordet polak til et skældsord (eller måske blot til et værre skældsord end ellers). En af de polske foreningsformænd sagde engang til mig: »Jeg har ikke noget imod, at folk kalder mig polak, for det er jeg, men siger de *po-lak*, så bliver jeg gal«.

Sprogforskellen indeholdt mange muligheder for misforståelser — og for at skabe misforståelser. Det var ikke altid pænt eller korrekt dansk herregårdskarlene lærte de polske piger — ofte var det, som man siger på Lolland-Falster, »utidigheder« altsammen — og karlene indskrænkede sig heller ikke altid til at være sjofle i kæften, og de viste på mange måder, at de ikke regnede de polske piger for så meget som de danske.

Flere gamle meddelere har fortalt om, hvordan de unge roepiger var ude for, at de danske karle »knappede bukserne op og viste frem, hvad de havde og sagde: »Se piger, hvad vi har til jer.«

I det hele taget var de mange unge piger meget ubeskyttede i det fremmede land, hvor de måske oven i købet var placerede i et hus eller en kaserne, der lå langt væk fra andre. De blev efterstræbt, ikke alene af de polske karle, men også i høj grad af de danske — og det er måske uretfærdigt her alene at nævne karlene — i disse efterstræbelser af de unge piger tog alle 4 stænder del.

Værst har forholdene altid været på de store gårde med de mange polske arbejdere på kasernerne — her var der virkelig tale om grupper af mennesker, der kunne støde sammen, medens der på de små gårde var langt større mulighed for at blive optaget i husholdningen på lige fod med de andre, sådan at der ikke var nogen understregning af, at der var forskel på folk.

Et af de tydeligste tegn på, om to befolkningsgrupper efterhånden accepterer hinanden er, om de gifter sig indbyrdes. Oplysningerne om ægteskaber mellem danske og polske siger derfor en del, men alene det, at der var så mange flere kvinder end mænd blandt indvandrerne, gør billedet noget skævt.

*Præsten fra Nykøbing på besøg hos de gamle beboere
på Orupgaards kaserne.*

Af 443 ægteskaber i Nationalmuseets undersøgelse, var de 222, altså halvdelen, ægteskaber mellem 2 polske indvandrere, 219 var ægteskaber med dansk mand og polsk kone og kun 2 var med polsk mand og dansk kone. At man har foretrukket at gifte sig med en landsmand, er der altså næppe tvivl om, og mændene har haft et stort udvalg af polske piger at vælge imellem, medens de polske piger ikke alle har haft mulighed for at finde sig en polsk mand.

Disse tal synes at vise, at indvandrerne i første generation har holdt sammen — i det omfang det overhovedet var muligt at gøre det, men også at en meget stor del af

de polske piger er blevet accepterede som ægtefæller for danske mænd.

Om det, at kun 2 polske mænd har danske koner, skyldes at polske mænd ikke vil have danske koner, eller at danske piger ikke vil gifte sig med polske mænd, skal jeg i denne forbindelse lade være med at udtale mig om; det kræver omhyggeligere analyser af det indsamlede materiale, end der hidtil er foretaget.

De oplysninger Nationalmuseet har fået om, hvordan de polske indvandreres børn er blevet behandlet, er ikke mange, og forældrenes udtalelser om dette er næppe dækkende — men viser dog, at der har været problemer for børnene i mange tilfælde. 38 % har svaret, at deres børn er blevet drillet på grund af deres polske afstamning, medens 42 % benægter dette — de øvrige har enten svaret, at de ikke ved, om børnene er blevet drillet eller har slet ikke svaret.

Prøver man på den anden side at danne sig et indtryk af 2. generations forhold på grundlag af, hvad man lejlighedsvis har hørt, når man har talt med indvandrernes børn, bliver det nærmere, at polske eller halvpolske børn i meget høj grad er blevet drillet af de andre børn — rent bortset fra, at det er forekommet, at polske børn er blevet uvenner i en sådan grad, at de i ophidselsen har skældt hinanden ud for at være polakker.

Medens på den ene side danskere i meget høj grad har set ned på polakker, især i tidligere tid, så får man også det indtryk, at de har respekteret polakkerne for flid, nøjsomhed og sparsommelighed, ja, man får somme tider det indtryk, når man taler med danskere, at polakkerne ved flid og sparsommelighed har opkøbt meget store dele af den lolland-falsterske jord, og at de har købt huse i et sådant omfang, at det har været svært for danskere at finde sig noget at bo i. At dette er overdrivelser, skal vi senere se under omtalen af, hvad polakkerne er blevet til, hvad de har nået her i landet.

Idag er det sjældent, at nogen generer en polak, men det er ikke helt glemt. Især når folk bliver uenige, dukker det

let op: Når nabokonerne skændes, når mandfolkene får en tår over tørsten, og når børn bliver uvenner, bliver det gamle skældsord hentet frem igen. Under Nationalmuseets undersøgelse blev det spørgsmål stillet, om der endnu er nogle, der generer polakkerne, og på det svarede 19 % ja, 63 % nej og 9% »ved ikke« — resten har ikke svaret.

Hvordan har polakkerne klaret sig i Danmark

Som omtalt må man regne den situation de polske indvandrere befandt sig i ved indvandringen som den lavest tænkelige i det danske samfund: fremmede, lavtlønnede, boligløse, ufaglærte arbejdere, som blev set ned på af deres danske kolleger. Hvordan har de klaret sig, hvad blev de til i Danmark?

Ja, først og fremmest kan vi sige, at de blev danskere (98 % har idag dansk indfødsret) og pensionister (90 %) — men det er jo ikke særlig interessant, for her er kun tale om noget rent formelt.

Spørger vi derefter, hvor meget de er blevet til, er det helt tydeligt i Nationalmuseets undersøgelsesresultater, at dette kun kan måles i tønder land. De, der er blevet selvstændige udenfor landbruget er meget få: Selvstændige blev ialt 26 %.

Det, der har været drivkraften, har næsten udelukkende været interessen for jord, for at købe jord og blive selvstændig bonde; få havde jo lært andre fag.

Myterne om, hvor godt polakkerne har klaret sig, overdriver. De har klaret sig godt, men de historier man på Østfalster kan høre om store polske godsejere på Vestlolland, de er for gode. Lad det være sagt med det samme, at blandt de endnu levende indvandrere, der er udspurgt, er der ingen, der har fået større gård end 50 tdr. land, og at af 443 familier har 118 opnået selvstændigt landbrug på mellem 1 og 50 tdr. land. Disse tal er fremkommet på den måde, at man har spurgt, hvad det seneste erhverv var før pensionen, og har fået oplyst, hvor meget jord de enkelte indvandrerfamilier havde, før de evt. solgte. Var salget sket mange år tilbage, og ikke i forbindelse med

pensionen, eller på grund af sygdom og invaliditet, blev det ikke regnet med i det, familien havde opnået.

Ser vi nærmere på disse 443 familier, hvoraf 118 har fået selvstændigt landbrug, og på hvor store steder eller gårde, de har fået, ser det sådan ud:

	Samtlige familier		po-po familier		da-po familier	
0	trd. land	325 famil.	150 familier	175 familier		
1—5	»	»	23	»	10	»
6—10	»	»	31	»	20	»
11—15	»	»	30	»	19	»
16—20	»	»	16	»	13	»
21—25	»	»	7	»	0	»
26—30	»	»	4	»	3	»
31—35	»	»	2	»	2	»
36—40	»	»	2	»	2	»
41—45	»	»	2	»	2	»
46—50	»	»	1	»	1	»
1548 tdr. land		443 familier	1018 tdr. 222 fam.		530 tdr. 221 fam.	

Deler man imidlertid disse 443 familier op på en anden måde, nemlig i polsk/polske ægtepar og polsk/danske, viser det sig, at der er ret stor forskel på, hvor langt de er nået. Som man kan se i tabellens to bagerste kolonner, når de »blandede familier« ikke over 30 tdr. land, og regner man gennemsnittet ud i de to grupper, viser det sig, at de 222 polsk-polske familier i gennemsnit havde ca. 4,6 tdr. land, medens de dansk-polske kun havde 2,4 tdr.

Om dette skyldes forskel i dygtighed og energi eller om det simpelthen skyldes, at mange af de danske mænd, der giftede sig med polske piger var udprægede *landarbejdere*, uden interesse for selv at erhverve jord, medens polske mænd var bondebørn med jordkøb som vigtigste mål, skal jeg ikke kunne afgøre.

Som nævnt er de fleste idag pensionister, og mange har solgt deres gårde eller steder, eller de er overtaget af børnene. Idag bor der mange polske familier, enlige og enker i byerne på Lolland-Falster — men man må ikke deraf drage den slutning, at de endte som byfolk. Når Nakskov er den kommune i Maribo amt i hvilken der bor flest personer født i Polen, og når Nykøbing er nr. 2, så skyldes det, at det er landmænd, der har solgt deres jord og er flyttet ind til byen, fordi der er mange fordele for-

Flid og nøjsomhed er egenskaber, de polske indvandrere er berømte for. Mange års tro tjeneste belønnes her med Maribo Amts Økonomiske Selskabs medaille.

bundet med at bo i en by, når man bliver ældre — der er nærmere til alting, og nogle har også indrømmet, at den højere folkepension i byerne har spillet en rolle.

Men der er også andre end de pensionerede landmænd, der har købt hus, og inddrager vi huskøb i vurderingen af, hvordan det er gået de polske indvandrere i Danmark, viser det sig, at ikke mindre end 75 % af dem har erhvervet fast ejendom her i landet, landbrugsjord, hus med have eller i enkelte tilfælde en forretning eller et værksted.

Nationalmuseet har i sin undersøgelse koncentreret sig om de rigtige gamle indvandrere, de, der er født i Polen, og som nævnt er det ikke for tidligt, hvis man vil tale med de gamle indvandrere. Det er i virkeligheden for sent. Mange er allerede døde og begravede her i landet, og mange har svært ved at huske alle detaljer. I iveren for at få talt med de gamle, har man dog ikke helt glemt de unge, indvandrernes børn.

Nu er det imidlertid ikke så let at finde frem til disse mennesker, for de er jo født i Danmark og kan ikke findes på angivelsen af deres fødested i folketællingerne. I mange tilfælde hedder de ganske almindelige danske navne, nemlig når faderen er dansk, og de er i det hele taget godt gemt mellem de almindelige dansk-danske — og det er de sikkert også godt tilfredse med.

For dog at få lidt at vide, har Nationalmuseets medarbejdere under samtalerne med de gamle indvandrere spurgt dem om deres børn: hvor mange de var, om de er forblevet katolske, om de er gift og med hvem, d. v. s. om ægtefællen er af dansk eller polsk oprindelse, samt om deres erhverv, stilling og bopæl i landet.

Dette materiale er endnu ikke behandlet, og det eneste man på nuværende tidspunkt kan sige om 2. generation er, at de 710 personer, der er interviewet, tilsammen har 1949 børn.

Ved senere lejlighed vil dette meget store materiale blive behandlet og resultatet offentliggjort.

Litteratur

Udover arkivalier fra Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Lolland-Falsters Stiftsmuseums arkiv, Lollands Archiv samt St. Birgittæ Kirkes arkiv i Maribo er følgende litteratur benyttet:

Arbejderen. 3. Aarg. Nr. 34. København 1907.

Beretning fra Indenrigsministeriet om det offentlige Tilsyn med Anvendelsen af udenlandske Arbejdere 1909—18. København.

P. Drachman & L. Estrup: De danske Sukkerfabrikker 1872—1922. København 1922.

P. K. Harmer: Biskop Josef Brems. København 1945.

Oscar I. Janowski: Nationalities and National Minorities. New York 1945.

Klar: Polakkerne i Danmark og deres præst, H. Deutscher. København 1963.

J. Klessens: Mine polakminder fra Lolland-Falster. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog XXXVI. Nykøbing 1949.

V. Kolbye: Svensk og polsk Arbejdskraft til Lolland-Falsters Roemarker. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog XXXVII. Nykøbing F. 1950.

K. Kräger: Die Sachsengängerei. Berlin 1890.

J. B. Metzler: Biskop Johannes von Euch. København 1910.

Rigsdagstidende 1907. København.

Henri-Jean Sinicki: Le Problème de l'Emigration Polonaise. Nancy 1938.

Chr. Sonne: Landbrugets Forsyning med Arbejdskraft, Dansk Forening for Socialpolitik, vol. I. København 1915.

Statistisk Årbog. København.

F. Stutzke: Preussengängerei russisch- und galizisch-polnischer Arbeiter. Neudam 1903.

W. Stys: The Influence of Economic Conditions on the Fertility of Peasant Women. Population Studies vol. XI. June 1957. London 1957.

W. I. Thomas and Fl. Znaniecki: The Polish Peasants in Europe and America I—II. New York 1927.

G. Wiinggaard: Polske dage. København 1928.

Jerzy Zubrzycki: Polish Immigrants in Britain. The Hague 1956.

Bilag 1.

ARBEITS-KONTRAKT

Der Vorschnitter oder Aufseher .....
aus ..... Kreis ..... und sämtliche
unterzeichneten Arbeiter schliszen nachstehenden Arbeits-Vertrag
und bescheinigen denselben durch ihre Namens-Unterschriften.

pgr. 1.

Die unterzeichneten Arbeiter verpflichten sich, dem Vorschnit-
ter bezw. Vorarbeiter, Aufseher ..... als auch .....
gegenüber vom *Anfangs April 1906* ab, bis zum Herbst desselben
Jahres, bis alle Feldarbeiten beendet sind, auf deren Feldern zu
arbeiten und gute, ordentliche Arbeit zu liefern.

pgr. 2.

Die Arbeitszeit im Tagelohn ist von 5 $\frac{1}{2}$ Uhr früh bis 7 Uhr
Abends, wobei eine halbe Stunde zum Frühstück, eine Stunde
zum Mittag und eine halbe Stunde zum Vesper bewilligt wird.
Auf Verlangen muss auch des Abends später gearbeitet werden
und wird dann den Mädchen und Burschen die Stunde mit 15 Pf.,
den Männern jedoch die Stunde mit 20 Pf. vergütet.

pgr. 3.

Die Leute erhalten dagegen freie Fahrt zur Hin- und Rückreise,
freie Wohnung, Oel, Lampen, Brennmaterial, Waschgefäß zur Rei-
nigung ihrer Sachen, während ihres Aufenthaltes in .....
das nötige Nachtlager, eine Strohmratze, ein Strohkissen und pro
person eine wollene Decke; zwei Personen erhalten eine Kiste zur
Aufbewahrung ihrer Kartoffeln und folgende Lohnsätze: Bei Tage-
lohn von 5 $\frac{1}{2}$ Uhr früh bis 7 Uhr Abends erhalten die kräftigen
Männer, die alle Arbeiten machen können, die in der Wirtschaft
vorkommen, 1 Mark 60 Pf. pro Tag; die Mädchen 1 Mark 20 Pf.
pro Tag; die Burschen 1 Mark 40 Pf. pro Tag; die Burschen, wel-
che beim Gespann beschäftigt werden können, erhalten - Mark
- Pf. pro Tag; in der Ernte dagegen, und zwar auf die Dauer von
5 Wochen, die Männer 2 Mark - Pf. pro Tag; die Mädchen und
Burschen 1 Mark 50 Pf. pro Tag. Ausserdem erhält jeder Arbeiter
pro Woche ... Pfund gute Kartoffeln. Ferner erhalten die Leute
das erforderliche Handwerkszeug frei geliefert, nur Spaten und
Sense müssen dieselben selber beschaffen. *A Person 1 Liter Ma-
germilch.*

pgr. 4.

Bei Akkord-Arbeiten erhalten die unterzeichneten Arbeiter: Für Getreide zu hacken .. Mark .. Pf. pro Magdeburger Morgen, für Rübenhacken das erste Mal 2 Mark 25 Pf. pro Magdeburger Morgen, das zweite und dritte Mal je 2 Mark 75 Pf. pro Magdeburger Morgen, sowie Rübenverhauen in kleinen Büschen, auf 10 Zoll von einandern getrennt, 1 Mark 25 Pf. pro Magdeburger Morgen, für Rübenverziehen, so dasz jeder Busch auf eine Rübe zu stehen kommt 2 Mark 75 Pf. pro Magdeburger Morgen; für Anroden .. Mark .. Pf. pro Magdeburger Morgen, ist jedoch mit der Maschine angerodet, dann wird es im Tagelohn gemacht; für Kartoffeln zu hacken 2 Mark 50 Pf. pro Magdeburger Morgen, für Getreide zu hacken .. Mark .. Pf. pro Magdeburger Morgen, für Abbringen des Wintergetreides, Mähen, Binden, in Mandeln zu setzen, komplet fertig zum Abfahren, 1 Mark 75 Pf. pro Magdeburger Morgen, für Mähen des Sommergetreides 1 Mark 25 Pf. pro Magdeburger Morgen, für dasselbe zu binden, in Mandeln zu setzen .. Mark .. Pf. pro Magdeburger Morgen, sehr starkes oder Lager-Getreide wird entsprechend höher bezahlt. Ferner für Gras-, Klee-, Esparsette- und Luzerne Mähen .. Mark .. Pf. pro Magdeburger Morgen. Beim Rübengraben wird der Magdeburger Morgen in sogenannte kleine Berge geworfen und mit Blättern bedeckt, mit 4 Mark 50 Pf. bezahlt, für Rüben, die eingemietet werden, auf je einen halben Morgen eine Miete, gut gepackt, mit .... Fusz Erde beworfen, .. Mark .. Pf. pro Magdeburger Morgen.

Für Rübenmieten-Andecken wird .... Lohn bewilligt, für Kartoffelgraben und -aufsammeln wird der Zentner mit .. Pf. bezahlt.

pgr. 5.

Die Kosten der Herreise, etwa 25 Mark - Pf. werden den Leuten in den ersten 12 Wochen, zur Sicherheit der Herrschaft, abgezogen; dieselben werden aber nach Ablauf dieses Vertrages und zwar an jeden, der denselben, sowie pgr. 7 befolgt hat, bei der letzten Löhnung wieder der zurückerstattet.

pgr. 6.

Jeder Arbeiter musz das 16-te Lebensjahr überschritten haben und ist verpflichtet, sich ein Führungsattest oder Arbeitsbuch, von seiner Ortsbehörde ausgestellt, mitzubringen. Sämtliche Arbeiter erhalten während ihres Hierseins bei vorkommenden Krankheiten freien Arzt und Medizin von der Herrschaft gewährt und hat dann jeder pro Woche .. Pf. zur .... Krankenkasse zu zahlen. Bei vorkommender Krankheit wird wom .. -ten Tage an pro Tag .. Pf. Krankengeld gezahlt.

pgr. 7.

Wer von den Leuten ohne nachweisliche Krankheit, oder aus sonst unbegründeter Ursache zu der ihm aufgetragenen Arbeit nicht erscheint, wiederholte Arbeitsverweigerungen gegen den Arbeitgeber, dessen Stellvertreter, sowie den Vorschnitter bzw. Vorarbeiter und den ihm beigeordneten Aufseher, schlechtes Betragen, Trunksucht, lüderliche Lebensweise, nächtliches Umhertreiben, Stehlen, Verunreinigung der Wohn- und Schlafzimmer, sowie der äusseren Umgebung des Arbeitshauses, ferner das Nichtbefolgen der vorgeschriebenen Hausordnung, die der Vorschnitter bzw. Vorarbeiter oder Aufseher zu überwachen hat, wird mit Geldstrafe oder sofortiger Entlassung aus der Arbeit bestraft. Derselbe hat dann weder für die Her- noch Rückreise Entschädigung zu beanspruchen.

pgr. 8.

Die Auslöhnung der Arbeiter geschieht wöchentlich des Sonnabends oder Sonntag durch den Vorschnitter bzw. Vorarbeiter oder Aufseher. Dieser Vertrag ist in zwei gleichlautenden Exemplaren vollzogen worden und von dem Arbeitsgeber wie den Arbeitnehmern durch Namensunterschriften als bindend anerkannt.

(Undertegnet af Aufseheren)

Listen over arbejdernes navne er ikke udfyldt.

Lønsatser o. l., der er blevet indføjet med pen i kontrakten, rimeligvis i forbindelse med sammes undertegnelse, er i nærværende afskrift antydet med *kursiv*.

Foreningen
for
Tilvejebringelse af Arbejdskraft
for
Landbruget i Danmark
 Reventlowsgade 26,
 København B.

ARBEJDSKONTRAKT

Mellem nedenstaaende Arbejdsgiver

Poststation .....

Banestation .....

og samtlige undertegnede Arbejdere sluttet følgende Arbejdskon-
 trakt, hvilket bekræftes ved Parternes Underskrifter.

Pgr. 1.

Undertegnede Arbejdere forpligter sig overfor Arbejdsgiveren eller dennes Befuldmægtigede til at udføre Landbrugsarbejde paa Arbejdsgiverens Ejendomme fra .. 19.. indtil i Efteraaret alle Markarbejder ere sluttede og til at udføre Arbejdet godt og ordentligt.

Pgr. 2.

Enhver Arbejder maa være fyldt 16 Aar og medbringe Pas eller Arbejdsbog, som skal være udstedt af Øvrigheden.

Svangre Arbejdersker maa ikke rejse med.

Pgr. 3.

Folkene faar fri Rejse fra deres Lands Grændse til Arbejdsstedet og tilbage. Endvidere fri Lægehjælp, fri Medicin, Bolig med adskilte Soverum for Mænd og Kvinder, Belysning og Brændsel, Kar til Vaskning af Tøj, Sengested til 2 Personer med Halm-madras, Halm-pude og 2 Uldtæpper til hver Seng. Hver Person

faar ugentlig 12½ Kilo gode Kartofler samt 1 Litr. skummet Mælk dagligt. Hver to Personer faar en Kasse til Opbevaring af deres Kartofler.

Daglønningen er følgende:

	Dansk Kr. Ø.	Tysk M. Pf.
1) Kraftige Mænd, som kan udføre alt paa Gaarden forefaldende Arbejde pr. Dag ...	1,50	1,68
2) Karle, naar de er over 22 Aar pr. Dag ...	1,40	1,57
3) — fra 18—22 Aar - -	1,30	1,46
4) Kvinder - -	1,15	1,30
5) Drengene - -	1,15	1,30

I Høsten — et Tidsrum af 5 Uger — er Daglønningen:

1) Kraftige Mænd pr. Dag	2,00	2,24
2) Karle over 22 Aar - -	1,85	2,08
3) — fra 18—22 Aar - -	1,65	1,85
4) Kvinder - -	1,50	1,68
5) Drengene - -	1,50	1,68

Pgr. 4.

Den sædvanlige Arbejdstid paa Dagløn varer fra 6 Morgen til 7 Aften med ½ Time Frokost, 1½ Time Middag og ½ Time Middag, men Arbejderne maa forøvrigt rette sig efter Gaardens Skik og Brug, naar Arbejdstiden ikke overskrider nævnte Timeantal.

Naar Arbejdsgiveren forlanger Overarbejde udført, maa Arbejderne være villige hertil mod følgende Timebetaling:

- 1) Mænd og Karle pr. paabegyndt Time 18 Øre = 20 Pf.
- 2) Kvinder og Drengene - - - 14 - = 16 -

Arbejderne have samme Ret til Frihed paa Landets Søn- og Helligdage som Landets Arbejdere og desuden paa følgende særlige katolske Helligdage:

25. Marts, Maria Bebudelsesdag.
- 2den Torsdag efter Pinse, Kristi Legemsfest.
29. Juni, Peter og Paul.
15. August, Maria Himmelfart.
8. September, Maria Nedkomst.
1. November, Allehelgenes Dag.
8. December, Maria Undfangelse.

Pgr. 5.

For Akkordarbejde betales pr. Magdeburger Morgen:

	Dansk Kr. Ø.	Tysk M. Pf.
1) Sædhakning	2,50	2,80
2) Sukkerroer:		
Langhakning	2,00	2,24
Første Udtynding med Lugehakning	3,56	4,00
Anden - - -	3,00	3,40
Tredie - - -	2,67	3,00
Optagning, Afpudsning og Tildækning med Blade	9,00	10,00
Ere Roerne løspløjede, da 2 Kr. mindre pr. Morgen. Ovenstaaende beregnet efter 18 Tommers Afstand; forholdsvis mere for mindre Af- stande.		
3) Foderroer:		
Første Udtynding med Lugehakning	3,00	3,40
Anden - - -	2,75	3,08
Tredie - - -	1,50	1,68
Optagning, Afpudsning og Tildækning med Blade	5,00	5,60
4) Kaalrabi eller Turnips:		
Udtynding og Hakning een Gang	3,00	3,40
Optagning, Afpudsning og Tildækning med Blade	5,00	5,60
5) Cikorierødder:		
Første Nedhakning	2,50	2,80
Første Udtynding	7,00	7,84
Anden -	2,50	2,80
Optagning, Afpudsning og Tildækning med Blade	7,00	7,84
En Magdeburger Morgen = 6480 Kvadrat Al. 1 Td. Land = 2,16 Morgen.		
6) Kartoffler:		
Optagning og Sankning pr. Centner 12 Øre = 13 Pf.		

Pgr. 6.

Udgiften til Udrejsen Kr. 24 kan de første 8 Uger trækkes fra Folkenes Løn af Arbejdsgiveren, for at sikre denne, men ved Tjenestetidens Udløb betales den tilbage ved sidste Afregning sam-

men med Pengene til Hjemrejsen Kr. 21. Denne Udbetaling, der om ønskes kan ske i tysk Mønt, finder Sted personligt til enhver, som har holdt sig Kontraktens Bestemmelser efterrettelige. Bortgang fra Tjenesten uden retmæssig Grund, inden Fradraget er fuldt tilendebragt, anerkendes som Bedrageri.

Pgr. 7.

Afregning sker ugentlig — Fredag eller Lørdag — direkte til Folkene ved Arbejdsgiveren eller hans Stedfortræder.

Enhver Arbejder erholder uden Betaling en Afregningsbog, i hvilken Vedkommendes Fortjeneste hver Lønningsdag indføres af Arbejdsgiveren eller hans Forvalter; hvilken Bog tilsendes Arbejdsgiveren samtidig med Arbejderens Papirer.

Pgr. 8.

Den, der ikke rettidig indfinder sig til det Arbejde, han er sat til, og ikke anfører paaviselig Sygdom eller anden gyldig Grund, den, der nægter at arbejde som forlangt af Arbejdsgiveren eller hans Stedfortræder — Forarbejderen eller Opsynsmanden — gør sig skyldig i daarlig Opførsel, er forfalden, lever usædeligt, driver omkring om Natten, stjæler, forurener Boligen eller dens Omgivelser, ikke retter sig efter den foreskrevne Husorden, som Opsynsmanden eller Forarbejderen har at vaage over, kan af Arbejdsgiveren straffes med en Mulkt paa indtil 2 Kr. hver Gang og i svære Tilfælde med Afskedigelse. I sidste Tilfælde har vedkommende Arbejder hverken Krav paa Godtgørelse for Ud- eller Hjemrejsen.

Pgr. 9.

Det er forbudt at oprette Sygekasse undtagen under Arbejdsgiverens Kontrol. Ifald den oprettes, bidrager enhver 10 Øre ugentlig. I Sygdomstilfælde faar den Syge den halve Dagløn fra og med den 4de Sygedag; ved Slutningen af Opholdet paa Gaarden bliver det hele tiloversblevne Beløb fordelt ligeligt imellem de Bidragydende inden Afrejsen.

Salg af Øl og Spirituosa er aldeles forbudt. Ligeledes at tvinge Folkene til at købe nogetsomhelst hos Opsynsmanden eller Forarbejderen.

Pgr. 10.

Naar Arbejdsgiveren ikke efterkommer sine Forpligtelser, eller naar Arbejderen bliver mishandlet, kan Kontrakten opløses, hvorved den paagældende Arbejder faar udbetalt Kautionen (pgr. 6) og Hjemrejsepengene, dog maa Arbejderne blive ved deres Ar-

bejde, til dette Spørgsmaal har faaet sin endelige Afgørelse ved de paagældende Konsulater.

Pgr. 11.

Paa Gaarde, hvor der ikke bor Opsynsmand eller Forarbejder med Hustru, besørges Boligens Rengøring og Kogning af Middagsmaden af Arbejderskerne selv, hvorfor een daglig møder 1 Time senere paa Arbejde om Morgenen og forlader dette 1 Time tidligere om Middagen uden Fradrag i Lønnen. Ved et større Antal Arbejdere forlænges dette Tidsrum i Forhold til Antallet.

Denne Kontrakt er udfyldt i to ligelydende Exemplarer og ved Navns Underskrift anerkendt som bindende, saavel for Arbejdsgiveren som for Arbejderne.

Som Arbejdsgiver:
(underskrift)

Note:

Saaframt nogle af de polske Folk skulde ønske at blive Vinteren over i Danmark, kan de ved Henvendelse til Foreningens Kontor (Reventlows-gade 26, København) faa anvist gode og vellønnede Pladser.

Derefter følger en Liste over Arbejdernes For- og Efternavn m. m. underskrevet af hver enkelt Arbejder).

Bilag 3.

Autoriseret af det kongelige danske
Indenrigsministerium i Henhold til
Lov af 21. August 1908 om uden-
landske Arbejders Anvendelse i Dan-
mark og det offentliges Tilsyn dermed

Arbejdskontrakt for polske og andre udenlandske Vandrearbejdere i Danmark.

Forarbejdere	
Mænd	
Giftede Kvinder	
Piger	
Karle	
Store Drengene ..	
Mindre Drengene	
Ialt	

Mellem undertegnede Arbejdsgiver .....

paa .....

Poststation .....

Jernbanestation .....

og samtlige undertegnede Arbejdere er der afsluttet følgende Arbejdskontrakt, som bekræftes ved Parternes Underskrifter:

§ 1.

Undertegnede Arbejdere forpligte sig overfor Arbejdsgiveren eller dennes Stedfortræder, til at udføre Landbrugsarbejde paa Ejendommen ..... fra ..... 19.., indtil i samme Aars Efteraar alle Markarbejder ere sluttede, dog ikke udover 15. December. Arbejderne forpligte sig til at udføre Arbejdet godt og ordentligt.

§ 2.

Enhver Arbejder maa være fyldt 16 Aar og medbringe en af Hjemlandets Øvrighed udstedt Legitimation.

Svangre Arbejdskvinder maa ikke afslutte Kontrakt.

§ 3.

Der tilkommer enhver Arbejder fri Rejse fra Hjemlandets Grænse til Arbejdsstedet og tilbage til Hjemlandets Grænse. Arbejdsgiverens Udgift til hver Arbejders Udrejse .. Kr. kan han i de første 10 Uger i ugentlige Afdrag fradrage ved Udbetalingen af den paagældendes fortjente Arbejds løn for at tjene til Sikkerhed for Arbejdsgiveren, men ved Kontrakttidens Udløb udbetales — ved sidste Afregning — det saaledes tilbageholdte Lønbeløb til Arbejderen personlig uden Afkortning. Ved samme Afregning udbetaler Arbejdsgiveren til hver Arbejder personlig Rejsepenge til Hjemrejsen, der beregnes med .. Kr. for hver Arbejder; denne Udbetaling skal — om ønskes — ske i Hjemlandets eller tysk Mønt, i hvilket Fald der otte Dage forinden Afregningsdagen skal gives Arbejdsgiveren Meddelelse om, at Udbetalingen ønskes i fremmed Mønt.

I Tilfælde af Kontraktbrud fra en Arbejders Side fortaber den paagældende sin Ret til Rejsepenge (jfr. § 14).

§ 4.

Daglønnen er følgende:

	Dansk	Tysk
	Kr. Ø.	M. Pf.
1. Kraftige Mænd og Karle over 20 Aar	.....	.....
2. Kraftige Dreng, som kan følge Heste	.....	.....
3. Kvinder	.....	.....
4. Mindre Dreng	.....	.....

I Høsten — et Tidsrum af 5 Uger —
er Daglønnen:

	Dansk	Tysk
	Kr. Ø.	M. Pf.
1. Kraftige Mænd og Karle over 20 Aar	.....	.....
2. Kraftige Dreng	.....	.....
3. Kvinder	.....	.....
4. Mindre Dreng	.....	.....

§ 5.

Arbejdstiden paa Dagløn varer fra Kl. .... Morgen til Kl. .... Aften med $\frac{1}{2}$ Time Frokost, 1 Time Middag og $\frac{1}{2}$ Time Midaften.

Arbejderne maa rette sig efter Gaardens Skik og Brug, naar Arbejdstiden ikke overstiger det fastsatte Timetal og de fornævnte Spisetider iagttages. Til Middagshvilen henregnes ikke den Tid, der medgaar til Vejen fra Arbejdet til Arbejdernes Bolig og tilbage til Arbejdet.

For Overarbejde beregnes følgende Ekstrabetaling pr. paabegyndt Time:

	Dansk Øre	Tysk Pfg.
1. Mænd og Karle		
2. Kvinder og unge mandlige Arbejdere		
Søndage og fælles protestantiske og katolske samt følgende katolske Festdage, nemlig:		
25. Marts — Mariæ Bebudelsesdag		
2den Torsdag efter Pinse — Kristi Legemsfest		
29. Juni — Peter og Paul		
15. August — Mariæ Himmelfart		
8. September — Mariæ Fødsel		
1. November — Allehelgens Dag		
8. December — Mariæ Undfangelse		
ere Fridage, paa hvilke intet Arbejde finder Sted.		

§ 6.

For Akkordarbejde betales pr. Magdeburger Morgen¹⁾:

	Dansk Kr. Ø.	Tysk M. Pf.
1. Sædhakning		
2. Sukkerroer:		
Langhakning		
Første Udtynding med Lugehakning		
Anden - - -		
Tredie - - -		
Optagning, Afpudsning og Tildækning med Blade		
Ere Roerne løspløjede, da .... Kr. mindre pr. Magdeburger Morgen. Priserne regnes efter 18" Afstand mellem Rækkerne; for mindre Afstand betales forholdsvis mere.		
3. Foderroer:		
Første Udtynding med Lugehakning		
Anden - - -		
Tredie - - -		
Optagning, Afpudsning og Tildækning med Blade		

4. Kaalrabi og Turnips:

Udtynding og Hakning en Gang .....
 Optagning, Afpudsning og Tildækning
 med Blade .....

5. Cikorierødder:

Første Nedhakning .....
 Første Udtynding .....
 Anden - .....
 Optagning, Afpudsning og Tildækning
 med Blade .....
 Alt pr. Magdeburger Morgen.

6. Kartoffler:

Optagning og Sankning pr. Centner. ....

---

1) 1 Magdeburger Morgen = 6480 Kvadrat Alen = 8640 løb. Alen eller
 5417 løb. Meter ved 18" Afstand.

§ 7.

Afregning sker ugentlig — Fredag eller Lørdag — direkte til hver enkelt Arbejder ved Arbejdsgiveren eller hans Stedfortræder.

Enhver Arbejder erholder uden Betaling en af det danske Indenrigsministerium autoriseret Afregningsbog, i hvilken det hver Lønningsdag af Arbejdsgiveren eller hans Stedfortræder skal indføres, hvad Arbejderen har fortjent i Arbejdsløn, og hvad der er ham udbetalt. Arbejderen er berettiget til selv at opbevare sin Afregningsbog og til ved Hjemrejsen at medtage samme.

§ 8.

Foruden den kontante Pengeløn tilkommer der hver Arbejder ugentlig 12 Kilo Kartoffler samt 1 Liter skummet Mælk daglig. Der overlades hver to Personer en Kasse til Opbevaring af Kartoffler.

§ 9.

Der skal af Arbejdsgiveren anvises Arbejderne en tørt og sundt beliggende Bolig, som er indrettet i Overensstemmelse med Forskrifterne i den danske Lovgivning, derunder den særlige Beskyttelseslov for udenlandske Arbejdere (jfr. Lov af 21. August 1908 § 10), hvoraf bl. a. fremhæves, at der ved Boligen skal være let Adgang til godt Drikkevand, at Boligen skal indeholde Køkken med Ovn, Spiserum samt de efter Antallet af Beboere fornødne

Soverum, at Soverum for ugifte Mænd og Kvinder skulle være fuldstændig adskilte uden indbyrdes Forbindelse, og at hvert Ægtepar skal have et særskilt Soverum.

I Soverum skulle alle Sengesteder anbringes paa Gulvet med fornødent Mellemrum og maa ikke indrettes over hinanden. Sengesteder til mere end to Personer maa ikke benyttes. Hvert Sengested skal forsynes med Madras, Pude og for hver Person 2 Uldtæpper.

Belysning, Brændsel og Vaskekar til Arbejdernes Brug leveres af Arbejdsgiveren.

§ 10.

Saafernt der ikke i den Arbejderne anviste fælles Bolig er bosat en Opsynsmand (Formand) med Hustru, eller et kvindeligt Opsyn, skal Boligens Rengøring og Kogning af Middagsmaden besørges afvekslende af de kvindelige Arbejdere selv, hvorfor en af disse daglig møder 1 Time senere paa Arbejde om Morgenen og forlader Arbejdet 1 Time tidligere om Middagen uden Fradrag i Lønnen. Ved et større Antal Arbejdere skal dette Tidsrum forlænges i Forhold til Antallet.

§ 11.

Naar en Arbejder bliver syg, er Arbejdsgiveren pligtig at drage Omsorg for, at der snarest mulig skaffes vedkommende den fornødne Hjælp, i fornødent Fald ved Tilkaldelse af Læge og Ydelse af Medicin eller Indlæggelse paa et Sygehus. Arbejdsgiveren er derhos i alle Tilfælde, hvor Sygdommen ikke skyldes utilbørligt Forhold fra Arbejderens Side, overfor det offentlige pligtig at bekoste Udgifterne ved Sygebehandlingen, derunder Lægehjælp, Medicin samt i fornødent Fald Sygehusudgifter, dog ikke udover et Tidsrum af 6 Maaneder. Det paahviler ikke Arbejdsgiveren at bekoste syge Arbejders Forplejning paa Arbejdsstedet udover det ved nærværende Kontrakt § 8 fastsatte Deputat af Mælk og Kartofler.

§ 12.

Det paahviler Arbejdsgiveren paa sin Bekostning at holde Arbejderne forsikrede mod Følger af Ulykkestilfælde saa vel ved Maskiner som under Arbejde i Landbrug, Skovbrug, Havebrug, Mejeri m. m. i Overensstemmelse med de nærmere Forskrifter i den danske Lovgivning om Arbejders Ulykkesforsikring. Ligeledes er Arbejdsgiveren pligtig at holde Arbejdernes Ejendele forsikrede mod Ildsvaade. Naar der af Indenrigsministeriet er meddelt en hele Landet omfattende Forening til Forsikring af udenlandske Arbejdere i Sygdomstilfælde offentlig Anerkendelse som

Sygekasse, er Arbejdsgiveren pligtig at forsikre sine Arbejdere i denne Sygekasse.

§ 13.

Forsaavidt der oprettes særlige Kasser (f. Eks. Forplejnings- eller Sparekasser), hvortil Arbejderne bidrage, ere Arbejderne berettigede til at kræve, at der af Arbejdsgiveren eller dennes Stedfortræder føres Kontrol med disse Kasser. Det kan ikke paalægges nogen Arbejder at indtræde i saadanne Kasser.

§ 14.

Det kan ikke paalægges Arbejderne at gøre Indkøb af nogen Art hos den medfølgende Fører eller Arbejdsformand. Det er forbudt denne at sælge spirituøse Drikke til Arbejderne.

§ 15.

Arbejdsgiveren er berettiget til at ophæve Kontrakten med en Arbejder, der uden Sygdom eller anden gyldig Grund gentagne Gange udebliver fra sit Arbejde, der nægter at udføre det ham kontraktmæssig paahvilende Arbejde, er drikfældig eller gør sig skyldig i Forbrydelser eller grove eller oftere gentagne Krænkelser af Husordenen. Vedkommende Arbejder har i saa Fald intet Krav paa Godtgørelse for Hjemrejsen, og Arbejdsgiveren kan for eventuelt Erstatningskrav i Anledning af Kontraktens Ophævelse søge Fyldstgørelse i det for Udrejsen tilbageholdte Lønbeløb (jfr. § 17).

§ 16.

Arbejderen er beretiget til at ophæve Kontrakten, hvis Arbejdsgiveren ikke efterkommer sine Forpligtelser, eller hvis Arbejderen skulde blive mishandlet af en Foresat. Den paagældende Arbejder skal i saa Fald have udbetalt det for Udrejsen tilbageholdte Lønbeløb samt de fastsatte Rejsepenge til Hjemrejsen (§ 3).

§ 17.

I Tilfælde af Tvist mellem Arbejdsgiver og Arbejdere angaaende de hver af Parterne paahvilende Forpligtelser, Kontraktens Ophævelse m. v., skal hver af Parterne henvende sig til Stedets Politimester, som da ved sin Mægling vil søge Forlig tilvejebragt; den herved fornødne sproglige Bistand bekostes af Arbejdsgiveren, for saa vidt Sagens Afgørelse gaar denne imod; i andet Fald afholdes Udgiften af det offentlige. Efter Sagens Beskaffenhed kan Politimesteren bestemme, at Arbejderne, medens Mæglingen vedvarer, skulle beholde deres Bolig og Kosttillæg hos Arbejdsgiveren uden at være pligtige til at deltage i Arbejdet, samt at Arbejderne kun kunne søge Arbejde andetsteds efter derom at

have givet behørig Meddelelse til Politiet. — I fornødent Fald træffer Retten endelig Afgørelse i Sagen.

Nærværende Kontrakt udfærdiges i to ligelydende Eksemplarer med vore originale Underskrifter og anerkendes som bindende for begge Parter, Arbejdsgiver og Arbejdere. En Genpart af Kontrakten aftrykkes og udfyldes i den autoriserede Afregningsbog (§ 7).

..... den ..... 19....

Som Arbejdsgiver:

NB. Arbejdernes Underskrifter, se næste Side.

Attestation.

Undertegnede attesterer herved som Arbejdsgiver, at der forinden den nærværende Kontrakts Underskrift er givet Arbejderne Lejlighed til personlig eller ved dertil udvalgte Tillidsmænd nøje at gennemgaa Kontraktens enkelte Bestemmelser, hvorved bemærkes, at det ifølge Lov af 21. August 1908 § 4, 2det Stykke, paahviler Arbejdsgiveren paa sin Bekostning at drage Omsorg for den nødvendige sprogkyndige Bistand, saafremt Arbejderne ikke uden Bistand ere i Stand til at gøre sig bekendt med Kontraktens Indhold.

..... den ..... 19....

Anm. I Tilfælde af, at en Arbejdsgiver lader Driften af den paagældende Virksomhed varetage af en Bestyrer eller anden Stedfortræder, kan denne paa Arbejdsgiverens Vegne underskrive nærværende Kontrakt og Attestation, medens Arbejdsgiveren dog personligt hæfter for de ham kontraktmæssig paahvilende Ydelser, saa vel som eventuelt for Skadeserstatning (Lov af 21. August 1908 § 17).

Den, der ved Løfter og anden Paavirkning retsstridig bevæger udenlandske Arbejdere til at udeblive fra eller i Utide at forlade det af dem kontraktmæssig overtagne Arbejde, straffes med en vedkommende Kommunes Hjælpekasse tilfaldende Bøde fra 50 til 1000 Kr., for saa vidt ikke højere Straf efter den almindelige Straffelovgivning maatte være forskyldt. Saadant Forhold behandles som en offentlig Politisag. Under Sagen kan der efter derom nedlagt Paa-stand tilkendes den skadelidende Arbejdsgiver Erstatning (Lov af 21. August 1905 § 15).

Streszczenie

Imigracja, oraz badania nad ruchem imigracyjnym

Przedstawiony artykuł zajmuje się imigracją polskich robotników sezonowych do Danii, której początki przypadają na ostatnie lata dziewiętnastego wieku, kiedy to rozpoczęto w Danii uprawę buraków cukrowych, oraz produkcję cukru. Imigracja rozpoczęła się po 1893r. (w latach 1874–1893 posługiwano się robotnikami sezonowymi ze Szwecji), a trwała do 1929 roku. Mimo, że mamy do czynienia w zasadzie z imigracją sezonową, część robotników pozostawała w kraju, po zakończeniu sezonu.

Artykuł zawiera zebranie dotychczasowych wyników badań, przeprowadzonych w 1963–66, przez Dział III Muzeum Narodowego, przy naukowej i technicznej współpracy Instytutu Badań Socjologicznych. Badania są finansowane ze zwykłych państwowych funduszy naukowych, oraz z funduszy badawczych Muzeum Narodowego.

Artykuł zajmuje się przede wszystkim imigrantami polskimi mieszkającymi na wyspach Lolland i Falster, ponieważ były one miejscem najliczniejszej imigracji. W innych miejscach, znajdujemy mniejsze grupy imigrantów polskich, przede wszystkim zaś, tam, gdzie uprawia się buraki cukrowe, lub gdzie sezonowo potrzebna jest większa ilość robotników (cegielnie, lub praca przy torfie). Koncentrację polskich robotników sezonowych obrazują oficjalne źródła statystyczne z 1911 roku, zgodnie z którymi, polscy robotnicy sezonowi stanowili 3,8% ogółu robotników rolnych w skali krajowej, podczas gdy na dwu wspomnianych wyspach, będących jednym okręgiem administracyjnym, stanowili 27,8% ogółu robotników rolnych.

Zbiorcą liczbę imigrantów jest bardzo trudno ustalić, jako że ruch imigracyjny trwał w ciągu ok. 35 lat. Źródła świadczą, że mamy do czynienia z ruchem o dość umiarkowanych rozmiarach. Spis ludności z roku 1921, (ruch imigracyjny trwał jeszcze, choć znacznie ograniczony), podaje 7,568 osób urodzonych w Polsce, spis z roku 1930, (w rok po całkowitym ustaniu ruchu), notuje – 5,242 osób urodzonych w Polsce, w 1940, (w ostatnim roku, za który mamy tego rodzaju dane) - 4,885 osób.

Badania mają w części charakter historyczno-archiwalny, w części zaś opierają się na materiałach z wywiadów, które rejestrują ustną tradycję oraz rzeczywisty stan rzeczy w dniu dzisiejszym. Artykuł zajmuje się przede wszystkim wynikami badań historycznych, natomiast wyniki blisko 700 wywiadów przeprowadzonych na Lolland-Falster, będą użyte w zakresie,

właściwym dla historycznego ujęcia ruchu imigracyjnego i losów imigrantów. Przedstawione materiały nie są analizą socjologiczną, która znajduje się dopiero w przygotowaniu i będzie obejmowała Lolland-Falster oraz próby z innych okręgów.

Tło i przyczyny ruchu imigracyjnego.

Imigracja polskiej ludności wiejskiej do Danii nie była zjawiskiem odosobnionym, wprost przeciwnie, jedynie małą częścią wielkiego strumienia migracji przecinającego środkową Europę i zwanego Sachsengängerei, od pierwotnego miejsca docelowego – Saksonii. Nędza i bezrobocie były zjawiskami powszechnymi w ówczesnej Polsce, a zwłaszcza w zaborach austriackim i rosyjskim. Przemysł był zbyt słabo rozwinięty by miasta mogły dać pracę wychodźcom z nadmiernie przeludnionych wsi. Zacofane rolnictwo, rujnowane ciągłym rozdrabnianiem gospodarstw chłopskich przez dziedzicznie, nie mogło wyżywić rosnącej ludności. Bieda w połączeniu z prześladowaniami religijnymi i politycznymi zmusiła miliony Polaków do emigracji w różne strony Europy i świata.

Imigracja do Danii i pld. Szwecji była sezonową emigracją zarobkową i nie spotykamy tutaj właściwych emigrantów politycznych. Mamy do czynienia z małym, północnym odgałęzieniem sezonowych migracji, które rozpoczęły się, wraz z początkami uprawy roślin przemysłowych, wprowadzanej na większą skalę na plantacjach w Niemczech, a które okresami dochodziły do 5–6-ciu milionów osób.

Gdy w roku 1872 powstały w Danii pierwsze cukrownie zaistniał brak siły roboczej potrzebnej do uprawy buraków cukrowych. W związku z tym, już w 1874 roku, rozpoczęto importowanie robotników sezonowych ze Szwecji. Kiedy w roku 1893 rozszerzono uprawę buraków cukrowych, zaczęto naśladować niemieckie Sachsengängerei i cukrownie powierzyły rekrutację siły roboczej, zawodowo trudniącym się tym, niemieckim przedsiębiorcom zwanym aufseher'ami. Przystąpiono wtedy do importu do Danii polskich robotników sezonowych, których większość stanowiły młode dziewczęta. W latach poprzedzających wybuch pierwszej Wojny Światowej, w czasie gdy import siły roboczej był największy, dochodził do 12–13-tu tysięcy osób rocznie.

Wybuch I Wojny Światowej przeszkodził robotnikom sezonowym w powrocie do domu i w niemłym stopniu przyczynił się do tego, że wielu z nich pozostało w Danii na stałe. Wojna stworzyła także okazję dla dalszej rekrutacji siły roboczej, duńscy przedsiębiorcy sprowadzali robotników z obozów wysiedleńców w Austrii i Węgrzech. Dlatego też można, z dużą dozą słuszności traktować poważną część imigrantów jako uciekinierów wojennych. Odnosi się to przede wszystkim do tych, którzy mieszkają w północnym Szlezewiku, który do 1920 był pod niemiecką administracją. Polscy robotnicy którzy przybyli do czterech okręgów północnego Szlezewiku rekrutowali się między innymi spośród jeńców cywilnych t.z.n. osób, które z powodu przynależności państwowej, (zabór rosyjski), zostali internowani w Niemczech. Odesłani do robót w północnym Szlezewiku, pracowali razem z jeńcami wojennymi z Francji i Rosji.

Warunki pracy i ochrona prawna.

Jak wspomniano mamy do czynienia z robotnikami sezonowymi, którzy byli rekrutowani i zbierani w Polsce. Podpisywali oni kontrakt z przedsiębiorcą zawodowo trudniącym się rekrutacją najemnej siły roboczej (aufseher'em), który z kolei miał umowę z pracodawcą na sprowadzenie określonej ilości robotników rolnych.

Procedura ta sprawiała, że pracodawca nie miał właściwie kontaktu z robotnikami, których zatrudniał, a wszystko odbywało się za pośrednictwem dwujęzycznego najemcy (aufseher'a), mówiącego z reguły po polsku i niemiecku, co prowadziło do wykorzystywania i oszukiwania robotników. Wśród nadużyć, które spowodowały protesty i krytykę były między innymi: oszustwa przy obliczaniu dniówki, podstępne próby pośrednictwa w handlu artykułami żywnościowymi, złe warunki mieszkaniowe niedotrzymywanie kontraktów i stan faktycznego braku ochrony prawnej, w którym znajdowali się robotnicy sezonowi, z uwagi na brzmienie samych kontraktów.

W jakim zakresie zdarzały się nadużycia i złe traktowanie trudno dzisiaj ustalić. Źródła historyczne przekazują przede wszystkim skrajne wypadki (dokumenty sądowe), lub pochodzą od osób lub instytucji, które miały interes polityczny w ich przejawieniu. Niemniej jednak istnieje raport z badań przeprowadzonych w 1907r przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, który zawiera krytykę stosunków w dziedzinie zatrudnienia robotników sezonowych. Materiały te zgadzają się w tonie, z opowiadaniem dotyczącym krzywdzących warunków pracy, które dziś jeszcze, można usłyszeć z ust starszych imigrantów. Protesty przeciwko stosowanemu systemowi zatrudnienia, z udziałem niemieckich najemców (aufseher'ow), jako pośrednikami w zatrudnianiu pracowników sezonowych, oraz przeciwko »niemieckim kontraktom«, podnosiły się w szeregach duńskiej socjaldemokracji, a także w kręgach pracodawców. Kościół katolicki, który był początkowo jedyną organizacją, która zajmowała się akcją socjalną wśród robotników sezonowych dołączał się przez swoich księży do wspomnianych protestów. Jako rezultat tych głosów krytyki, została wydana w 1908 roku ustawa o zatrudnieniu robotników cudzoziemskich. Zabezpieczała ona pewne uprawnienia dla robotników sezonowych, które nie dotyczyły jednak kwestii wysokości wynagrodzenia. W 1912r. wprowadzono pewne poprawki do ustawy.

Ustawa zlecała podpisywanie kontraktów między pracodawcą i pracownikiem, według formy autoryzowanej przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, oraz wprowadzenie autoryzowanych ksiąg rachunkowych. Ponadto ustawa zlecała wprowadzenie ubezpieczenia dla robotników sezonowych na wypadek choroby lub nieszczęśliwych wypadków. Ochronę prawną robotników, rozszerzono przez zakaz wprowadzania do kontraktów postanowień, dających pracodawcy, lub jego przedstawicielowi, uprawnienia do karania robotników grzywną za niesumienność i wykroczenia w pracy. Policja została wyznaczona do pośredniczenia w konfliktach ze stosunku pracy, oraz dopilnowania wprowadzenia w życie postanowień kontraktów o pracę, jak i wykonania ustawy, w zakresie poprawy warunków mieszkaniowych pracowników sezonowych. Wreszcie, ustawa zagwarantowała robotnikom sezonowym dostęp

do sądów duńskich w sprawach spornych, oraz możliwość zwolnienia z pracy, w czasie niektórych katolickich świąt kościelnych, które nie są w Danii dniami wolnymi od pracy.

Większość imigrantów, z którymi przeprowadzono wywiady, przyjechała do Danii po roku 1908 tzn. już po wprowadzeniu w życie wspomnianej ustawy. Dlatego wspomnienia rejestrowane przez wywiady nie dotyczą tych naprawdę złych czasów. Niemniej jednak, na pytanie: »Kto, przede wszystkim, w dawnych czasach, źle traktował robotników sezonowych?« – 41% odpowiedzi brzmi: aufseher'owie. Duńscy rządcy-16%, gospodarze, chłopci duńscy-14% odpowiedzi.

Jest jeszcze inny powód, który utrudnia ustalenie, jak źle, naprawdę były warunki życia Polaków w owych czasach. Po wybuchu II Wojny Światowej, z obawy przed niemieckimi władzami okupacyjnymi, polski vice-konsul w Nakskov, ksiądz katolicki w Maribo i prezes Zarządu Głównego Związku Polaków w Danii zniszczyli posiadane przez siebie archiwa, które rzuciły szczególnie źle światło na niemieckich aufseher'ów.

Pochodzenie społeczne i imigrantów.

Przeprowadzone wywiady zawierają informacje dotyczące podłoża społecznego imigracji. Największa ilość imigrantów pochodzi z byłego zaboru austriackiego (76%), 20% pochodzi z byłego zaboru rosyjskiego, a tylko nieliczni, z byłego zaboru pruskiego. 71% imigrantów jest pochodzenia chłopskiego, (drobne gospodarstwa rolne), 11%-stanowią dzieci robotników rolnych, 8%-dzieci drobnych kupców i rzemieślników wiejskich. Większość z osób badanych pochodzi z regionu Krakowskiego, z terenów położonych wzdłuż linii kolejowej Kraków – Lwów, oraz z zachodniej części byłego zaboru rosyjskiego.

Jezeli chodzi o zakres uczęszczania do szkoły występują wyraźne różnice pomiędzy osobami pochodzącymi z zaboru austriackiego i rosyjskiego. Wśród osób pochodzących z zaboru austriackiego, 51% ukończyło 5, lub więcej klas szkoły podstawowej, a 20% w ogóle nie chodziło do szkoły. Wśród osób pochodzących z zaboru rosyjskiego, 7% ukończyło 5, lub więcej klas szkoły podstawowej, a 53% w ogóle do szkoły nie uczęszczało. Jedyne 32 osoby, na ogólną liczbę 710, posiadało rozpoczęte, lub ukończone wykształcenie fachowe (wszystkie 32 osoby w zakresie ogólnego rzemiosła).

Związki imigracji polskiej z Sachsengängerei ilustruje fakt, że 37% z osób badanych było na robotach w Niemczech, (pojedyncze osoby, także w innych krajach np. we Francji, Szwecji).

Wiek imigrantów, w momencie przybycia do Danii, przedstawia się, na podstawie wywiadów, następująco: 56% było pomiędzy 16–20 - tym rokiem życia, 24% było powyżej 20 lat, 20% było poniżej 16 lat. Ostatnia grupa obejmuje, tak dzieci, które przyjechały z rodzicami, jak i dziewczęta i chłopców, którzy, pomimo że byli za młodzi, aby otrzymać kontrakt, przyjechali na fałszywy, lub pożyczony paszport.

Kontakt kulturowy

Przeprowadzone wywiady zawierały próbę odpowiedzi na pytanie, co było najbardziej obce dla imigrantów i do czego najtrudniej było się im przyzw-

czaić, po przybyciu do Danii. Otrzymanym informacjom nie można przypisywać nadmiernej wartości, ponieważ są one próbą rekonstrukcji, wspomnieniami wrażeń, które były reakcją na zdarzenia z przed półwiecza.

Przy omawianiu kontaktu kulturowego należy wziąć pod uwagę, że mamy do czynienia z dwoma kulturami wiejskimi, polską i duńską, obydwoma chrześcijańskimi i obydwoma wyrastającymi ze wspólnych europejskich tradycji. Należy także wziąć pod uwagę, że wielu z imigrantów znalazło się po raz pierwszy w życiu poza kręgiem rodziny, poza własną wsią i dlatego „już sam fakt opuszczenia domu i przebywania we wspólnych barakach, razem z innymi młodymi ludźmi, musiał stanowić niecodzienną sytuację.

Odpowiedzi na wspomniane pytania odzwierciedlają, szereg drobnych różnic kulturowych, jak różnice w ubiorze, w tradycjach kulinarnych, w sposobach uprawy roli, w zabudowie wsi (brak zwartej zabudowy wsi), a także różnice w krajobrazie, (przede wszystkim morze, do którego byli nieprzyzwyczajeni). Różnice, między aktywnym, katolickim środowiskiem w kraju i obojętnym protestanckim środowiskiem w Danii, gdzie ludzie nie mają skrupułów pracując w niedzielę, również rzucały się imigrantom w oczy. Nie można pominąć, przy omawianiu różnic, trudności, które nastroczało imigrantom – katolikom wykonywanie praktyk religijnych (mała liczba kościołów).

Awans społeczny imigrantów polskich w Danii.

Wywiady ustalają status społeczny, który osiągnęli imigranci polscy w Danii przed przejściem na emeryturę (90% osób badanych, stanowili w 1966r. emeryci).

W momencie przyjazdu do Danii imigranci posiadali pozycję społeczną najniższą z możliwych: obcy, źle płatni, bezdomni, niewykwalifikowani, związani kontraktami robotnicy rolni.

Powszechna opinia Duńczyków przecenia z pewnością awans społeczny grupy emigrantów. Wielu z nich nabyło gospodarstwa, ale nie tak wielu, jakby można przypuszczać, słysząc pochodzące od Duńczyków opowiadania o tym: »... , że Polacy wykupili wszystkie małe gospodarstwa w czasie kryzysu w 1920–30«.

Z przeprowadzonych wywiadów wynika jasno, że awans społeczny imigrantów można mierzyć wyłącznie faktem zakupu ziemi. Chodzi bowiem o grupę, która prawie wyłącznie, była nastawiona na pracę w rolnictwie.

26% z osób badanych zostało właścicielami gospodarstw rolnych: 118 z 443 rodzin, nabyło gospodarstwa o obszarze 1–50 tønder land. (1 tønder land = ca. 0,5 ha.)

Wśród 443 rodzin, 146 stanowią małżeństwa polskie, a 169 małżeństwa mieszane. W omawianej grupie rodzin, małżeństwa czysto polskie osiągnęły przeciętny areal posiadanych gospodarstw wyższy, niż małżeństwa mieszane, (odpowiednio 4,6 tønder land i 2,4 tdr.). Pytanie, czy różnica ta, spowodowana jest tym, że polskie rodziny były bardziej pracowite i oszczędne, niż mieszane, czy też z uwagi na przywiązanie do tradycyjnych wzorów postępowania, wyniesionych z rodzinnej wsi, widziały swój główny cel w posiadaniu ziemi, podczas gdy duńscy mężczyźni w małżeństwach mieszanych, (tylko w dwu

wypadkach małżeństw miesnych mąż był Polakiem), byli typowymi robotnikami rolnymi, niezainteresowanymi w posiadaniu ziemi, nie znajduje jednoznacznej odpowiedzi w zebranych materiałach.

Wywiady przynoszą część informacji o stosunkach między imigrantami, a ludnością duńską. Upływ czasu sprawia jednak, że informacje te należy traktować bardzo ostrożnie. Stosunki między grupami społecznymi, oraz tarcia powstające w momencie spotkania obcych etnicznie grup, co miało miejsce w omawianym przypadku, trudno jest badać przy użyciu techniki wywiadów, a tym bardziej, gdy interesujące wydarzenia rozgrywały się przed pięćdziesięciu laty.

Dyskryminacja miała niewątpliwie miejsce. Ale, czy była to dyskryminacja Polaków, wyłącznie jako »obcych«, lub wyłącznie jako ludzi posiadających niższą pozycję społeczną, trudno jest dzisiaj powiedzieć. Fakt, że zaistniała potrzeba ochrony prawnej wskazuje, że różnice w traktowaniu posiadały znaczne rozmiary.

Złe traktowanie, polegające na kpinach, obraźliwych przewiskach, upokarzających żartach, wskazuje na tarcia jakie miały miejsce między dwoma najbardziej konkurującymi grupami – polskimi imigrantami i duńskimi robotnikami rolnymi. Na pytanie: Kto dokuczał polskim robotnikom rolnym? – 24% odpowiedzi wskazuje towarzyszy pracy, 41% odpowiedzi wymienia dzieci i młodzież, a 23% odpowiedzi wymienia obydwie grupy. Dane te dotyczą całego okresu pobytu w Danii, a także i tego, czy imigranci kiedykolwiek spotkali się z szykanami. Na pytanie, czy ten rodzaj traktowania istnieje aż do dzisiaj, (1965–66) – 19% odpowiedziało: tak, 63% -nie, 9% -nie wiem, a reszta nie odpowiedziała na pytanie.

Przy badaniach nad imigracją polską poświęcono szczególną uwagę dwu instytucjom: duńskim związkom zawodowym i kościołowi rzymsko-katolickiemu.

Materiały dotyczące ruchu związkowego pochodzą przede wszystkim z dokumentów archiwalnych oraz prasy związkowej. W łonie duńskiego ruchu związkowego istniały w kwestii imigracji polskiej duże różnice zdań, pomiędzy wykształconym i odpowiedzialnym kierownictwem centralnym i zwykłymi członkami związków lokalnych. Kierownictwo ruchu związkowego kładło nacisk na solidarność klasową z imigrantami polskimi i potrzebę zapewnienia im należytej ochrony prawnej (Ustawy z 1908 i 1912 roku, oraz ugoda ze związkami pracodawców z 1920r. o zrównaniu wynagrodzenia dla robotników polskich z normami stosowanymi wobec robotników duńskich). Zwykli członkowie związków zawodowych uważali przez długi czas, że Polacy są łamistrąjkami i że powodują obniżanie płac, oraz, że sama ich obecność pogarsza warunki życiowe robotników duńskich, ponieważ odbierają im pracę. Opinie tego typu ujawnia analiza zawartości pism lokalnych, z okresu 1895–1932. Wspomniana analiza wskazuje także na zmianę nastawienia do robotników polskich, która nastąpiła ok. 1920 roku. W tym czasie związki rozpoczynają na szerszą skalę, agitację, mającą na celu wciągnięcie robotników polskich w szeregi duńskich związków zawodowych. Solidarny udział robotników polskich w dużym strajku rolnym w 1921r. wpłynął z pewnością

na zbliżenie i poprawę wzajemnego zrozumienia, między polskimi i duńskimi robotnikami rolnymi. Zaś ugoda z 1920 roku o zrównaniu płac, przyczyniła się z pewnością do złagodzenia oskarżeń o obniżanie zarobków.

Kościół rzymsko-katolicki bardzo wcześniej rozpoczął pracę wśród robotników sezonowych, posługując się w dużej części zasadami pracy misyjnej. Już w 1897r. poświęcono, pierwszy na Lolland-Falster kościół katolicki, w Maribo. Kościoły, w dwu innych głównych miastach na Lolland-Falster, a mianowicie w Nakskov i Nykøbing poświęcono w 1913 i 1916 roku. W miarę, jak wzrastała ilość polskich dzieci, uznano za potrzebne zorganizowanie szkół katolickich. Zostały one zorganizowane przez siostry zakonne z zakonu św. Józefa; w Nakskov 1920, w Maribo 1926, w Nykøbing 1921 roku.

Do czasu rozpoczęcia działalności przez Związek Polaków w Danii, kościoły były w zasadzie głównymi miejscami, w których Polacy się zbierali, co ułatwiało księżom pracę społeczną wśród imigrantów.

Znaczenie polskiej imigracji dla wzrostu liczebności kościoła rzymsko-katolickiego w Danii było bardzo duże. Ze znacznym prawdopodobieństwem słuszności można powiedzieć, że jeżeli w jakimś miejscu na prowincji znajduje się kościół katolicki, to w najbliższej okolicy byli, lub dotychczas są polscy imigranci. W 1956 roku, osoby urodzone w Polsce stanowiły 19,6% członków kościoła katolickiego w Danii. W liczbach bezwzględnych odpowiada to 2683 osobom. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że w 1920r. mieszkało w Danii 7500 osób urodzonych w Polsce, a ich dzieci i wnuki w większości wypadków zostały również katolikami, można przyjąć, że ok. połowa katolików w Danii wywodzi się z imigracji polskiej. Tezę tę wydaje się potwierdzać fakt, że 65% osób, z którymi przeprowadzono wywiady ochrzciło swoje dzieci i posłało do komunii świętej w kościele katolickim, podczas gdy jedynie 8% z osób badanych ochrzciło swoje dzieci w duńskim kościele narodowym. Dużo wskazuje na to, że drugiego pokolenia Polaków w Danii nie można w pełni zaliczać do aktywnych członków kościoła katolickiego. Mamy do czynienia z dużą częścią, która mimo, że formalnie są rzymsko-katolikami, w zakresie praktyk religijnych upodobnili się do Duńczyków, tzn. zobojętnieli. Kościół katolicki w Danii nie chciał popierać polityki stwarzania polskiej mniejszości narodowej, przeciwnie, starał się przyczynić do jak najszybszej asymilacji Polaków. Wśród polskich imigrantów słyszy się często narzekania na to, że nie mogli dostać polskich księży. W rzeczywistości, w Danii było i dalej jest, po paru polskich księży, ale liczba ich, wg. zdania imigrantów była ciągle za mała. W większości wypadków księża katolicycy byli Holendrami lub Belgami i starzy Polacy wspominają, że dzieciom trudno było zrozumieć, o czym była mowa w kościele, gdyż ksiądz nie mówił dobrze, ani po polsku, ani po duńsku. Związki Polaków i prasa polska w Danii.

Pierwsza próba założenia Związku, w 1918 roku nie powiodła się. Gdy jego założyciele, nie należący do grupy robotników sezonowych, (uważać ich można po części za emigrantów politycznych), opuścili kraj w 1919 roku, Związek rozpadł się. Życie organizacyjne rozpoczyna się na większą skalę w 1925 roku, wraz z założeniem Związku Polaków w Danii, który w latach 1930-ych, w okresie swego rozkwitu, miał 22 oddziały terenowe, pokrywające

swą działalnością cały kraj. Do dnia dzisiejszego utrzymało się tylko 6 oddziałów, a organizacja centralna ucierpiała znacznie na rozbiściu, które nastąpiło po drugiej Wojnie Światowej, gdy część oddziałów Związku uznawała rząd w Warszawie, a część rząd londyński.

Związek powstał częściowo jako przeciwwaga dominującą wpływom kleru, a częściowo jako organ mający za zadanie informować o wolnej Polsce, która powstała po I Wojnie Światowej. Związek ma charakter organizacji polonijnej, stowarzyszenia, u którego podłoża leżą wspólne sentymenty narodowe i przywiązanie do starej ojczyzny. Oprócz pracy informacyjnej o życiu kraju, Związek starał się o utrzymanie znajomości języka polskiego i tradycji narodowych wśród dzieci imigrantów. W okresie 1930–40 istniały polskie szkoły, w których uczyli nauczyciele przysyłani z Polski. Mimo wspomnianego podziału na oddziały »warszawskie« i »londyńskie«, u schyłku lat 40-ych, praca Związku nie ma w żadnym stopniu, zabarwień politycznych. W latach 1930-ych Związek wydawał miesięcznik »Polacy w Danji«, który przynosił informacje dotyczące spraw krajowych i życia organizacyjnego, oraz szkół polskich w Danii. Miesięcznik, który ukazywał się w latach 1933–39, był bardzo neutralny w zagadnieniach dotyczących polityki, w przeciwieństwie do tygodnika »Polak w Danji«, wydawanego przez efemeryczną organizację z lat 1918–19. Ten ostatni (»Polak w Danji«), był silnie zaangażowany politycznie: skrajnie reakcyjny i przesiąknięty antysemityzmem.

Summary

The immigration and its investigation

The article deals with the immigration of Polish agricultural workers that took place at the close of the 19th century, after the cultivation and refining of sugar-beet was introduced in Denmark. The immigration began in 1893 and continued until 1929, and it is perhaps best described as an import of seasonal workers, a number of whom remained in this country after the close of the season. Danish farmers had managed before this (from 1874) with seasonal workers from Sweden.

A synopsis is given in the article of the results, to date, of an investigation carried out between 1963—1966 by the Third Department of the National Museum, in collaboration with the Danish National Institute for Social Research, which provided technical assistance and advice. The investigation was financed by the Danish State Research Foundation and by grants from the National Museum's research fund.

The Polish immigrants dealt with in the article are first and foremost the groups living in Lolland and Falster, as it was to these islands that the greatest number of immigrants came. Smaller groups of immigrants have settled elsewhere in Denmark, particularly in areas where sugar-beet is grown, or where other seasonal employment demanded large numbers of workers — at brickyards for example, and peat-cutting. The official statistics from 1911 show that the concentration of Polish seasonal workers throughout the country was 3.8% of the total agricultural labour force, while on the two islands mentioned, which constitute a county, they comprised 27.8% of the total number of agricultural workers.

The true size of the immigration is very difficult to estimate because it lasted for approximately thirty-five years. That it was comparatively modest is evident from information in Danish census returns giving the number of country dwellers born in Poland. In 1921, when the immigration still continued but in greatly diminished numbers, the figure stood at 7,568. In 1930, the year after the immigration had finally ceased, it was 5,242, and in 1940 — the last year for which the figure was published — it was 4,885.

The investigation is based partly on a study of archive and historical material, and partly on interviews recording oral tradition and conditions as they are today. It is particularly the results, so far, of the historical side of the investigation that are published in this article, although the results of the 700-odd interviews are also used as far as these are relevant to the historical interpretation of the immigration, and the fate of the immigrants. No sociological analysis is made on this occasion, but one is in preparation which will cover the islands of Lolland and Falster, and which will also include samples from other areas in Denmark.

The cause and background of the immigration

The migration to Denmark of Polish peasants was no isolated phenomenon, on the contrary, it was only a very small offshoot of the great Central European movement *Sachsengängerei*, so-called because Saxony was the country in which it originated. Poverty and unemployment were very widespread in Poland, particularly in the Austrian and Russian occupied areas. Industrialisation was not extensive enough for the towns to absorb the surplus rural population, while backward agriculture and the hereditary division of farmland, whereby holdings became steadily smaller and smaller (especially in the Austrian sector), could not feed the increasing population. Hunger and want, combined with religious and political pressure exercised by the occupying powers, forced millions of Poles to emigrate, both overseas and to other European countries.

The immigrants who came to Denmark and South Sweden were seasonal workers and not political refugees as such. It was a little Scandinavian offset of the large seasonal migration that started when big German estates began to cultivate sugar-beet and potatoes on a commercial scale, and which in periods reached an annual figure of between five and six hundred thousand people.

In 1872 when the first sugar refineries were established in Denmark, a shortage of workers arose during the seasons in which the sugar-beet needed tending and lifting. Therefore already by 1874, seasonal workers were imported from Sweden, but when the cultivation of sugar-beet was increased in 1893, the German system of *Sachsengängerei* was copied. The sugar refineries engaged a number of professional entrepreneurs and foremen from Germany, the so-called *Aufseher*, who came to Denmark with Polish workers, the majority of whom were young girls. The import of seasonal workers was at its height in the years immedi-

ately preceding the first world war, when it reached a figure of between twelve and thirteen thousand people.

The reason so many remained permanently in Denmark was largely due to the outbreak of the world war, which prevented seasonal workers from returning home, and which at the same time gave Danish entrepreneurs the opportunity of enlisting people interned in refugee camps in Austria and Hungary. Seen in this light, it is hardly unreasonable to consider a large number of the immigrants as wartime refugees. This applies particularly to those living in North Schleswig, which was administered by Germany until 1920. The Polish immigrants in the four counties comprising North Schleswig are made up of civilian detainees, i. e. people who, because they came from the Russian occupied part of Poland, were interned in Germany and sent to North Schleswig, where they worked alongside true prisoners of war from France and Russia.

Working conditions and protective legislation

The seasonal workers were engaged in Poland. That is to say, they signed a contract with the *Aufseher*, who in turn was under contract to a Danish employer for the provision of a certain number of workers.

This arrangement gave rise to the misuse and exploitation of the workers, for neither employer nor employee had any official contact with each other as everything was done through the bilingual Polish/German foreman. For example, the conditions that aroused criticism were cheating over wages, the exorbitant profit of the middleman on foodstuffs, wretched housing conditions, breach of contract, and the virtual absence of legal rights because of the wording of the contracts.

To what extent irregularities and discrimination were practised is difficult to determine today. Historical sources record primarily the unfortunate episodes as reflected in legal documents, or they stem from people or institutions that had a political interest in exaggerating. However, it is evident from a report made by the Ministry of the Interior in 1907 that there was indeed much to criticise, just as a number of the old immigrants can still recall the bad working conditions. Criticism was directed against the existing arrangement with German entrepreneurs as middlemen, and against the »German« contract, not only by the Danish Social Democratic party but also by employers and the Roman Catholic Church alike, whose priests were the only people to begin with who carried out social work among the seasonal workers. The result was that in 1908 a law was passed on the use of foreign labour, which secured certain rights for the seasonal

workers, though without mention of a wage scale. The law was amended on a few points in 1912.

The law laid down that a contract authorised by the Ministry of the Interior was to be drawn up between employer and employee, and that authorised account books must be kept; in addition to which, the workers had to be covered by accident insurance and national health insurance. They were further protected by legislation which prohibited contracts containing stipulations, whereby the employer or his representative were permitted to fine the workers for negligence and misconduct. The local Chief Constable was appointed as mediator in all labour conflicts, and he was also obliged to ensure that the conditions of the contract were upheld, as well as the stipulations concerning the standard and amenities of their living-quarters. The workers were also given the right to bring conflicts before the Danish courts, and to observe certain Roman Catholic festivals which were not public holidays in Denmark.

As this legislation was passed in the years after 1908, and as the majority of the immigrants interviewed had arrived in Denmark after this, they cannot be expected to be in a position to recall the really evil days. Nevertheless, no less than 41% of the answers mention that it was particularly the *Aufseheren* who treated he workers badly, although Danish farm managers and farmers are also mentioned (16% and 14% respectively).

A further reason why it is difficult today, to document exactly how bad working conditions had been, is due to the fact that quite a number of records were destroyed during the second world war by the Polish vice-consul in Nakskov, the Catholic priest in Maribo and the chairman of the Joint Polish Organization. This was done out of fear for the German occupying forces, as the records put the German *Aufseher* in an extremely unfavourable light, and also of course because of the war between Poland and Germany.

Who the immigrants were, and where they came from

Information about the background of the immigrants was supplied by the interviews. Most were from the Austrian occupied area of Poland — 76%, 20% came from the Russian zone, and only very few from the Prussian zone. By far the greatest number of immigrants were the children of smallholders (71%), agricultural workers (11%), and small village tradesmen or craftsmen (8%).

The greatest number of surviving immigrants came from the area round Kraków and the railway from here eastwards to Lwów, as well as from the western part of the Russian zone.

There are clear differences between the Russian Poles and the

Austrian Poles as far as education and training are concerned. Of the immigrants from the Austrian area 51% went to school for five years or more, and 20% had never gone to school. From the Russian area the figures are 53% with no schooling and 7% with five years or more. Only 32 of 710 had begun or completed a training outside agriculture — all 32 in ordinary trades.

To illustrate the connection between the immigration and the general *Sachsendängerei* movement, it can be mentioned that 37% of the immigrants had been seasonal workers in Germany, while a few had worked in other countries, e.g. France and Sweden.

The interviews revealed that 56% were between 16 and 20 years old on arrival, 24% were over 20 and 20% were under 16. The latter group includes both children who came with their parents, and young people who had left Poland on a false or borrowed passport because they were too young to be given contracts.

The meeting of cultures

An attempt was made through the interviews to throw light on what was most alien and most difficult to become accustomed to in Denmark. No great representative significance can be attributed to the information gained in this way however, as it concerns the recollection of events that had occurred half a century ago.

In evaluating the meeting of cultures that took place, it must be remembered, first and foremost, that this was an encounter between two peasant cultures — Polish and Danish — both of which were Christian and each rooted in common European traditions. Moreover, it must also be remembered that for many of the immigrants, it was their first experience of life away from their family milieu and their villages. Alone the fact that they were away from home and living in labour camps with other young girls was strange and alien in itself.

The answers reflect a long series of small cultural dissimilarities, such as differences in costume, diet, working methods and in rural milieu (no large, densely built-up villages). Physical differences in the landscape were also felt, not least the proximity of the sea, which was something overpowering and frightening in the eyes of these typical inland dwellers. The difference between the active Catholic milieu in Poland, and the somewhat passive Protestant milieu in Denmark, where folk had no scruples about working on Sundays for example, was also a conspicuous contrast for many. In addition to which there was the difficulty of being an active Catholic in a country with few Roman Catholic churches, that were often a long distance away.

How the Poles managed in Denmark

The interviews were used to clarify the social status of the immigrants, viz. the social position attained before they became old age pensioners (90% were old age pensioners in 1966).

The social status of the immigrants after their arrival in Denmark was the lowest imaginable: foreign, lowly paid, homeless, unskilled farm workers under contract.

The usual Danish conception of how this immigrant group fared, undoubtedly exaggerates its movement up the social scale. Many have bought land, but not as many as one would gather from hearing Danes tell about how the Poles bought up all small-holdings during the agricultural crises in the 1920s and 1930s.

However, one thing stands out very clearly from the interviews: advancement up the social scale can be measured solely in relation to land owned. For this is, after all, an immigrant group whose only training was in agriculture back home in Poland. 26% of the immigrants have become independent farmers, and of 443 families, 118 farm land ranging in size from 0.55 hectares to 27.5 hectares.

These 443 families can be again divided into Polish/Polish and Polish/Danish married couples — 146 and 169 respectively. Of these, the Polish/Polish families on an average own the largest pieces of land. Polish couples have an average of 2.5 hectares, while the average for the mixed marriages is 1.3 hectares. At present it is impossible to say whether this difference is due to greater skill and frugality on the part of the Polish families, or whether it is because the Poles are peasant offspring, more intent on acquiring land; while the Danish husbands of mixed marriages (in only two of the mixed marriages is the husband Polish) are typical agricultural labourers without any interest in owning land.

The interviews provide a certain amount of information concerning the relationship between the immigrants and the Danes, but here again the time factor makes recollections unreliable. Group relationships and the tensions that arise when two nationality groups meet, as was the case in Denmark, cannot be fully described by the interview method; especially when the events of interest occurred up to sixty years earlier.

There is no doubt that the immigrants were discriminated against. But it is difficult at present to establish whether this was solely because they were »polaks« — i. e. »foreigners«, or whether they also suffered discrimination because they were of low social status, perhaps lower even than they considered themselves. Alone the fact that it was necessary to introduce protective legislation shows that a fairly marked discrimination existed.

In daily life it was the teasing, abuse and obscenities that illu-

strated the tension between Danish and Polish workers, but then it was these two groups which were in competition. To the question asking who it was that upset the Polish workers, 24% said it was their Danish workmates, 41% named children and young people, and 23% mentioned both groups. These figures are for the whole period, viz. whether the immigrants have experienced any form of unpleasantness and malicious teasing during the time they have lived in Denmark. To the question asking whether this was still experienced today (1965—66), 19% answered yes, 63% no, 9% did not know, and the remainder did not answer the question.

Two institutions are of particular interest in their relationship to the immigrants: *the Danish trade union organization and the Roman Catholic church.*

The material that sheds light on the relations between the immigrants and the trade union movement has mainly been collected from documents and the socialist press files.

The trade union movement appears to have been divided on the question. On the one hand, the career trade unionists of the central administration, and the local trade union members on the other. The leaders of the trade union movement looked upon the Polish workers as comrades-in-arms, so to speak, with the right to receive protection and support (reflected by the protective legislation of 1908 and 1912, and the settlement with the employers' organizations in 1920, according to which Polish workers were to be paid on the same wages scale as the Danes). The rank and file trade unionists, on the other hand, had for a long time considered the Polish workers »rats« and »blacklegs«, whose very presence worsened the conditions for Danish farm workers, and who took their jobs. This is apparent from a content analysis of the local farm workers' press between 1895 and 1932. This analysis also shows that a change of mentality occurred in about 1920. At this time positive action was taken to get the Poles to enrol in the Farm Workers' Union; possibly too a declaration of solidarity, made by a large number of Polish workers during the widespread strike of farm workers in 1921, contributed to the reconciliation between the two groups. The settlement enforcing equal wages in 1920 also naturally removed the sting from accusations of »ratting«.

The Roman Catholic Church sent itinerant priests to work among the large numbers of seasonal workers at a very early date, and by 1897 the first Catholic church in Lolland and Falster county was consecrated in Maribo. The churches in the two other main towns, Nakskov and Nykøbing, were consecrated in 1913 and 1916 respectively. As the number of Polish children steadily increased, it became obvious that there was a need for Roman Catholic schooling, and the Sisters of St. Joseph established schools in the

three towns named (Maribo in 1926, Nakskov in 1920, and Nykøbing in 1921).

The Catholic church was the only common meeting place for the immigrants until the Polish associations were founded, and the priests carried out social work of untold value.

As regards the influence of the Polish immigration on the propagation of the Roman Catholic Church in Denmark, it may be said that where there is a Catholic church in a Danish provincial town, there is or has been almost always a considerable number of Polish workers in the area. In 1956 those born in Poland comprised 19.6% of the Roman Catholic membership in Denmark; this percentage corresponds to 2,683 people. Taking into consideration that in 1920 there were c. 7,500 people of Polish birth living in Denmark, and that their children and grandchildren are also in most cases Catholics, it is hardly unreasonable to assume that over half the Roman Catholics in this country stem from the Polish immigration. By way of illustration, it should be mentioned here that the children of 65% of those interviewed were baptized and confirmed in the Roman Catholic faith, whereas only 8% had had their children baptized according to the rites of the Danish Established Church. However, it appears that a large number of these children have not apparently become active Catholics. They are formal Catholics but their churchgoing seems to have become »Danish« — i. e. infrequent. The Roman Catholic Church in Denmark has refrained from supporting a *Polish* minority as such, contributing rather to a rapid assimilation. One of the complaints often heard among the immigrants is that they have not been able to get Polish-speaking priests. There were, and still are, a few Polish-born and Polish-speaking priests in Denmark, but not enough to satisfy the immigrants. In many cases, the priests have been Dutch or Belgian, and the old immigrants often relate how difficult it was to persuade their children to go to church, when the priest could speak neither proper Polish nor proper Danish.

The Polish associations and the Polish press in Denmark

The Polish associations were formed in 1925, after an unsuccessful attempt in 1918 which broke up when two educated Poles, who had no real link with the immigration, left the country. The associations reached their height in the 1930s with twenty-two branches throughout the country. Six of these exist today, but the joint organization was disbanded after the second world war, when some of the associations recognised the government in Warsaw, and others the exile government in London.

The associations were formed partly to counterbalance the do-

minating influence of the Catholic Church, and partly to disseminate information about the new, free Poland, that had emerged after the first world war. They have the nature of regional societies, and kept their members informed on conditions and life in Poland, aiming particularly at acquainting Polish children in Denmark with the country and language of their parents. In the 1930s and part of the 1940s Polish schools and teachers came over from Poland, but today the activities of the associations are primarily social. Their division into Warsaw and London orientated societies should not be taken as an expression of political engagement. The associations published a Polish language newspaper in the Thirties, *Polacy w Danji*, which contained articles on the associations and their schools, as well as topics from Poland. The paper, published from 1933 to 1939, was entirely unpolitical and non-partisan, in contrast to the paper published by the short-lived association in 1918—1919: *Polak w Danji*, which was extremely involved in political questions — anti-socialist and anti-semitic.

Småstykker

Endnu en beretning om stormfloden

Jeg besøgte i 1951 nogle gange afdøde skomagermester *L. D. N. Mortensen*, Østergade, Rødby, der velvilligst overlod mig nogle slægtshistoriske optegnelser, som kom til at danne grundlaget for min artikel »Ludvig Ditlev Hansen: Et livsbillede«, der blev trykt i årbogen for 1951. Blandt optegnelserne var der også en skildring af stormflodens hærgen på Sydlolland i 1872, som jeg afskrev, idet jeg fandt, at den burde offentliggøres. Når dette ikke blev tilfældet, skyldes det, at optegnelsen blev lagt hen og — glemmt. Da jeg imidlertid for kort tid siden gennemgik nogle gamle papirer og breve, fik jeg pludselig den lille beretning i hænde, som jeg havde afskrevet for 16 år siden. Jeg bringer den nu her, idet jeg vil mene, at den er et godt supplement til de øvrige stormflodsberetninger, som er fremkomne i årbøgerne.

»Den 13. november kom stormfloden, der gik over digerne. Vandet var 12 fod over daglig vandstand. Det var et sørgeligt syn at se dens følger næste dag. Møbler og døde kreaturer lå omkring på kysten; ved havegærdet på »Lineslyst« (nu »Strandholm«) fandtes skabe, kommoder og en vugge; på Syltholm stod store kornstakke, ført over fra Hyldtofte og Saxfjed; får og svin lå døde langs kysten. På »Lineslyst« reddedes malkekøerne ved at slå dem løse og drive dem ind i haven, der lå højere end staldene. Stendiget omkring haven stod godt imod, hestene stod i vand til bringen, 40 kvier og nogle svin druknede, mange store fedesvin frelste sig ind i bryggeriset. I værelserne var der kun 1 alen vand; hele befolkningen var på loftet og fordrev tiden med at spise valnødder.

Min onkel Errebo, tante og deres lille søn boede på »Myggefjed«. Vandet gik dér til tagskægget; hvis huset ikke havde været nyt og stærkt, ville det hele være gået i Østersøen. Hele kvægbestanden, 11 malkekøer, druknede i stalden. Da vandet var i stadig stigen, ville onkel ned at redde sine to heste; men da han kom ind i fodergangen, hvorfra han kunne kigge ind til dyrene, der stod bundne i deres båse, stod hestene og vuggede, halvt svømmende i båsene. Der var ikke andet at gøre end at

bringe sig selv i sikkerhed på høløftet og overlade dyrene til deres skæbne. Et par fedesvin kom svømmende til loftstrappen. Onkel trak dem i ørene op på loftet, så undgik de druknedøden og kunne nu gøre selskab med deres herskab. — Næste dag, da vandet var faldet så meget, at et menneske kunne vade igennem, ville onkel ned at se, hvorledes ulykken havde hærget. Alle kørerne lå døde i stalden; mærkværdigvis var hestene komne løs i stalden og ud i det fri, hvor de svømmede hen til en stor høstak uden for gården; her fandt de fodfæste og reddede derved livet«.

Birger Isaksen.

Sogneforstanderskabet holder møde

fra Chr. Olsens *Fortællinger fra sognet*

Der var engang, da der ikke var brug for ret meget kommunalt lovgiveri; det var i vore tipoldeforældres tid, men siden er der kommet mere fart på.

I 1803 kom der en lov om fattigvæsen, og den blev styret af fattigkommissionen med sognepræsten som formand og så en gårdmand fra hver af sognets byer, og den lov virkede efter sin bestemmelse lige til 1842, da den blev afløst af en ny lov, som indførte sogneforstanderskabet til styrelse af sognets anliggender. Præsten og nogle bønder sad i styrelsen tilligemed af og til en skolelærer, og der var meget, som de skulle varetage, for den nye lov lagde an på at udvide det kommunale styre.

Nu var sogneforstanderskabet for Gundslev sogn samlet til møde i Gundslev præstegård, eftersom provst Vinding havde tilbudt at stille lokale til rådighed. Foruden provsten var der skolelæreren fra Skovby, Sidenius; han var ikke en ganske almindelig skolelærer, og han blev da også nogle år senere valgt til rigsdagsmand. Og så var der sognefogden, Jens Kappel og dannebrogsmænd Peder Kaare og flere andre bønder, allesammen gode agtværdige mænd.

Det var med alvor og følelse af ansvar, man tog fat på opgaverne, som var på dagsordenen til dette møde. Ikke blot skulle man forvalte sognets midler, man skulle også vogte sognets moral, og disse mænd, som var valgte hertil, skulle også stræbe efter at kunne stå som gode eksempler for sognets folk.

Efter at have vedtaget at holde møde den første torsdag hveranden måned, kl. 1, tog man fat på at drøfte sagerne, som skulle til behandling.

Der var nu først de fordømmelige julelege, som ungdommen var så besat af; dem ville man af al magt søge at få afskaffet, og det blev overdraget formanden at udfærdige en cirkularieskrivelse til samtlige byer, hvor hver husfader blev opfordret til at gøre sit til at få disse julelege afskaffet og tillige at påse, at hans tyende og børn, når de var til lystighed, mødte i deres hjem til en passende tid, som man kunne ansætte til kl. 5 om morgenen i det seneste.

For at de unge imidlertid ikke skulle tro, at man ville berøve dem nogen fornøjelse, som kan anses for passende og anstændig, blev man enige om at foreslå, at de istedet for julelegene, foruden deres ugentlige lystighed, dansede et par aftener til henad kl. 10.

Dernæst vedtog sogneforstanderne at virke, alt hvad der stod i deres magt, for på lovlig vis at sætte en grænse for den overdrevne beværtning og trakteren, som fandt sted ved de afholdte barselgilder og bryllupper, og for at gøre noget alvorligt mod denne uskik enedes alle forstanderne om, at hvis en af dem skulle gøre barselgilde, så måtte han kun gøre een dags gilde, og han måtte ikke beværte gæsterne med kager, og ved bryllupper måtte der heller ikke gives kager, og hvis denne overenskomst skulle blive overtrådt, skulle vedkommende forstander betale i bøde 10 rigsdaler til fattigkassen.

Hvad der var vedtaget, skulle hele sognet underrettes om og opfordres til at efterfølge.

Efter at man nu havde vedtaget at modarbejde den utilbørlige trakteren ved gilderne, vedtog man at ville virke for oprettelsen af et sognebibliotek, og provst Vinding tilbød at ville udstede en indbydelse til at tegne sig for bidrag, og sogneforstanderne ville gå omkring med disse lister, så at man snart kunne få biblioteket oprettet.

Så var der en mindre sag, som der skulle gives erklæring om; det var angående skibet, som var ophængt i kirken, og erklæringen gik ud på, at skibet skulle efterses af en kyndig mand, og hvis skroget var i den tilstand, at det kunne repareres, så skulle det sættes i stand og pudses op, men hvis skroget var helt brøstholdigt, skulle man søge om tilladelse til at tage det ned.

Fra politimesteren var der et cirkulære, om man ville være behjælpelig med at få afskaffet den megen omløben af bissekræmmere, og ligeledes om man ville være med til at få sat en grænse for det overhåndtagende tiggeri af tiggere fra andre sogne. I den hensigt ville man opfordre sognets beboere til at anholde sådanne personer og aflevere dem til politiet, eller i hvert fald at få dem sat udenfor sognets grænser.

Da man havde mistanke om, at der var hemmelige smugkroer i sognet, blev man enige om, at hver og een af sogneforstanderne

skulle lægge mærke til, om der var sådanne ulovlige kroer og straks melde det til politiet, så det uvæsen kunne blive afskaffet.

Og nu var der kun een sag tilbage at behandle. Det var vejvæsenet.

Ved udskiftningen var alle vejene i sognet aflagte i en bestemt bredde, og sådan lå de og var nærmest overladt til dem selv, så de egnede sig mindre godt for køretøjer, medens fodgængere og ryttere bedre kunne begå sig.

Men nu skulle de sættes i stand, så de kunne blive passable, og det blev vedtaget, at hver gård skulle have sine vejstykker at holde i orden, og først og fremmest skulle de store huller fyldes, og de store sten, som man måtte køre udenom, skulle væk, og så skulle der lægges et lag sten og tilsidst et lag grus.

Og da der ikke var flere sager på dagsordenen, sluttede mødet.

Note: Denne beretning fra Gundslev har et sidestykke i en afhandling i årbog 1947 om Ønslev-Eskildstrup sogneforstanderskabs ældste protokol fra 1841—64. *Red.*

En landsbylærers møde med politik

fra Hans Mortensens levnedsbog

Som vi véd fra Hesnæsbogen¹⁾, var Hans Mortensen født i et fiskerhjem i Hesnæs på Falster 1825 og udgik fra Jonstrup Seminarium som skolelærer i 1845. Kammerherre Classen på Cor-selitze, der havde hjulpet Mortensen til dette studium, havde imidlertid videre planer med ham. Han skulle være lærer i naturfag ved Classens nyoprettede landbrugsskole på Næsgaard, og med dette for øje skulle Mortensen have en supplerende uddannelse i København, som fandt sted i årene 1847—49, inden han overtog stillingen på Næsgaard.

Sit første indtryk af politik fik Mortensen allerede på et møde, som han overværede som 18-årigt og — som han selv siger — umodent menneske. Alligevel kan det have sin interesse at høre, hvilket indtryk politik og politiske debatter gjorde på ham. Han var netop kommet hjem fra seminariet, da der i sommeren 1846 blev foranstaltet et stort folkemøde ved Pandbjerg på Falster. Dette var, siger Mortensen, en så usædvanlig og mærkelig begivenhed, at hele Falsters intelligente befolkning fandt sig foranlediget til at give møde på den smukke festplads mellem skoven og Guldborgsund.

Her optrådte de kendteste lolland-falsterske politikere som pastor Wegener²) fra Halsted, gårdejer Hans Olesen³) fra Sædinge, skolelærer Rasmus Sørensen⁴), kateket M. Mørch-Hansen⁵), candidat Imm. Barfod⁶) o. fl. Om mødets forløb fortæller Mortensen⁷): Wegener talte bl. a. om det sig nærmende slesvig-holstenske uvejr, og idet han pegede op mod de opdyngede skybanker, der truede med at gøre en brat ende på den skønne fest, råbte han profetisk: »Hun truer, hun truer!« Af H. Olesens tale erindrede Mortensen en brander om L. C. Børresens danske »Bonde-fjende« — nej, om forladelse »Bondevæn«, »som jeg var naiv nok til at applaudere«. R. Sørensen fandt Mortensen kedelig; han talte bl. a. om »menneskerettighederne«! Det truende uvejr lod imidlertid ikke vente længe på sig. Efter et storartet fyrværkeri, der tog sig prægtigt ud foran den mørke skovrand, brød uvejret løs med frygtelig voldsomhed og forvandlede vejen til et næsten ufremkommeligt ælte, som deltagerne måtte vade igennem og først nåede Nykøbing midt om natten i halv opløst tilstand.

Mere udbytte havde Mortensen af at iagttage de politiske begebenheder under sit ovennævnte ophold på 18 måneder i København 1847—49. Han siger selv⁸), at disse måneder i hovedstaden i alle henseender udgjorde et af de mærkeligste og indholdsrigeste afsnit i hans liv. Han fortsætter således:

»De store begivenheder, der gennemrystede Europa i det skæbnesvangre år 1848, vakte mig som så mange andre til fuld bevidsthed om fædrelandets, det danske sprogs og det danske folks stilling i verden. Hidtil havde jeg levet i en barnlig uskyldighedstilstand i politisk henseende; jeg så nok bevægelsen, og jeg hørte spådommene om de store ting, der skulle komme; men jeg følte mig ikke interesseret i sagen; jeg stod udenfor den og fandt kun nogen interesse ved at betragte de handlende personer, deres adfærd og kampe. Men jeg var da også endnu ganske ung — 23 år — og sent udviklet som de fleste landsbybørn. Christian den 8.'des død, Frederik den 7.'des tronbestigelse og det slesvig-holstenske oprør — disse hovedbegivenheder tildrog sig nu lige for mine øjne; omvæltningerne i Europa og krigen mod tyskerne frembragte i hovedstaden en sådan bevægelse, at det var umuligt at blive stående; enhver blev så at sige omskabt, genfødt, alle slumrende kræfter vågnede til liv og virksomhed. Hertil kom, at jeg for mit vedkommende kom i nærmere eller fjernere berøring med flere udmærkede mænd, blandt hvilke navnlig H. C. Ørsted udøvede en sand tryllemagt over mig; mine daglige beskæftigelser tvang mig desuden til at anstrenge mig af yderste evne for at præstere, hvad der forlanges af mig«.

Senere siger Hans Mortensen: »I alle tilfælde var mit ophold i København netop i denne Nyårs-tid«, som Grundtvig kaldte

den, for mig selv af den højeste betydning; ingen anden periode af mit temmelig bevægede liv har haft større indflydelse på mig end disse store begivenheder«.

Engang efter 1851 — da lærer Hans Lindholm⁹⁾, Moseby, blev valgt til medlem af Folketinget ved et valgmøde i Stubbekøbing, var Mortensen tilstede¹⁰⁾. De øvrige kandidater var gårdejer Rasmus Olsen¹¹⁾ fra Skjoldrup og høker H. P. Pedersen¹²⁾ i Vålse. Lindholm sejrede, skønt »bondevennerne« var stærkt repræsenteret og stemte på Olsen. Pedersen havde også et lille parti, men trådte tilbage for Lindholm. Der havde tidligere været prøvevalg, ved hvilket Mortensen også havde været tilstede, og hvor han for første gang gjorde bekendtskab med »bøndernes elskværdige (!) optræden ved politiske agitationer«. Ved samme prøvevalg var Lindholm tilstede og holdt en kraftig tale, som blev imødegået bl. a. af kammerråd Müller¹³⁾. Om sine indtryk af den politiske stilling og de politiske midler i det hele taget siger Mortensen:

»Jeg var jo ikke valgberettiget; men da jeg allerede dengang skønnede, hvilke farer pøbelregimentet ville bringe samfundet i, var jeg vel tilfreds med Lindholms valg. Han holdt en meget god valgtale. Tidligere, under mit ophold på Corselitze, havde jeg været ivrig bondeven; det var navnlig Orla Lehmann, hvis ædle og mægtige fremtræden i absolutismens dage havde begejstret mig for friheden; men det varede ikke længe, inden jeg fik øje for de store misbrug og misgreb, en ubegrænset frihed måtte føre med sig. Og det var ingeniørens min aristokratiske omgangskreds på Næsgaard, der var skyld i dette omslag hos mig; allerede i København, hvor jeg på nærmeste hold kom til at se det store og ophøjede i modsætning til det lave og smålige, lagdes grunden til mit aristokratiske sindelag, og under alle senere omvekslinger er jeg blevet mere og mere bestyrket i den overbevisning, at den mægtige politiske svingning til venstre 1848 var alt for stor, og at det den dag i dag ville have set bedre ud i Danmark, hvis Frederik den 7. de havde været noget dygtigere og kraftigere og lidt mindre naiv. Men rigtignok var situationen så truende og vanskelig, at selv en langt mere begavet og viljestærk mand næppe nok ville have kunnet beherske den«.

Denne politiske svingning til højre kan jo nok synes at bero på en noget forhastet og overfladisk dom ud fra en enkelt tilfældig oplevelse. Men Mortensen vedblev åbenbart hele sit liv at nære uvilje overfor det politiske liv som helhed og synes ikke siden at have taget del i dette.

R. B. L.

NOTER

- 1) Hesnæsbogen, der er et uddrag af Hans Mortensens håndskrevne Levnedsbog, er udgivet af Historisk Samfund 1958.
- 2) Sognepræst Johan Wegener, Halsted (1811—83), omtalt nærmere af overlærer Rasmus Nielsen: Om valgene til den grundlovgivende rigsforsamling på Lolland-Falster i Hist. Samf.s årb. 1948 s 442 ff.
- 3) Gårdejer Hans Olesen, Sædinge, opr. fæster under baroniet Sønderkarle, valgtes til den grundlovgivende forsamling, smst. ss 482—88.
- 4) Skolelærer Rasmus Sørensen.
- 5) Kateket Mourits Mørk-Hansen (1815—95), smst. s 448 & 491 ff.
- 6) Kandidat Immanuel Barfod, smst. s 496.
- 7) Hans Mortensens Levnedsbog bd. IV s 55 ff.
- 8) smst. bd. IV s 82 ff.
- 9) Lærer Hans Lindholm (f. 1893) efterfulgte sin fader, lærer Cornelius Lindholm i Moseby (d. 1851), smst. og Hesnæsbogen passim.
- 10) Levnedsbogen bd. IV s 128 ff.
- 11) Rasmus Olsen, gårdejer, tillige dygtig snedker og musiker, slog sig også på politik, Hesnæsbogen s 130.
- 12) H. P. Pedersen, seminarist fra Jonstrup, men forlod skolevæsenet, drev også fiskeri (d. 1867), Hesnæsbogen s 138 & 140.
- 13) Kammerråd Müller.

Fra bogverdenen

Ganske vist skrev Haugner i 1934—36 (2. udg. 1944—45) Nakskovs historie, et stort og grundigt værk om den nu 700 år gamle by i bunden af Nakskov fjord, og det var velgjort. Men siden er der sket en stor udvikling, og meget nyt er kommet til. Desuden rådede Haugner ikke over nutidens illustrationsmuligheder.

Nakskov Byråds Kulturudvalg har i et bogværk i anledning af stadens 700-års jubilæum taget illustrationskunsten i sin tjeneste, og denne har føjet sig villigt i kulturudvalgets smidige hånd til at berette klart og udførligt om, hvad Nakskov by idag står for. Målet har været, som borgmester Carl Emil Hansen skriver i bogens forord — i billeder og tekst — at fortælle om byen idag — om dens gamle minderige huse, dens smukke naturomgivelser, dens havn og industrier, de gamle som de nye, dens kommunale institutioner på sociale, kulturelle og tekniske områder, dens ældre og nye boliger og noget af det, der giver dens befolkning og dens ungdom mulighed for at dyrke fritidens interesser.

Dette mål er nået tilfulde. Fotografier kan ikke lyve; de her foreliggende giver et overvældende indblik i, hvad denne bys borgerskab og råd ved sejt og målbevidst arbejde har nået, et eksempel til efterfølgelse. Man kan roligt sige, at alle materielle og åndelige elementer af dette rigt facetterede bysamfund og dets omgivelser er blevet tilgodeset i dette bogværk og i dobbelt forstand er blevet stillet i den rette belysning, ikke mindst med hensyn til de sociale institutioner.

Fotografierne er optaget af Ths. Hald m. fl., omslagsbilledet af Hammers Luftfoto. Trykning og tilrettelægning er udført af Central-Trykkeriet i Nakskov og bogbinderarbejdet af Ole Vejlø's bogbinderi sammesteds.

Bogen er ikke alene blevet en mindebog om jubilæet, men samtidigt i høj grad en praktisk håndbog for besøgende. Og ikke mindst vil bogen med sin tresprogede tekst tillige blive en gavebog i ind- og udland, hvor den vil kunne gælde som eksponent for dansk bykulturs høje stade.

Naturligvis rummer vore årbøger en beretning om biskop Rasmus Møllers liv og virke på Lolland-Falster, men om sønnen, digteren Poul Martin Møller, findes så godt som intet. Det er derfor først nu gennem et nyt bidrag fra professor Brøndum-Nielsen, der i 1940 udgav sine Poul Møller studier, at vi får øget viden om Poul Møllers tilknytning til vore øer. I *Fund og Forskning* for 1966 har prof. Brøndum-Nielsen nemlig meddelt »Nogle Smaa-bidrag til Poul Møllers Biografi«, i det væsentlige udarbejdet på

Nakskov 1266-1966
udg. af Nakskov
Byråds kulturudv.

Johs. Brøndum-Nielsen: Nogle små-bidrag til Poul Møllers biografi

baggrund af Det Kgl. Biblioteks nylige erhvervelse af en række utrykte og ukendte manuskripter vedrørende digteren. Hertil har professoren føjet forskellige værdifulde kommentarer. Vi må dog begrænse vor omtale heraf til det stof, der berører Lolland-Falster.

Flere breve er i prof. Brøndum-Nielsens »Smaaibdrag« gengivet i ordlyd. Det ældste og tidligste af alle Poul Møllers efterladte papirer er et brev fra ham, dateret Nykøbing d. 16. septbr. 1810, altså da han var 16-årig discipel i Kathedralskolen. Brevet angår et katalog over biblioteket i Maribo, der dengang blev forestået af redaktør Chr. E. Schultz. Andre breve, fra 1822—1826, er rettet til hans to søstre og deres mænd, begge af slægten Sidenius, den ene sognepræst i Øster Ulslev, den anden købmand i Maribo. I det første brev takker Poul Møller for et ophold i præstegården kort efter hjemkomsten fra Kina, medens han i det andet beklager ikke at kunne komme til Lolland, da han skal overtage sit første professorat i Christiania. Ligeledes er et par breve fra biskop Møller i anledning af sønnens død aftrykt.

I sine kommentarer nævner forf. de mange betydelige personligheder, der stod i venskabsforbindelse med Poul Møller. Som nogle af dem, der bedst forstod digterens natur, nævnes Søren Kierkegaard og biskop Fogtmand. I de vægtige noter, der ledsager »Smaaibdragene«, nævner forf. Poul Møllers senere biografier samt giver oplysninger om en række personer fra hans omgivelser på Lolland-Falster. Af særlig interesse er oplysningen om »Jfr. Christines Dagbog«, der findes i privateje i Maribo.

Anker Nørregaard:
Lertøj og Pottema-
gere på Loll-Falster

Desværre har pladsmangel bevirket forsinket omtale af keramikeren Anker Nørregaards afhandling i Stiftsmuseets årsskrift 1964 om lervarer og pottemagere på Lolland-Falster.

Forfatteren har her fremdraget et stof vedrørende et af vore gamle kunsthåndværk, hvis historie dermed er blevet klarlagt i den ellefte time. Ikke således at forstå, at der påvises specielle lolland-falsterske typer af lertøj, idet sådant ikke er muligt udover stedvise lokale træk; men forf. redegør for de mangeartede indflydelser udefra, der har påvirket det herværende pottemageri. Udredningen af disse tråde er netop forfatterens fortjeneste.

Yderligere er afhandlingen, der ledsages af et udsøgt illustrationsmateriale, krydret med værdifulde oplysninger af teknisk art og med fornøjelige skildringer af skikke og vilkår indenfor faget.

Afhandlingen har særlig værdi derved, at det her er en fagmand, der har skrevet om sit eget fag.

C. J. Becker:
Stenøksefundet fra
Udstolpe

Af samme årsag som ovenfor nævnt fremkommer først nu omtalen af prof. C. J. Becker's kommentar i Stiftsmuseets årsskrift 1965 til det samlede fund i Udstolpe af tre økser fra stenalderen,

et fund, der tidligere har været genstand for en større afhandling af museumsinspektør Ebbe Lomborg i *Acta Archaeologica*.

Blandt andet i betragtning af, at økserne består af en stærkt lagdelt bjergart, som ellers ikke vides anvendt til redskaber i Danmark, og at de ret svære øksers form og tildannelse adskiller sig fra danske, må de, siger forf., anses for en indført vare; af denne art kender man ialt kun en snes stykker her i landet, hvoraf halvdelen på Lolland-Falster og Møn. Idag henfører man disse fund til »strygebolt-gruppen«, der synes at høre hjemme i det østlige Mellemeuropa, især langs Oder-floden. Hermed falder det godt sammen, at dette skiferagtige materiale (amfibolit) i hele Norden og Mellemeuropa kun findes eet bestemt sted, nemlig nær Zobten i Schlesien.

Udstolpe-økserne er afbildet i prof. Beckers opsats, der også indeholder et godt kort over fundsteder for disse typer syd for Østersøen.

Det er glædeligt at konstatere, hvorledes historisk og kulturhistorisk stof efterhånden spredes ud til alle befolkningsgrupper ad nye veje. Nylig har et af vore kirkeblade i erkendelse af alle åndelige værdiers samhørighed påbegyndt optagelse af kulturhistoriske emner, og for kort tid siden har ugebladet »Hjemmet« (2. aug. 1966) bragt en kulturhistorisk kronik vedrørende Vestlolland, den sidste i en række om hele Danmark fra Broby Johansens hånd.

R. Broby Johansen:
Vestlolland

Kroniken, der er godt illustreret, fremdrager ikke alene mange af de kulturværdier, som Lolland-Falster er så rigt på; men Broby Johansen viser samtidigt sin fremragende evne til at bringe fortidens kultur lyslevende ind i vor tilværelse idag, så det både er til at se og forstå tingene i hele deres sammenhæng. Dette spores på mange hold, f. eks. i hans betragtninger over middelalderens kirkebyggeri og over oplysningstidens landboreformer; også til åndslivets udviklingshistorie på vore øer er der blevet plads.

Ugebladet »Hjemmet« har med Broby Johansens kulturserie taget et prisværdigt initiativ.

Det er en velovervejet linie, Stiftsmuseet har udstukket i sit årsskrift med artikelserien *Fra Stiftsmuseets Samlinger*, der giver forståelse af, hvilke skatte museet faktisk besidder, og hvad disse fortæller.

E. M. Boyhus:
10 ting - 10 stilarter

Man kan godt sige, at serien allerede startede med det af Stiftsmuseets Kulturhistoriske samling og Kunstsamling i 1965 udgivne særnummer (i anledning af museets 75-års jubilæum), et slags katalog, der ved hjælp af illustrationer med forklarende tekst giver en god oversigt over de to samlingers (nu museers) mest interessante ting.

Herfra fortsætter linien gennem museumsinspektør magister E.-M. Boyhus' afhandling om »Kristentøj fra Lolland-Falster« i *Arv og Eje* 1965 (omtalt i vor forrige årbog) til forf.s afhandling »10 ting — 10 stilarter« i Stiftsmuseets årsskrift for 1966.

I denne afhandling vises ved eksempler fra museets samlinger, hvad der er typisk for hver stilart, hvor de tidsmæssigt hører hjemme, og hvorfra impulserne kom. Ikke mindst værdifuld er redegørelsen for tingenes håndværksmæssige tilblivelse og deres brug i dagliglivet indenfor de forskellige befolkningslag.

Skønt redegørelsen spænder fra renæssancens stentøj til fotografirammer i skønvirkestil, er den kortfattet og klar — det er stilarternes historie uden tårer!

Tre afhandlinger
af Henrik Hertig

Indenfor rammen af ovennævnte serie *Fra Stiftsmuseets Samlinger* falder også et par afhandlinger af Kunstmuseets leder, rektor H. Hertig, i Stiftsmuseets årsskrift for 1965 og 1966.

I den første afhandling »To arbejder af C. A. Jensen« gøres et par nyrehvervelser til genstand for omtale. Det er maleriet af vinhandler Busch fra 1828, en smuk repræsentant for dansk guldalderkunst, og en tegning fra 1820 efter mandlig model, hvilken det er lykkedes Hertig at identificere som et hidtil savnet arbejde af C. A. Jensen.

Årsskriftet for 1966 indeholder en afhandling om »Tegninger«. På levende måde redegør Hertig heri for alle en tegnings mangfoldige muligheder som led i en kunstnerisk proces eller som endeligt kunstværk. Derfor bør, siger forf., tegningers betydning ikke undervurderes, de er tværtimod et værdifuldt led i en kunstsamling.

Afhandlingen ledsages af gengivelser af et udvalg af Kunstmuseets originale tegninger.

Her skal også kort nævnes rektor Hertigs friske og veloplagte indlæg i debatten om kunstmuseerne med artiklen »Interesseløst — eller ikke?« i *Kunst og Museum*, 2. årg. nr. 1. Forf. fremhæver kraftigt de store muligheder for at gøre en kunstsamling populær, om man råder over de fornødne tilskud, men tilføjer resigneret, at kunstsamlingen i Maribo dog allerede nu er en betragtelig realitet, værd at besøge og værd at arbejde for.

Det er et trompetstød, som vel må kunne høres på de rette steder.

Hellig Kors Kirke
1916-1966

I anledning af 50-året for opførelsen af den katolske Hellig Kors kirke i Nykøbing F. er der under redaktion af Czeslaw Kozon og J. Unmack Larsen udgivet et lille hefte med forord af sognepræst W. Vick.

Heftet kaster et godt lys over kirkens bygningshistorie, de vanskeligheder den har rummet, men også den energi der er udfoldet

for at rejse og senere udvide kirken og dens udenværker (menighedssal, præstebolig m. v.).

Udover bygningshistorien kastes der samtidig et strejfly over det i henseende til sjælesorg, socialforsorg og hospitalstjeneste udrettede arbejde. Selvom der ikke gives konkrete tal for omfanget af dette arbejde, heller ikke for omfanget af den katolske menighed, får man dog indtryk af, at her er en gerning, der bæres af en stærk og aktiv tro.

Illustrationerne i heftet gengiver kirkens smukke udformning både udvendigt og indvendigt.

Heftet er trykt hos Lolland-Falsters Stifts-Trykkeri i Nykøbing.

Et sogn, som har været genstand for ganske livlig historieskrivning, er Fejø. Blandt tidligere forfattere er Stenfeldt (1931) og Haugner (1942) de mest kendte. Omflydt af vand har sognet været noget af et samfund for sig selv, vant til at stå på egne ben.

Chr. Nielsen:
Øen i bugten

Nu er øens historie blevet ridset op på en ny måde af en »Fejbatting«, konservator ved Søfartsmuseet på Kronborg Chr. Nielsen, i museets festskrift til museumsdirektør Klem (1966). Chr. Nielsen har forøvrigt tidligere skrevet om bådebyggeriet på Fejø (anmeldt i årbog 1962). Den nu foreliggende beretning spænder imidlertid over Fejøs historie lige fra vikingetidens sølvbægre til nutidens turistliv. Med sikre pennestrøg tegner Chr. Nielsen billedet af landbrug og handel, havne- og besejlingsforhold, fiskeri og færgefart; et særligt kapitel danner frugtavlen samt søfarten med egne eller fremmede skibe.

Blandt søfolk, der er gået i land, har forf. fundet gode fortællere, hvis beretninger også har fået en berettiget plads i afhandlingen.

Blandt rækken af færgerier omtalt i vore årbøger er også Grønsund-færgeriet mellem Falster og Møn. Dette er som regel behandlet fra et overvejende historisk synspunkt, hvortil naturligvis Marie Grubbes tilknytning har bidraget væsentligt. Dette gælder bl. a. for Svend Jørgensens fremstilling (årb. 1932), der dog også berører de mere praktiske sider ved Grønsund-færgefarten.

H. Rasmussen:
De mønske færgeprivilegiers historie

Den sidste side af sagen, d. v. s. de trafikale og juridiske forhold ved Grønsund-færgefarten, er blevet yderligere uddybet af fhv. politimester H. Rasmussen i *Historisk Samfund for Præstø Amt's* årbog 1965 VI 4 (1966) ud fra den faktiske omstændighed, at det var færgegården på Møn-siden, der sad inde med privilegiet, og hvor færgerne havde hjemme.

Der gøres i afhandlingen rede for trafikens vekslende vilkår og muligheder, herunder konkurrencen fra andre færgerier, fra dampskibe og til slut fra jernbanerne. Også færgeprivilegiernes historie udredes fra det første privilegium udstedt før 1661 til det

sidste, der bortfaldt i 1929 ved Præstø Amtsråds overtagelse af Grønsund-færgefarten. Efter Bogø-dæmningens bygning i 1943 forlagdes færgeoverfarten til Bogø—Stubbekøbing.

Stubbekøbing - Nykøbing - Nysted-banen

Sjældent har der stået så megen gny om anlægget af en lokalbane, som tilfældet var med hensyn til Stubbekøbing—Nykøbing—Nysted Banen. Den nu nedlagte banes historie er blevet skrevet af B. Wilcke, P. Skebye Rasmussen og P. Thomassen og udgivet som Dansk Jernbane-Klubs publikation nr. 15. Det er en både af saglighed og lune formet beretning, som afspejler såvel storpolitiske som lokalpolitiske aspekter.

Allerede i 1844, siger beretningen, fandt der overvejelser sted om en forbindelse fra København med det sydlige udland over Lolland-Falster. Det blev forbindelsen over Korsør—Kiel til Holsten, der dengang sejrede. Derimod tog man efter 1864 trafikmæssigt sigte på Berlin, først med en projekteret linie over Køge—Farø—Stubbekøbing—Nykøbing til Syltholm; men den endelige rute kom imidlertid, som bekendt, til at gå over Næstved—Vordingborg—Nykøbing til Gedser.

Herefter blev Stubbekøbing—Nykøbing—Nysted-forbindelsen et rent lokalt anliggende. Først i 1906 kom reelle forhandlinger i gang, og i 1908 opnåedes statstilskud til anlægget. Men nu, da banelinien skulle stikkes ud, blev alle egnsegoistiske kræfter sluppet løs. Endelig kunne SNNB dog åbne trafikken i 1911.

Yderligere giver beretningen udførlige oplysninger af teknisk og financier art. I sidstnævnte henseende er det bemærkelsesværdigt, at banen i gennemsnit gav overskud i den største del af sin levetid. Men det var en stadig balancekunst mellem de stærkt svingende konjunkturer, og da Sukkerfabrikkerne i 1960 ophørte med at modtage roer pr. jernbane, samtidigt med at biltrafikken var vokset stærkt, svigtede på eengang både gods- og passagerbefordringen. Dette måtte nødvendigvis føre til banens nedlæggelse, der fandt sted i 1966.

Men beretningen godtgør, at SNNB havde løst sin opgave tilfredsstillende efter sin tids behov.

Maribo - Torrig jernbane

De fornævnte forfattere har endvidere i Dansk Jernbane-Klubs publikation nr. 18 fortalt Maribo—Torrige Jernbanes historie.

Det er den yngste af de lolland-falsterske jernbaner og den korteste både i skinnelængde (23,7 km) og i levetid (1924—41). Bestemmende for dens anlæg var, foruden almindelige transportformål, Fejø Birks indlemmelse i Maribo retskreds samt frygt for konkurrence fra Nakskov—Kragenæs banen til Nakskovs fordel — hvilket sidste fremkaldte en skarp avispolemik.

Også i denne beretning gives der interessante tekniske og økonomiske oplysninger om banens drift. Medvirkende til de øko-

nomiske vanskeligheder synes bl. a. linieføringen gennem tyndt befolkede strækninger og gennem områder med stærkt udviklet roebanenet at have været; endelig også mangel på dieselolie efter 1940. Da de garanterende kommuner derfor efterhånden faldt fra, blev der intet andet valg end likvidation.

Banen var, slutter beretningen, død lige så stille, som den havde levet; der var ikke mange rejsende med det sidste tog, og der stod kun få sørgende langs ruten.

R. B. L.

Museumsnyt

Reventlow-Museet på Pederstrup. I det forløbne år er museets vigtigste erhvervelser et brætspil og et portræt af Chr. Fr. von Numsen.

Brætspillet, der er nürnbergearbejde fra første fjerdedel af 18. årh., er en gave fra Ny Carlsbergfondet. Det er et meget smukt arbejde, udført i sjældne træsorter og farvet elfenben. Brikkerne er slået med medaille-stempler udført af de to kendte Nürnberg-medailører M. Brunner og P. P. Werner. Det stammer fra Emkendorf. For midler stillet til rådighed af en anonym velnyder er erhvervet Erik Pauelsens portræt af overhofmarskal Chr. Fr. von Numsen (1741—1811) udført 1778. Numsen stod den reventlowske kreds meget nær og var indviet i kupplanerne mod Guldberg i 1784.

Efter i museets første 26 år at have været dets skattede formand ønskede fhv. stiftamtmand, kammerherre Fr. Greve Reventlow i sommeren 1966 at træde tilbage. Han efterfulgtes som formand af direktør dr. phil. V. Thorlasius-Ussing, og som nyt medlem af museumsbestyrelsen indtrådte hofjægermester Einar Greve Reventlow, Rudbjerggaard.

Lolland-Falsters Stiftsmuseum, kulturhistorisk Museum. I september 1966 udgravedes tomten af den efter 1539 nedbrudte *Krogsbølle kirke* ved Nakskov. Desværre var meget betydningsfulde lag allerede fjernet af bulldozere, før Stiftsmuseet blev tilkaldt. Denne hårdhændethed er dobbelt beklagelig, fordi udgravningen viste, at der har ligget to kirker på stedet, dels en teglstenskirke, dels en ældre trækirke, men desværre var det kun muligt at lokalisere sidstnævntes vestlige del.

I oktober-november s. å. blev området omkring den eneste synlige rest af det i 1767 nedbrudte *Nykøbing Slot* udgravet. Man ønskede at få ruinen placeret i slottets grundplan, og undersøgelsen fastslog, at den er en rest af det nordlige tårn »Fars Hat«.

Den i 1965 påbegyndte undersøgelse af Maribos nyere historie er afsluttet. Hovedformålet var at få klarlagt byens bygningshistoriske udvikling fra o. 1800 og op til idag og de økonomiske kræfter bag den (industrialisering, handel m. m.). Samtidig foregik en omfattende indsamling og registrering af Maribobilleder i privateje.

Resultaterne af ovennævnte undersøgelse blev præsenteret på udstillingen »Maribo-billeder« i maj-juni 1966. I dec. 1966—jan. 1967 vistes udstillingen »Mursten gennem 800 år«, arrangeret i samarbejde med Nationalmuseet og Teglværkernes Salgskontor.

Om de stedfundne nyopstillinger på hovedmuseet og fortsatte restaureringer på frilandsmuseet henvises til Stiftsmuseets årsskrift 1967.

Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Kunstmuseet.

Ifølge lov nr. 118 af 15. april 1964 er Stiftsmuseets kunstsamling udskilt som en særlig institution med egen bestyrelse og økonomi under navn af Lolland-Falsters Kunstmuseum. Formanden for bestyrelsen og daglig leder af kunstmuseet er rektor H. Hertig, Maribo.

Fællesskabet med Stiftsmuseets kulturhistoriske Museum består dog fortsat, både bygningsmæssigt og med hensyn til visse fælles indtægter og udgifter. I fællesskab vil man tillige som hidtil udgive Stiftsmuseets årsskrift. Hovedartiklen i årsskriftet for 1966 publicerer således 18 af Kunstmuseets danske tegninger, alle nyerhvervelser siden 1961. Herom henvises nærmere til nævnte artikel, hvor disse tegninger er smukt gengivet, ledsaget af korte oplysninger.

Stiftsmuseets »søjlesal« er, takket være en førstebevilling fra Statens Kunstmuseumsnævn, ved at blive omdannet og monteret for at tjene som ramme om Kunstmuseets nye grafiske samling og dennes skiftende udstillinger.

Den vigtigste af årets udstillinger var helliget Kristian Zahrtmann, fortrinsvis hans Leonora Christina-motiver i olie og sortkridt, i forbindelse med Maribo bys 550-års jubilæum. Under lukningen af Statens Museum for Kunst har dette deponeret 5 betydelige malerier af ældre og yngre kunstnere i Lolland-Falsters Kunstmuseum. Af museets egne nyerhvervelser kan fremhæves en lille figurkomposition af Oluf Hartmann, en tidlig akvarel med falstersk landskabsmotiv af Olaf Rude og 15 originalraderinger af Povl Christensen til Otto Andrup's udgave af Leonora Christinas Jammersminde.

Falsters Minder i Nykøbing F. Museets tekstilrum er udvidet til det dobbelte af det hidtidige udstillingsareal. Der er nedrevet en væg til et tilstødende lokale, og i den nye del er der lavet

montre fra gulv til loft i den ene side, og foran de blændede vinduer er indrettet vægmontre til udstilling af manglebrætter og redskaber til vask og strygning m. v. I tilknytning til udvidelsen er der lavet en montre til legetøj.

Med økonomisk støtte fra Ministeriet for kulturelle Anliggender har museet erhvervet den formentlig sidste bondestue med væg- og alkovepaneler på Falster. Stuen stammer fra afdøde gårdejer Aages gård i Horreby og er opmålt og tegnet af Nationalmuseet, således at der kan foretages en nøjagtig opstilling. Til dette formål har museet inddraget lokaler på 1. sal over Strøgbasaren, beliggende i fortsættelse af museets øvrige udstillingslokaler. Opstilling af stuen betyder altså en reel udvidelse af museets udstillingslokaler.

Lolland-Falsters historiske Samfund

Generalforsamling

afholdtes mandag den 19. december i Nykøbing. Formanden, redaktør Verner Hansen, mindedes afdøde forretningsfører Alfred Thordrup, der i en halv snes år havde været samfundets kasserer.

Derefter aflagdes beretning, hvori det bl. a. hed:

— Befolkningens interesse for det lokalhistoriske arbejde må spejle sig i medlemstallet. Derfor må det med glæde noteres, at medlemstallet er nået 1130, hvilket er det hidtil største.

Årbogen er i høj grad samfundets gesandt overfor offentligheden, og der lægges derfor megen vægt på, at årbogen både har et interessant indhold og et smukt udstyr. Årbogen 1966 prægedes i høj grad af domprovst Im. Felters store artikel »Maribo domkirke 1416—1966«. Det var et vægtigt bidrag, som også har fået en fortjent anerkendelse. Artiklen var stærkere illustreret, end det normale er i årbogen, hvilket skyldtes, at Maribo menighedsråd ydede et bidrag på 2000 kr. Artiklen blev udgivet som særtryk, og der har været en tilfredsstillende afsætning på bogen både i ind- og udland.

Samfundet råder efterhånden over en række udgivelser, der er særtryk af årbøgerne. Det gælder således: Im. Felter: Maribo domkirke 1416—1966, Karen Toxværd's optegnelser fra Sydfalster, Jens Snedker: Mine erindringer fra barndom og ungdom og Alan Hjort Rasmussen: Maj- og midsommerskikke på Lolland og Falster. Betydningen af disse særtryk er stor, fordi de tidligere årbøger ret hurtigt bliver udsolgt.

Af andre udgivelser, som samfundet har taget sig af, kan nævnes: Kaj Munk: Landlige interiører i lollandsk folkemål, der snart er udsolgt, Jørgen Ussing: Lollandsk landsbyliv og Hans Mortensen: Hesnæsbogen.

I forbindelse med spørgsmålet om udgivelser må nævnes den store betydning, som det ville have, om Svend Jørgensens vigtige hjemstavnsværk: Bag diger og hegn, kunne udsendes i ny og samlet udgave. Det er kun 1. bind, som kan fås, idet 2. bind forlængst er udsolgt.

Samfundet har som sædvanligt i årets løb afholdt et par arrangementer. Det ene fandt sted i forbindelse med »Kulturdage i Maribo«, der holdtes på grund af domkirkenes 550 års jubilæum, og til hvis gennemførelse samfundet også ydede bidrag. Et møde blev holdt i Maribo den 22. maj, hvor museumsinspektør Erik Skov holdt foredrag med lysbilleder om »De gamle klostre med særlig henblik på Lolland-Falster«.

Et andet arrangement var, at der lørdag den 10. september holdtes en udflugt til Sydsjælland, hvor der under ledelse af pens. overlærer Harry Hansen, Præstø, var besøg på Jungshoved slotsruin, i kirken, ved oldtidsvejen ved Broskov og i Præstø kirke. Der var god tilslutning til udflugten, som fik et vellykket forløb, takket være det forarbejde, der var udført af udvalget for udflugter.

Samfundet har overvejelser med hensyn til afholdelse af lokalhistoriske møder om vinteren forskellige steder i landsdelen, hvor der ikke i forvejen sker meget på det område, men det er spørgsmålet om økonomi. Der er i øvrigt grund til at hilse med stor tilfredshed, at der afholdes mange lokalhistoriske foredrag i foreninger, oplysningsforbund, ungdomsnævn, aftenhøjskoler og aftenskoler, og der er gennemgående en god tilslutning hertil.

Det er meningen, at samfundet vil holde et møde for museums-, biblioteks- og skolefolk, hvor man vil drøfte det lokalhistoriske arbejde, dets muligheder og hvad der er brug for af udgivelser og materialer. Foredragslisten, som udgives af Maribo amts ungdomsnævn, er af vigtighed, idet der her gives oplysning om mange foredragsholdere, der har lokalhistoriske emner. Det ville nok også være på sin plads, om der forelå en liste over, hvilke lokale film og lysbilleder der foreligger om Lolland-Falster.

En af samfundets opgaver er at rejse mindsten om historiske steder og personer, og på det område er der sket en del i årenes løb. Det er meningen at søge rejst en sten til minde om stedet, hvor Ågeby kirke lå, idet man ved udgravninger har fastslået dette.

Samfundet vil gerne yde sin anerkendelse af det lokalhistoriske arbejde, der udøves af museer og arkiver og Foreningen til bevarelse af kulturminde i Maribo amt. Hvad arkiver angår, må det naturlige være en by og en passende del af dens opland. Hvis området bliver for stort, vil arbejdet, der skal laves på frivillig basis, ikke kunne blive dybtgående nok. Ud fra denne opfattelse må det siges, at det lokalhistoriske arkivarbejde på Lolland endnu ikke har fundet sin endelige form.

Et arbejde som det, der udføres af Lolland-Falsters historiske Samfund, er ikke muligt uden en støtte, dels gennem mange medlemmer og dels ved, at der af myndigheder og institutioner ydes kontante bidrag. Det sker heldigvis også i stor udstrækning, og fra samfundets side vil vi gerne udtrykke vor varmeste tak herfor. Der skal også lyde en tak til pressen for den interesse, der vises det lokalhistoriske arbejde, og til bestyrelsen for godt samarbejde.

Handelsgartner Bek Pedersen, Nakskov, nævnte, at indskriften på digterbrødrene Poul Martin Møller og Chr. Winthers moders grav på Købelev kirkegård trængte til at blive restaureret, og hvem det tilkom at ordne dette.

Formanden fremhævede, at det i sådanne tilfælde bør være de lokale menighedsråd, som ordner dette. Der er netop for kort tid siden udsendt et cirkulære fra kirkeministeriet om, at menighedsrådene bør værne om gravsten, der har historisk interesse. Poul Lintner, baron Bertouch-Lehn og flere andre fremhævede det vigtige heri, idet der ofte begås forsyndelser.

Fhv. trafikkontrollør H. A. Petersen, Maribo, og lærer Viggo Larsen, Torslunde, fremdrog betydningen af genoptryk af lokalhistoriske bøger også af den skønlitterære karakter.

Formanden oplyste, at samfundet gerne vil påtage sig dette, men ikke har de ret betydelige beløb, der skal bindes heri i en årrække.

Poul Jeppesen, Tingsted, forespurgte, om man ikke på Fri-landsmuseet kunne levendegøre oldtidslivet, og det oplystes, at tanken havde været overvejet, men dens realisation vil kræve en stor indsats af arbejdskraft og kapital.

Kassereren, frk. Louise Hansen, Holeby, oplæste regnskabet, som balancerede med 38.011 kr. og viste en beholdning på 597 kr., idet der dog skyldtes trykkeriet et resterende beløb på 2.000 kr. for årbogen 1966.

På grund af de stigende udgifter til årbogen foreslog bestyrelsen en forhøjelse af det årlige kontingent fra 10 til 13 kr. Der var imidlertid hos de mødte medlemmer stemning for en forhøjelse til 15 kr., og dette blev vedtaget.

Til bestyrelsen genvalgte baron Bertouch-Lehn, Højbygaard, pens. postbud R. K. Nielsen, Guldborg L., lærer Viggo Larsen, Torslunde, og skoleinspektør A. F. Heyn, Frejlev. Revisorerne genvalgte også.

Formanden sluttede generalforsamlingen med at rette en meget varm tak til greve Reventlow, Vindeholme, der var formand 1939—66, men som nu havde ønsket at udtræde af bestyrelsen.

Efter generalforsamlingen viste handelsgartner Bek Pedersen nogle smukke og interessante farvelysbilleder fra samfundets udflugter og udgravningen af Krogsbølle-kirken.

Uddrag af regnskabet

for 1965—66

<i>Indtægt:</i>	kr. ø.	<i>Udgift:</i>	kr. ø.
Likvid beholdn. fra forrige år	8.184,06	Trykn. af årbøgerne 1965	11.913,63
Holck's Legat (fast kapital)	500,00	1966	15.623,59
Til udgiv. af bøger ...	1.759,84	Særtryk af Maribo Domkirke ..	1.151,88
Medlemskontingent ..	19.685,00	Særtryk af Måj- og Midsommerskikke ..	281,38
 Tilskud fra:		Fotos m. m. (M. D.) ...	314,40
Kulturministeriet ..	1.750,00	Møder o. lign.	1.078,85
Amtsrådet	400,00	Administration	838,15
Menighedsrådet		Porto	2.892,70
Maribo	2.000,00	Dansk hist. Fællesf. ...	329,20
(Maribo Domkirke)		Diverse	730,36
Andre	1.325,00		35.154,14
 Renter	236,88	Holck's Legat (fast kapital)	500,00
Salg af bøger	1.869,25	Fast - bogudgiv. ...	1.759,84
Refus. af papirafgift .	301,40	Beholdn. at overføre	597,45
	38.011,43		38.011,43

Status pr. 1/10 1966

<i>Aktiver:</i>	kr. ø.	<i>Passiver:</i>	kr. ø.
<i>Fast kapital:</i>		Restgæld, trykkeriet ..	2.000,00
Holcks Legat, bankbog nr. 75155	500,00	Formue	857,29
Bogfond, bankbog 18704	1.759,84		
<i>Likvid kapital:</i>			
Beholdning på drifts- regnskab, bankbog 19005	263,31		
Postgiro nr. 35525	155,03		
Kontantbeholdning ...	179,11		
	2.857,29		2.857,29

I ovenstående driftsregnskab er den faste kapital kr. 2.259,84 som hidtil indbefattet i beholdningen fra forrige år. Fremtidig vil den faste kapital blive opført alene i den nyoprettede status.

Holeby, den 21. oktober 1966.

sign. Louise Hansen.

Foranstående driftsregnskab og status gennemgået og fundet i overensstemmelse med de os foreviste bøger og bilag.

Nakskov og Løjtofte, den 24. oktober 1966.

sign. C. A. Bjelbo.

sign. O. Andersen.

Samfundets bestyrelse:

Æresmedlemmer: Greve F. Reventlow. Pens. førstelærer A. H. Bendsen.

Bestyrelse: Redaktør Verner Hansen, Maribo, *formand*. Lærer Viggo Larsen, Torslunde pr. Holeby, *sekretær*. Baron R. Bertouch-Lehn, Højbygaard pr. Rødby, *fg. årbogsredaktør*. Fru Dagmar Jørgensen, Toreby pr. Sølleded. Handelsgartner J. Bek Pedersen, Nakskov. Direktør F. Nabe-Nielsen, Nykøbing F. Pens. postbud R. K. Nielsen, Guldborg L. Distriktsopmåler W. Paamejer, Nykøbing F. Skoleinspektør A. F. Heyn, Frejlev.

Forretnings- og redaktionsudvalg: Redaktør Verner Hansen. Lærer Viggo Larsen. Baron R. Bertouch-Lehn.

Udvalg for udflugter: Handelsgartner J. Bek Pedersen (formand). Lærer Viggo Larsen. Distriktsopmåler W. Paamejer.

Tilsyn med mindestene: Handelsgartner J. Bek Pedersen (formand). Direktør Nabe-Nielsen. Pens. postbud R. K. Nielsen.

Repræsentantskabet for Institutionen Statsminister C. D. F. Reventlows Minde og bestyrelsen for Pederstrup-museet: Baron Bertouch-Lehn.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Stiftsmuseum: Redaktør Verner Hansen.

Kasserer: Frk. Louise Hansen, Højbygaardsvej, Holeby.

Revisorer: Grosserer C. H. Bjelbo, Nakskov. Pens. førstelærer Ole Andersen, Løjtofte.

Nye medlemmer indmeldt i 1966/67

Farvehandler Arne Alexandersen, Vallensbæk pr. Brøndby Strand. Parcellist Andreas Andersen, Tingsted, Nykøbing F.

Lærer Willy Skovbjerg Andreasen, Brydebjergskolen, Herritslev. Fotograf Ulla Aue, Fredsholm, Nakskov.

Cand. mag Ellen Bang, Havnegade 69, Nakskov.

Fru Birthe Devantier Bergstrøm, Midlerkampsvej 28, 1., Nakskov.

Lærer Mogens Birch, Sundvej, Guldborg.

Overtrafikassistent Jørgen Bisbjerg, Stationsvej, Gedser.

Rådgivende ingeniør E. V. Bjergager, Strandboulevarden 2 a, 1.,
Nykøbing F.

Lektor S. Brejl, Refshalevej 83, Maribo.

Frk. Kirsten Buch, Skovlækkegaard, Idestrup.

Lærer Winkler Carlsen, Guldborg L.

Bankassistent Jørgen Christensen, Fjordvej 50, Nykøbing F.
 Lærer Nordby Christensen, Skovvejen, Guldborg L.
 Provst Orla Christiansen, Biskop Svanesvej 44, Birkerød.
 Ingeniør Jørgen Skytte Christoffersen, Sdr. Alslev pr. Egebjerg.
 Modelsnedker Leif W. Clausen, Grønsundsvej 62, 1., Nykøbing F.
 Apoteker J. J. Dencker, Vestergade 1, Maribo.
 Lærer F. Diemer, Parkvej, Guldborg.
 Gårdejer K. Due, Errindlev.
 Specialarbejder Knud Fischer, Helgesvej 5, Nakskov.
 Hr. A. W. Frederiksen, Østersøskolen, Skolevej, Gedser.
 Fru Gerda Frederiksen, Nr. Boulevard 53, Nykøbing F.
 Fabrikant Knud Børling Frederiksen, V. Ulslev pr. Ø. Ulslev.
 Stadsingeniør Hakon Hagbarth, Solgaarden, Stubbekøbing.
 Fru Else Hansen, Rødbyvej 33, st., Nakskov.
 Hotelejer J. Hansen, »Prins Valdemar«, Guldborg L.
 Kommunekasserer Johs. Hansen, Birket pr. Torrig L.
 Gårdejer Knud Hansen, Nagelsti, Nykøbing F.
 Lærer Poul Hansen, Skovvejen, Guldborg L.
 Hernings Centralbibliotek, Dalgasgade 30, Herning.
 Hotelejer Hofmann, »Motel Guldborg«, Guldborg L.
 Sognepræst P. Høfring, Sundby, Guldborg L.
 Sognepræst Arne Jacobsen, Errindlev.
 Kriminalassistent E. Jensen, Birkevænget 11 a, st. th., Nakskov.
 Frk. Inger Skov Jensen, Hobygaard pr. Gloslunde.
 Gårdejer Paul Jensen, Møllegaard, Lundby, Nr. Alslev.
 Arkitekt M. A. A. Torben Jensen, Thuja Allé 20, Kastrup.
 Skovfoged Carl Jessen, Rosningen, Vesterborg.
 Kreditforeningsdirektør Knud Jungersen, Nr. Søgade 49, Kbhvn.
 Postelev Finn Bruun Jørgensen, Nr. Vedbyvej, Nr. Alslev.
 Fru Rosa Jørgensen, Juulsminde, Skelby, Gedser.
 Afdelingsleder K. Skytte Knudsen, Sdr. Boulevard 19, Maribo.
 Urmager og guldsmed Jørgen Krøll, Adelgade 46, Nysted.
 Køge Bibliotek, Køge.
 Ejendomshandler Carl Larsen, Sdr. Kirkeby, Nykøbing F.
 Maler Jan Larsen, Kornvænget 106, st., Ballerup.
 Dyr læge Niels Lindegaard, Horreby, Nykøbing F.
 Frk. Grethe Lintner, Flintinge pr. Toreby.
 Læge F. P. Læssøe, Godthaabsvej 46, Nykøbing F.
 Apoteker Svend Erik Løve, Rødby.
 Journalist Ole Meisner, Østre Boulevard 7, Nakskov.
 Matros Chr. W. J. Meyer, Sdr. Boulevard 2, 1., Nykøbing F.
 Adjunkt Jørgen Nielsson, Nørregaardsvej 110, Rødovre.
 Nordsjællands Centralbibliotek, Helsingør.
 Repræsentant Flemming Mülthel Olsen, Lundevej 32 a, Sundby L.,
 Nykøbing F.
 Direktør Ole Olsen, Nygade 26, Nykøbing F.

Lektor K. S. Overgaard, Skolevej 34, Gentofte.
 Gårdejer Ludvig Petersen, Hobygaard, Gloslunde.
 Overpakkemester Knud E. Petersen, Grænge, Toreby L.
 Postmester O. E. A. Pedersen, Maribo.
 Pensionist Hans Rasmussen, Guldborg L.
 Grosserer Valdemar Risom, Ll. Strandvej 8 B, Hellerup.
 Parcellist Roug, Halsted Tvede, Nakskov.
 Hr. Erland Seiding, Ingemannsvej 18, Nakskov.
 Fabrikant Svend Sigvardt, Orehoved.
 Faglærer Villy Simonsen, Idestrup pr. Sdr. Ørslev.
 Toldkontrolør H. E. Skotte, Hasseltoften 12, Sønderborg.
 Kredslæge Lorenz C. Stage, Lunden 14, Sakskøbing.
 Husejer Grundahl Svendsen, Pilevænget 3, Faarevejle St., Sjælland.
 Modelsnedker Leif Svensson, Grønsundsvej 110, Nykøbing F.
 Fru Kirsten Søderberg, Grimstrup, Maribo.
 Overassistent Jørgen Thomsen, Højagervej 7, Nykøbing F.
 Lærer J. Vejlbj, Eskilstrup, Falster.
 Gymnasiast Jan Vildenfelt, Sorø Akademi, Sorø.
 Kontorassistent Jan Zygmant, Maribovej 25, Sakskøbing.
 Frugtavlner Johannes Øjendahl, Vestergade 6, Stubbekøbing.

Årbøger og historiske skrifter

Ved skriftlig henvendelse til formanden, redaktør Verner Hansen, Museumsgade 3, Maribo, kan medlemmer købe tidligere årbøger, men en del er dog udsolgt. Prisen er 4 kr. pr. eksemplar, for ikke-medlemmer 8 kr. Bogladeprisen for nyeste udgave af årbogen er 20 kr.

Af historiske skrifter sælges til medlemmer af Historisk Samfund: Jørgensen og Ussing: Lollandsk landsbyliv 7 kr. (bogladepris 14 kr.). Svend Jørgensen: Bag dige og hegn I 8 kr.

Maribo amts stedsnavne 15 kr.

Hans Mortensen: Hesnæsbogen 7 kr. (bogladepris 14 kr.).

Karen Toxværd's optegnelser fra Sydfalster 8 kr.

(bogladepris 16 kr.).

Nachskous belejring 6 kr. (bogladepris 12 kr.).

Jens Larsen: Kippinge kirke og den hellige kilde 12 kr.

»Falsterminder« 1913—63 2,50 kr.

Czarens hus i Nykøbing F. 1,50 kr.

Kappel kirke 4,50 kr.

N. P. Nielsen: Livet i Birgittinerklostret i Maribo 1,50 kr.

J. J. F. Friis: Svenskerne på Lolland 8 kr.

Jens Wolsing: Holeby I—II à 7 kr.

Kaj Munk: Landlige interiører i lollandsk bondemål 8 kr.

(bogladepris 16 kr.).

Jens Snedker: Mine erindringer fra barndom og ungdom 7 kr.

(bogladepris 14 kr.).

Alan Hjorth Rasmussen: Maj- og midsommerskikke på Lolland

og Falster 3 kr. (bogladepris 6 kr.).

Immanuel Felter: Maribo domkirke 1416—1966 7,50 kr.

(bogladepris 15 kr.).

Lolland-Falsters Stiftsmuseum (særudgave 1965) 12 kr.

FORTID OG NUTID

udgives af Dansk historisk Fællesforening under redaktion af museumsdirektør, cand. mag. Niels Oxenvad, Møntergården, Odense, og under medvirken af Kristian Hald, Johan Hvidtfeldt og Knud Klem. Tidsskriftet udkommer normalt to gange årligt. Ved henvendelse til foreningens ekspedition, museumsinspektør Povl Eller, Frederiksborg slot, Hillerød (giro nr. 86 2 64), kan alle medlemmer af foreninger under Dansk historisk Fællesforening få FORTID OG NUTID til en favørpris af 20 kr. (bogladepris 30 kr) pr. årbog.

Ved henvendelse til FORTID OG NUTID's ekspedition kan medlemmer af foreninger under Dansk historisk Fællesforening til favørpris (excl. porto og omkostninger) erhverve:

DANSKE HISTORIKERE 1965.

Over 800 biografier af nulevende danske — fagfolk såvel som amatører — der har ydet væsentlige bidrag inden for historie, arkæologi og åndshistorien. Favørpris 36 kr. (bogladepris 54 kr.).

LOKAL- OG RIGSHISTORIE:

Genoptryk af udsolgte hæfter af FORTID OG NUTID med oversigter over kildemateriale (f. eks. lens- og amtsregnskaber, matricler og håndskrifter på museer) og vejledninger i at udnytte visse grupper historiske kilder samt vurdering af forholdet mellem lokal- og rigshistorie. Favørpris 24,75 kr. (bogladepris 35,75 kr.).

Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger:

1. Knud Prange: Heraldik og Historie. Favørpris 10 kr.

(bogladepris 15 kr.).

2. Herluf Nielsen: Kronologi. Favørpris 12 kr. (bogladepris 18 kr.).

3. Povl Eller: Historisk Ikonografi. Favørpris 10 kr.

(bogladepris 15 kr.).

4. Georg Galster: Mønt. Favørpris 12 kr. (bogladepris 18 kr.).

5. Ib Kejlbo: Historisk Kartografi. Favørpris 15,75 kr.
(bogladepris 22,75 kr.).
6. Iørn Piø: Folkeminder og Traditionsforskning.
Favørpris 15,75 kr. (bogladepris 22,75 kr.).
7. Kristian Hald: Stednavne og Kulturhistorie.
Favørpris 15,75 kr. (bogladepris 22,75 kr.).
8. Poul Rasmussen: Mål og Vægt. Favørpris 15,75 kr.
(bogladepris 22,75 kr.).

Andre HJÆLPEMIDLER:

- Håndbog for danske lokalhistorikere. Favørpris 60 kr.
(bogladepris 90 kr.).
- R. W. Bauer: Calender for årene 601—2200 e. Kr.
Favørpris 16 kr. (bogladepris 24 kr.).
- H. Worsøe: Grundbog i Slægtshistorie. Favørpris 6 kr.
(bogladepris 9 kr.).
- E. Kromann: Skriftens Historie i Danmark. Favørpris 14 kr.
(bogladepris 21 kr.).
- H. Hjelholt: Skriftprøver. Favørpris 12 kr. (bogladepris 18 kr.).

ARV OG EJE

Årbog udgivet af Dansk kulturhistorisk Museumsforening. I abonnement 14,50 kr. pr. årgang (bogladepris 17,50 kr.). Abonnement tegnes hos foreningens sekretær, museumskonsulent P. Halckjær Kristensen, Nationalmuseet, København K.

Dansk historisk Fællesforenings *lokalhistoriske konsulent* yder gratis vejledning til hjemstavnhistorikere med hensyn til arbejdsplan, kildemateriale, konkrete spørgsmål, gennemgang af manuskripter o. l. Henvendelse sker til Stiftsbiblioteket i Viborg.

Såfremt nogle af vore medlemmer yderligere skulle ønske at få foretaget hjemstavnhistoriske, genealogiske eller lignende *undersøgelser*, særligt i københavnske arkiver, vil henvendelse kunne rettes til genealog Axel Nørli, Ourøgade 4, København Ø.

Person- og stedregister

Andersen, Josepha 31
Alrøe, Peter, gdr. 10

Barfod, Immanuel, kandidat 156
Barnewitz, Joachim, lensmand 7
Becker, C., J., prof. 160
Bek Pedersen, hnadelsgartner 169
170
Bertouch-Lehn, R., fhv. gesandt
165 169 170
Bertouch-Lehn, R.: En landsbylærers
møde med politik 155
Bertouch-Lehn, R.: Fra bogverdenen
159—165
Boyhus, E.-M., mus.insp. 161, 162
Brems, Josef, katolsk biskop 102
Brix, Hans, forvalter, Ørngaard (Syd-
slesvig) 12
Brix, Sophie Ølgaard, g. m. Jens
Nissen 12
Broby Johansen, R., forfatter 161
Brøndum-Nielsen, Johs., prof.
159 160
Bukkehalle by 6
Bukkehave by 5—26
Bukkehavegaard 10 11 14 16 19 21
23 24 25 26

Christianssæde, grevskab 10 11 17
24 25
Christoffersen, Rasmus, gdr. 9 10
Classen, kammerherre, Corselitze
155

Dabrowski, Andrzej 80 90
Dall, Chr. Fr., Sædingegaard 11 14
15 16 18 19 20 21
Dansted, gård 10 11
Delimat, T., museumsdir., Warszawa
30
Dropiowski, Jan Mieczyslaw, propr.
80 81 90
Druck, Hans Jacobsen, bonde, Buk-
kehave 7
Druck, Jacob, bonde 7
Due, Christoffer Olsen, gdr. 10

Erik af Pommern, konge 6
Errebo, landmand, Myggefjed v.
Rødby 152
Euch, v. Johannes, katolsk biskop
77 102

Felter, Imm., domprovst 167
Fejø 163
Franz Josef, østrigsk kejser 82
Friis, Lars, stud. mag. 94

Grandjean, Henrik Joachim 11 15
Grønsund-færgeriet 163
Gundslev, kirkeskib 154
Gundslev præstegård 153
Gundslev sogneforstanderskab 153
Gyldenstjerne, Jytte, enke efter Ja-
cob Rosenkrantz 6

Haghen, Herman vamme, kgl. råd-
mand 6
Hans, Hr., præst, Nebbelunde 6
Hansen, Carl Emil, borgmester 159
Hansen, Harry, overlærer, Præstø
168
Hansen, Laurids, gdr. 9
Hansen, Louise, kass. 169
Hansen, Ludvig Ditlev 152
Hansen, Verner, redaktør 167
Haugner, C. C., redaktør, hjem-
stavnshistoriker 159 163
Hellig Kors kirke, Nyk. F. 104 162
Hertig, Henrik, rektor 162
Helyn, A. F., skoleinsp. 170
Hoved, Anders, foged 6
Hoved, Niels, foged, selvejer 6
Hoved, Peder (Pether Houed), gods-
ejer (1464) 6

Isaksen, Birger: Endnu en beretning
om stormfloden 153

Jeppesen, Poul 169
Junior, Jørgen, købmand, Saxkøbing
14 15 20 23

Jørgensen, Hans, forpagter, medcjer af Bukkehavegaard 25
 Jørgensen, Svend, folketingsmand 163

Kappel, Jens, sognefoged, Gundslev 153
 Kamla, Hans Chr. Fr., Bukkehavegaard 25
 Klar, Fr., pater 29 102
 Klessens, J., præst, Maribo 29 58 63 64 65

Knud, Ilr., præst, Nebbelunde 6
 Knuth, greve, (Sjælland) 21
 Kolbye, V., direktør, Maribo 29
 Kongen, se Kronen
 Kowalczyk, Jan Jakub, redaktør 80 81 90

Kozon, Czeslaw 162
 Kozuch, Vincenty 31 64
 Krenkerup, gods 7
 Kroman, Erik, dr. phil.: Bukkehave, en landsbys historie 5
 Kronen (Kongen) 6 7 8 9 10

Kølle, Hans Madsen, gdr., herredsskriver 9 10
 Kølle, Jens, bonde, Bukkehave 7
 Kaare, Peder, dannebrogsmænd, Gundslev 153

Lang, Anders Pedersen, gdr., 25
 Lang, Christian Andersen, medejer af Bukkehavegaard 25
 Lang, Jørgen Pedersen, Bukkehavegaard 24 25

Lang, Peder, Bukkehavegaard 24
 Lang, Peder Jørgensen, fæster 25
 Larsen, Fr., skovrider, Bukkehavegaard (1815) 24 25

Larsen, Viggo, lærer 169 170
 Latinskolen, Nakskov 13
 Lehmann, Orla, politiker 157
 Lehn, Poul Abraham, godsejer 11
 Lindholm, Hans, lærer i Moseby 157
 Lineslyst, proprietærgård v. Rødby 152

Lintner, Poul, landmd. 169
 Lunge, Lisbet, enke efter Palle Rosenkrantz 7
 Lungholm, gods 7 8 11 24
 Lützwow, Henning Ulrik v., Søholt, stiftamtmand 10

Maribo Domkirke 167
 Mortensen, Hans, skolelærer, Hesnæs 155 156 157
 Mortensen, L. D. N., skomagermester,

Rødby 152
 Myggeljed v. Rødby 152
 Müller, kammerråd 157
 Møller, Poul Martin, digter 159 160
 Mørk-Hansen, Mourits, kateket 156

Nakskov by 159
 Nebbelunde, sogn 5 6 10 14
 Nellemann, George: Den polske indvandring til Lolland-Falster 27
 Nielsen, Chr., konservator, Kronborg 163

Nielsen, Poul, gdr. 6
 Nielsen, R. K., postbud 170
 Nissen, Chr., færgemand, Sundevad 12
 Nissen, Chr. (f. 1779), gdr., Bukkehave, senere Ærø 5 11 24 25 26
 Nissen, Jens, gdr., møllejer, Bukkehave 12

Nykøbing Slot 7
 Næsgaard, landbrugsskole 155 157
 Nørregaard, Anker, keramikker 160

Olesen, Hans, gårdfæster i Sædinge, senere ejer af Bukkehavegaard, politiker 25
 Olsen, Chr., Olsens fortællinger 153
 Olsen, Christoffer, gdr. 10
 Olsen, Rasmus, gdr. i Skjoldrup 157
 Ortvad, Edward, præst 102 103

Pandbjerg, Falster, herregård 155
 Pedersen, H. P., høker i Vaalse, seminarist 157
 Pedersen, Peder, fæster 24
 Pens, Øllegaard, enke efter J. Barnewitz, Rudbjerggaard 7
 Petersen, H. A., trafiktr. 169
 Petersen, Jørgen, bonde, Bukkehave 7
 Ploug, Carl, Bukkehavegaard 25
 Ploug, Niels, Bukkehavegaard 25

Rasmussen, Hans, gdr., herredsfoged 6 8 9
 Rasmussen, H., politimester 163
 Reventlow, C. D. F. 10 17 24 25
 Reventlow, Fr., greve 170
 Rosenkrantz, Jacob, Rudbjerggaard 6
 Rosenkrantz, Palle, Krenkerup 7
 Rudbjerggaard, gods 6 7

Sct. Birgittæ kirke, Maribo 103
 Sct. Franciskus kirke, Nakskov 103
 Sct. Josef-søstrenes skoler 80 86 88 104

III

- Sidenius, købmd., Maribo 160
 Sidenius, skolelærer i Skovby 153
 Sidenius, sognepræst, Øster Ulslev 160
 Skeby Rasmussen, P. 164
 Skov, Erik, mus.insp. 168
 Skrædder, Jens, husejer 10
 Skrædder, Niels Andersen, husejer 10
 Sokolski, Adam R., lærer, Nakskov 91
 Sundby færgested 23
 Syltholm v. Rødby 152
 Sædingegaard, gods 7 8 10 11 14 26
 Søholt, gods 10
 Søndermand, Hans 21
 Søndermand, Jørgen 12
 Sørensen, Rasmus, skolelærer 156
 Tesdorpf, Edward, godsejer 26
 Thomassen, P. 164
 Thordrup, Alfred, forretn.fører 167
 Tirsted, sogn 10 24
 Tolderlund, Andreas, Bukkehavegaard 24
 Touskov, Alexis 98
Unmack Larsen, J. 162
 Vick, W., sognepræst 162
 Vinding, provst, Gundslev 153 154
Wegener, Johan, sognepræst, Halsted 156
 Wiingaard, G., vicekonsul 64
 Wilcke, B. 164
 Wulff, Hilmar, forfatter 30
Ageby kirke 168